

Acta

Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni

2016
roč. 8/č.1

FAKULTA FILOZOFICKÁ
ZÁPADOČESKÉ
UNIVERZITY
V PLZNI

ACTA FAKULTY FILOZOFICKÉ ZÁPADOČESKÉ UNIVERZITY V PLZNI

2016, roč. 8, č. 1

Acta FF ZČU, 2016, roč. 8, č. 1

Fakulta filozofická
Západočeská univerzita v Plzni, 2016

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., editor, 2016

Registrace MKČR E 19585
Vychází třikrát ročně.

ISSN (print) 1802-0364
ISSN (online) 2336-6346

OBSAH

STUDIE

- Jak se mluví za mřížemi: (tajná) mluva odsouzených v českých věznicích** 7
Lukáš Dirga
- Vězeňský trh – hybridní barter a komoditní peníze v prostředí českých věznic** 25
Alena Lochmannová
- Obsahová analýza použití pojmů hidžáb, burka a nikáb v českém denním tisku v letech 1996–2013** 43
Jan Váně & František Kalvas
- Vnímání lesa: antropologická perspektiva** 57
Kristýna Šebianová
- K otázce štátnosti Slovenského štátu/Slovenskej republiky** 75
Peter Rosputinský

ROZHOVOR

- Rozhovor s dr. Miroslavem Scheinostem, ředitelem Institutu pro kriminologii a sociální prevenci** 103
Lukáš Dirga

RECENZE

- Emil Višňovský (ed.): Univerzita, společnost, filozofia: realita versus hodnoty. S pôvodnou štúdiou Axela Honnetha; Jakub Jirsa (ed.): Idea university; John Henry Newman: Idea univerzity** 111
Marián Sekerák
- David Skarbek: The Social Order of the Underworld – How Prison Gangs Govern the American Penal System** 115
Alena Lochmannová
- Renata Cornejo, Slawomir Piontek, Izabela Sellmer a Sandra Vlasta: Wie viele Sprachen spricht die Literatur? Deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa** 120
Jan Kubica

David Klimeš: Jak zábavné je informovat. Infotainment čili infozábava v teorii, praxi a českém kontextu	126
<i>Jakub Chabr</i>	

s. 7–100

STUDIE

Lukáš Dirga

Alena Lochmannová

Jan Váně & František Kalvas

Kristýna Šebianová

Peter Rosputinský

JAK SE MLUVÍ ZA MŘÍŽEMI: (TAJNÁ) MLUVA ODSOUZENÝCH V ČESKÝCH VĚZNICÍCH*

Lukáš Dirga**

Abstract: *This text focuses on the changing functions of prison language used by inmates in Czech prisons with a stress on its cryptic function. The data presented in this paper are based on original ethnographic research conducted in Czech prisons. The data for analysis were collected from qualitative interviews with selected participants of the prison environment, observations carried out inside the prisons, and from analysis of documents related to the Czech prison service. The findings indicate that the language of inmates in Czech prisons still (at least partially) retains a cryptic function in the form of secret codes.*

Key words: *prison, inmates, language, argot, slang, cryptic function, code-switching, code-mixing.*

*Tato studie byla finančně podpořena Západočeskou univerzitou v Plzni v rámci grantového projektu „Vybrané aspekty života v prostředí českých věznic“ (grant SGS-2015-050).

**Mgr. Lukáš Dirga, Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, dirga@ksa.zcu.cz.

1. ÚVOD

Ti z nás, kteří někdy ve svém životě procházeli poblíž české věznice, pravděpodobně slyšeli neutuchající konverzace vycházející ze zamřížovaných oken cel, ze kterých vykukují hlavy odsouzených. Ti na sebe pokřikují a neustále si předávají informace nejrůznějšího druhu. Takováto situace není ničím výjimečná, naopak je to každodenní rituál odehrávající se za zdmi věznic. Vězeňská mluva a její výrazové prostředky jsou nedílnou součástí každodenní vězeňské reality. Stejně jako v jakémkoliv jiném kontextu, tak si i odsouzení v českých věznicích vytvářejí vlastní specifický způsob komunikace. Jakým způsobem mezi sebou však odsouzení komunikují? Je jejich mluva něčím specifická, či dokonce tajemná? V této studii se zaměřím právě na mluvu odsouzených v českých mužských věznicích a pokusím se argumentačně podpořit své tvrzení o částečném zachování její kryptické (utajovací) funkce.¹

Svět za mřížemi představuje v sociálních vědách historicky významnou oblast přitahující pozornost klasiků vězeňského výzkumu, jako byli Donald Clemmer (1940), Gresham Sykes (1958), Erving Goffman (1961) či Michel Foucault (1995). I přes dlouhodobý zájem o vězeňské prostředí byl na začátku 21. století považován tento typ výzkumu za nedostatečně rozvinutý. Loïc Wacquant v roce 2002 upozornil na zarážející nezáměr o vězeňský výzkum s ohledem na společenskou závažnost vězeňské instituce v době, kdy dochází k nárůstu počtu uvězněných a zároveň apeloval na výzkumníky a výzkumnice, aby začali pracovat na opětovném rozvoji této oblasti sociálních věd (Wacquant 2002). Zdá se, že bylo jeho volání vyslyšeno. Stále je možné považovat výzkum světa vězeňských zařízení s ohledem na jiná mainstreamová témata za poddimenzovaný, ale zároveň dochází k jeho postupnému znovuoživení. Ze soudobých studií můžeme zmínit například díla Irene Becci (2012), Deborah Drake (2012), Thomase Ugelvika (2014), Bronwyn Naylor (2015), Chrise Innese (2015), nebo Valerie Fabretti (2015) a mnoha dalších. I přes velkou náročnost vězeňského výzkumu (Liebling 1999; Waldram 2009) je možné pozorovat zvyšující se zájem o komplexní analýzu věznic napříč mnoha geografickými i sociokulturními kontexty. Za zmínku stojí také vznik celé řady výzkumných organizací a sítí spojujících výzkumníky zkoumající vězeňství napříč kontinenty.²

Při pohledu na český kontext však situace tak ideální není. Z hlediska českých sociálních věd je téma vězeňství nedostatečně reflektováno a studií zaměřených na vězeňské prostředí nalezneme relativně málo (v dlouhodobé perspektivě).³ Za příslib do budoucna lze považovat současnou produkci řady studií z oblasti vězeňství realizovaných akademiky (např. Dirga 2015; Dirga, Lochmannová a Juříček 2015; Dirga a Hasmanová Marhánková 2014; Nedbálková 2006a), výzkumníky Institutu pro kriminologii a sociální prevenci (např. Marešová 2014, 2015; Scheinost 2014), či

¹Na tomto místě pokládám za nutné zdůraznit, že se jedná pouze o částečné zachování utajovací funkce mluvy odsouzených. Většinu z původní utajovací funkce (viz níže) již dnešní vězeňská mluva ztratila.

²Příklady mezinárodních výzkumných společenství jsou Prisons Research Centre, Global Prison Research Network, či Prisons, Punishment & Detention Working Group.

³Při dlouhodobém srovnání s mezinárodním kontextem lze sice současně oživení českého vězeňského výzkumu hodnotit pozitivně, ale poddimenzovanost výzkumu českého vězeňství z perspektivy sociálních věd mírní pouze částečně.

zástupci Vězeňské služby České republiky (např. Sochůrek 2011; Raszková a Hoferková 2014) a Policejní akademie České republiky (např. Černíková 2014; Firstová 2014). I přes současnou oživení zájmu o penologický výzkum, i s přihlédnutím k faktu, že je výzkum za zdmi českých věznic metodologicky srovnatelně obtížný se zahraničním kontextem (Dirga 2013b; Nedbálková 2006b), lze nedostatek studií zaměřených na téma českého vězeňství interpretovat jako dlouhodobé poddimenzování vězeňského výzkumu, na které poukazoval Wacquant.

Za určitý příspěvek ke snaze o oživení výzkumu českého vězeňství můžeme považovat debatu týkající se tématu mluvy českých odsouzených, která je vedena zejména z pozic lingvistiky a sociolingvistiky (Suk 1993; Hála a Soudková 2002; Radková 2012). Jednou z klíčových oblastí této debaty je ztráta kryptické (utajovací) funkce jazyka, kterým se odsouzení dorozumívají.

Předkládaná studie má za cíl přispět do této debaty a vztáhnout mluvu odsouzených k širšímu kontextu studovaných věznic. Mým cílem není sociolingvistický rozbor jazyka odsouzených ani vytvoření vyčerpávajícího slovníku užívaných vězeňských výrazů. Mým výzkumným cílem je naopak analyzovat funkce, které jazyk odsouzených plní a vztáhnout je k širším vězeňským strukturám a fungování věznic jako takové. Na následujících řádcích tohoto textu se také pokusím argumentačně podpořit své tvrzení, že jazyk odsouzených neztratil svou kryptickou funkci úplně, ale že je možné ji detekovat jako součást „bezpečnostního“ mechanismu vytvářeného populací odsouzených v českých věznicích. Předkládané argumenty vycházejí z vlastního etnografického výzkumu prováděného v českých mužských věznicích typu C.

2. SVĚT ZA KATREM⁴

Ať už na vězení nahlížíme prizmatem mocenských struktur (Foucault 1995), sociálních interakcí (Goffman 1961), či sociálně psychologických vlivů (Zimbardo 2005), tak je patrné, že prostor vymezený okrajově vězeňskými zdmi s ostatním drátem a vnitřně diferencovaný mřížovanými dveřmi vytváří specifický sociální svět, který je oddělen od okolní majoritní společnosti (Goffman 1961) a je charakteristický vlastními psanými i nepsanými pravidly, ustálenými zvyky, hierarchií a vytvářením subkultur (Jones a Schmid 2000). Ve vězení se profilují dvě hlavní skupiny aktérů, skupina odsouzených a skupina zaměstnanců, které jsou ve vzájemně protikladném postavení a udržují mezi sebou větší či menší sociální distanci (Goffman 1961). Každá z těchto skupin, potažmo subkultur, si vytváří vlastní způsoby, jak se specifickému vězeňskému prostředí přizpůsobit.

Vznik vězeňské subkultury odsouzených je možné nahlížet jako adaptační mechanismus pro život v novém prostředí, které jedince do určité míry determinuje a vnucuje mu preferované způsoby interakce a vyjadřování. Pravidla ve vězení je možné rozdělit na formální (legislativně vymezená) a neformální (komunitně ustavená). Tato pravidla spolu koexistují v každodenní vězeňské praxi a spolutváří tak normativní životní podmínky odsouzeným (Van Zyl Smit 2010). V procesu přizpůsobování se vězeňským pravidlům, který Donald Clemmer nazval jako proces prizonizace, si nově příchozí jedinci osvojují tzv. prison code (vězeňský kód),

⁴Katr je termín užívaný k označení vězeňských mřížovaných dveří.

kteří se stává jakýmsi návodem, jak se ve vězeňském prostředí chovat takovým způsobem, který shledává komunita odsouzených jako správný a žádoucí (Clemmer 1940).

Prison code se dotýká všech oblastí života za mřížemi od makrosociálních jevů jako je obchodování a vězeňský trh (Gleason 1978) až po způsob chůze, či držení těla (Crewe 2009). Výjimkou není ani vytváření specifické mluvy odsouzených, která je taktéž neodmyslitelnou součástí prison code.

3. JAZYK A JEHO VÝZNAM PRO ODSOUZENÉ

Jazyk (v jakékoli podobě) je významný pro každou komunitu. Je součástí každodenní reality, strukturuje ji a spoluutváří (Sapir 1921). Stává se jedním z klíčových symbolů komunity, zdrojem její identity a koheze. Einer Haugen dokonce uvádí, že jazyk je základním sociálním instrumentem umožňujícím vznik komunity (Haugen 1956, 87). Vězeňské prostředí, respektive komunita odsouzených, není výjimkou.

Jazyk jako součást prison code představuje normu determinující pobyt odsouzených za mřížemi, ale stejně jako samotný prison code je i jazyk odsouzených proměnlivý. Specifická mluva vězňů je komunitně utvářena a následně reprodukována v každodenních interakcích, které je možné nahlížet jako jazykové performativní akty společenství odsouzených, které plní rozdílné funkce. Pro lepší ilustraci je možné tyto funkce rozdělit na symbolickou a instrumentální rovinu. Na symbolické rovině plní jazyk výše zmíněnou úlohu symbolu a zdroje identity pro společenství, které jej užívá. Z hlediska instrumentálního je jazyk nástrojem pro předávání informací, dorozumívání se a zároveň pro zatajování informací, které jsou určeny jen pro členy daného společenství (Mazrui 1995).

Jazyk se skládá z různých úrovní, které se v odborné literatuře nazývají jako tzv. kódy. Aktér, mluvčí, během konverzace může volit mezi různými, předem ustavenými, úrovněmi kódů s ohledem na kontext situace, ve které se nachází. K označení procesu „přepínání“ mezi kódy se užívá termín code switching (Blom a Gumperz 1972; Nílep 2006). Code-switching je možné nahlížet jako střídání různých druhů jazyka v rámci jedné promluvy, nebo jako používání jednotlivých slov nesoucích specifický význam odlišný od ostatních výrazů použitých v rámci daného řečového aktu, to se nazývá jako tzv. code-mixing (Mazrui 1995). Koncepty code-switching a code-mixing odkazují na existenci několika úrovní jazyka, řeči, které jsou součástí jednoho jazykového společenství a jsou voleny flexibilně, nicméně nikdy náhodně. Členové společenství jsou s kódy obeznámeni a volba jednotlivých kódů je tak pro ně srozumitelná a predikovatelná (Blom a Gumperz 1972). „Přepínání“ mezi kódy má svou strukturu a je možné na základě sdíleného jazykového porozumění. Jednou z podob code-switching ve vězeňském prostředí může být střídání utajené a neutajené mluvy, či používání speciálních termínů.

Stejně jako do jakéhokoliv jiného společenství se musí, i do komunity (subkultury) odsouzených, nově přichozí člen socializovat a jedním z prvních kroků na cestě za úspěšnou socializací je zvládnutí jazyka. V tomto ohledu je možné považovat jazykovou socializaci za součást procesu prizonizace. Stejně tak, jako jazyk, který se nově přichozí učí a do kterého jsou socializováni, silně ovlivňuje odsouzené, tak je zároveň i vězeňská mluva ovlivňována a v průběhu času transformována

právě novými členy daného jazykového společenství. Poměrně častá fluktuace odsouzených ve věznicích vede k proměně vězeňského jazyka ve formě transformace již užívaných termínů, nebo zavádění termínů nových (Suk 1993). Pokud se blíže podíváme na vznik a vývoj vězeňské mluvy odsouzených (jako součást utváření a profilace vězeňské subkultury), tak je možné ji nahlížet jako syntézu dvou modelů. Prvním modelem je model deprivační (Clemmer 1940), který nahlíží na vznik specifických instrumentů (mezi které můžeme zařadit i vězeňskou mluvu) dané subkultury jako reakci na deprivaci potřeb, které jsou v mimo-vězeňské společnosti běžně saturovány. Deprivace se tak stává prvotním impulzem ke vzniku subkultury a všech jejích částí. Druhým modelem aplikovatelným na analýzu vývoje vězeňské mluvy je model importační (Inciardi 1994), který zdůrazňuje význam vnějších vlivů (v podobě hodnot, zvyků, tradic apod.) na podobu subkultury. Do vězeňské subkultury, i do vězeňského jazyka, se „importují“ na základě fluktuace odsouzených rozdílné kulturní prvky, které ovlivňují stávající jazykové a výrazové prostředky.⁵ Zároveň také dochází k přenosu vězeňského jazyka za zdi věznic a k rozšíření vězeňských termínů v běžné mluvě společnosti. Jako příklad mohou sloužit termíny *elpaso* či *elpíčko*, kterými se v běžné mluvě označuje loupežné přepadení. Takovýto termínů z původně vězeňské mluvy odsouzených se vyskytuje v neformálním jazyce nevězeňské společnosti celá řada.

4. SLANG A ARGOT ČESKÝCH ODSOUZENÝCH

Na fenomén přenosu vězeňských termínů mimo zdi českých věznic reagovala řada autorů a autorek, kteří v souvislosti s tímto vývojem zaměřili svou pozornost na transformaci vězeňského jazyka z perspektivy jeho utajovací funkce. Jaroslav Suk v roce 1993 upozornil na fakt, že jazyk kriminálníků a zločinců ztratil svou původní utajovací funkci (srovnej Oberpfalcer 1934) a dominantně nyní zastává funkci komunikativní, tedy pouze zprostředkovává „*označení činností, jevů, stavů, pojmenování věcí, lidí a institucí zabývajících se kriminalitou*“ (Suk 1993, 21). Na závěry Jaroslava Suka navazují v roce 2002 Jaroslav Hála a Petra Soudková, kteří podporují Sukův závěr o ztrátě utajovací funkce jazyka odsouzených. Autoři zacházejí dokonce ještě dál a polemizují nad tím, zda byla vůbec někdy vězeňská řeč využívána k zatajování informací. Podle jejich závěrů slouží vězeňská řeč jako způsob vyjádření přináležitosti k určité sociální skupině, komunitě (Hála a Soudková 2002, 6). Aktuálně se k otázce utajovací funkce vězeňského jazyka vyjadřuje Lucie Radková, která na základě svého terénního výzkumu dospěla k podobnému závěru o ztrátě utajovací funkce vězeňské mluvy (Radková 2012). Otázkou však zůstává, zda opravdu z českého vězeňského slangu/argotu zcela vymizela jeho utajovací funkce, nebo zde zůstává alespoň částečně skryta ve způsobech kódování informací i s ohledem na zvyšující se (jazykovou) heterogenitu populace odsouzených v českých věznicích? Příkladem mohou být ruskojazyční odsouzení (Dlouhá 2000).⁶ Tuto možnost ostatně ve svém textu připustili i Jaroslav Hála a Petra

⁵ Patrný je vliv například specifického jazyka uživatelů drog, mladistvých odsouzených, členů etnických a minoritních skupin (jako jsou například cizinci apod.). Na základě interakce mezi stávajícím vězeňským jazykem a těmito novými vlivy dochází k jejich syntéze a postupné transformaci stávajícího jazyka.

⁶ Typická je tzv. feňa, čili ruský kriminální slang.

Soudková (Hála a Soudková 2002, 15), i když ji v závěru své studie, na základě nejasné argumentace,⁷ zavrhuje (Hála a Soudková 2002, 40).

S debatou ohledně utajovací versus komunikativní funkce vězeňského jazyka se pojí také polemika nad pojmoslovím, tedy spor mezi užíváním termínu slang a argot. Jakým termínem označit mluvu odsouzených? Jednu z prvních definic mluvy zločinců předložil významný český badatel v oblasti slangu a argotu František Oberpfalcer, který definuje argot jako tajnou mluvu zločinných individuí, ačkoliv jedním dechem dodává, že hranice mezi slangem a argotem je poměrně nejasná a proměnlivá (Oberpfalcer 1934). Tento závěr potvrzuje nejednotnost v označování vězeňské mluvy odsouzených. Jaroslav Hála s Petrou Soudkovou užívají taktéž termín argot, přičemž se vymezují vůči jeho utajovací funkci, kterou popisoval Oberpfalcer. I přes jejich negativní postoj ke kryptické funkci vězeňského argotu se autoři překvapivě přiklání k Uherově definici argotu, který zdůrazňuje záměrnou/nezáměrnou a dočasnou/trvalou utajenost a komunikativní ohraničenost (Hála a Soudková 2002, 10). Lucie Radková také užívá původního označení argot s důrazem kladeným na vztah této specifické mluvy a kriminality, kdy však upozorňuje, že je nezbytné specifikovat, o jaký typ argotu se jedná s ohledem na jazykové společenství, které jej užívá (Radková 2012, 18). Naopak Jaroslav Suk se přiklání k používání termínu slang z důvodu ztráty kryptické funkce vězeňské mluvy, která dělá z původního vězeňského argotu vězeňský slang (Suk 1993, 22). Určitý neutrální proud ve snaze definovat jazyk odsouzených představuje přístup Milana Davida, který preferuje užívat neutrální a zastřešující termín vězeňská mluva, jehož dominantní součástí je i kriminální slang (David 1995, 154).

V českém kontextu se na základě výše uvedeného jeví jako významný aspekt kryptických parametrů v mluvě odsouzených, kolem kterých se vede i polemika ohledně jazykového pojmosloví. Jak to tedy je se současnou mluvou českých odsouzených? Ztratil jejich jazyk zcela svou utajovací funkci, nebo si ji zachoval? Na tuto otázku se pokusím odpovědět v následující části textu za pomoci argumentů založených na vlastním etnografickém bádání v prostředí českých věznic.

5. POUŽITÉ METODY VÝZKUMU

Předkládaná studie je založena na terénním etnografickém výzkumu, který jsem provedl (období leden až srpen 2014) ve čtyřech mužských věznicích typu C⁸ v rámci celé České republiky. Důvody metodologického omezení výzkumu pouze na věznice tohoto typu byly za prvé fyzická dostupnost terénu, kdy se mi podařilo získat unikátní povolení ke sběru dat ve vnitřních prostorách dvou z výše uvedených čtyř věznic,⁹ a za druhé se domnívám, že typ věznic C velmi dobře odráží hlavní

⁷ Autoři v závěru své studie předkládají *ochotu odsouzených vyplnit dotazník* jako argument podporující jejich závěr o ztrátě utajovací funkce vězeňského jazyka. Takováto argumentace se jeví jako poněkud nedostatečná.

⁸ Ke dni 11. 8. 2015 rozeznává český vězeňský systém 4 základní typy věznic: A – s dohledem (minimum security prison), B – s dozorem (medium security prison), C – s ostrahou (high security prison), D – se zvýšenou ostrahou (maximum security prison).

⁹ Na tomto místě se sluší poděkovat všem respondentům a účastníkům výzkumu za jejich ochotu na výzkumu participovat, protože bez nich by realizován být nemohl. Dále bych rád

charakteristiky českého vězeňského systému, protože z celkového počtu vězeňských zařízení v České republice tvoří věznice typu C největší podíl a dále je v nich zadržováno největší procento vězněných osob na území naší republiky.¹⁰

Výzkum je založen na kvalitativní metodologii, která je z historického hlediska dlouhodobě užívána pro studium vězeňství již od počátků vězeňského výzkumu (Clemmer 1940; Sykes 1958) až do současnosti (Becci 2012; Drake 2012; Dirga a Hasmanová Marhánková 2014). Při snaze analyzovat současné české vězeňství se mi jeví kvalitativní metodologie jako velmi užitečná s ohledem na možnost zachytit a detailně poznat perspektivy klíčových aktérů, na které je výzkum zaměřen (Dirga 2013b).

Metody sběru dat tvořily polostrukturované rozhovory¹¹ s klíčovými aktéry (vězeňští dozorcí a odsouzení), pozorování ve vnitřních prostorách vězeňských zařízení a analýza relevantních dokumentů vztahujících se k českému vězeňství. Korpus analyzovaných dat tvoří rozhovory se 14 vězeňskými dozorcí, 20 odsouzenými¹² a přibližně 70 hodin pozorování ve vnitřních prostorách věznic. Na základě výše uvedeného unikátního povolení jsem měl možnost navštívit a provádět pozorování ve všech částech věznic od prostoru cel, přes pracoviště, jídelnu, sportoviště, návštěvní místnost, kanceláře zaměstnanců až po venkovní prostory věznic. Dále jsem se také zúčastnil bohoslužby, návštěv odsouzených a několika skupinových terapeutických sezení.

Vězeňské prostředí představuje velmi obtížně dostupný terén (Liebling 1999; Waldram 2009) a kontext českých věznic není v tomto ohledu výjimkou (Dirga 2013b; Nedbálková 2006b). Z tohoto důvodu jsem musel na počátku svého výzkumu řešit primárně metodologické obtíže spojené se vstupem do terénu a s kontaktováním potenciálních respondentů. V této fázi se ukázaly jako neocenitelné kontakty na klíčové gatekeepery, které jsem našel buď ve vlastních sociálních sítích,¹³ nebo jsem využil kontakty z předešlých výzkumů ve vězeňském prostředí. Tito gatekeeperi mi pomohli se získáním povolení k výzkumu ve vnitřních prostorách věznic a také poskytli kontakty na první respondenty, což se ukázalo zejména v případě vězeňských dozorců jako velmi užitečné. Pro kontaktování vězeňských dozorců

poděkoval zástupcům vedení věznic, ve kterých výzkum probíhal, za vstřícnost a udělení povolení k výzkumu ve vnitřních prostorách jejich vězeňských zařízení.

¹⁰Ke dni 11. 8. 2015 bylo ve věznicích typu C zadržováno 9536 z celkového počtu 18 825 odsouzených, což činí přibližně 51 % všech odsouzených (Vězeňská služba České republiky: <http://vscsr.cz/generalni-reditelstvi-19/informacni-servis/rychlá-fakta>, 11. 8. 2015).

¹¹Délka rozhovoru se pohybovala průměrně kolem 60 minut a rozhovor byl vždy prováděn bez přítomnosti zaměstnanců nebo jiných osob (rozhovoru se účastnil pouze respondent a výzkumník). V případě odsouzených nebylo možné rozhovory nahrávat na záznamové zařízení z bezpečnostních důvodů. Během rozhovoru jsem tak pořizoval poznámky, které jsem ihned po ukončení rozhovoru detailně rozepisoval. Rozhovory s vězeňskými dozorcí jsem, na základě podepsaného informovaného souhlasu, nahrával na záznamové zařízení a následně doslovně přepisoval. Polostrukturované rozhovory byly s ohledem na omezený čas vedeny na základě připraveného topic guide, přičemž jednotlivé řazení otázek a témat bylo flexibilně uzpůsobeno konkrétní situaci rozhovoru.

¹²V případě dozorců bylo nejmladšímu respondentovi 21 let, nejstaršímu 56 let a doba strávená na pozici dozorce se lišila od 2 do 17 let. V případě odsouzených se jednalo o respondenty s rozličnou délkou trestu od 3 let až na doživotí.

¹³Klíčové gatekeepery, kteří mě uvedli do prostředí, poskytli prvotní kontakty na potenciální respondenty a pomohli se získáním povolení k výzkumu ve vnitřních prostorách věznic, jsem našel mezi svými přáteli, kteří ve zmíněných věznicích pracují, nebo mají na potenciální respondenty přímé vazby v jejich vlastních sociálních sítích.

jsem využil metody sněhové koule (snowball sampling), která se i přes její limity ukázala jako vhodná pro účely mého výzkumu. Rozhovory s dozorci probíhaly vždy na přání respondenta v neformálních prostorách restaurací či jejich domovů. Jen ve čtyřech případech proběhl rozhovor s dozorci v nestřežených částech věznic. V případě provádění rozhovorů s odsouzenými jsem měl k dispozici kancelář speciálního pedagoga, do které mi, po vzájemné debatě a s ohledem na vhodnost potenciálních respondentů pro můj výzkum a bezpečnost, přivedl speciální pedagog vybrané respondenty. Samotného rozhovoru jsem se poté účastnil jen já a respondent z důvodu omezení rušivých vlivů plynoucích z přítomnosti dalších osob.

Data získaná z pozorování a rozhovorů jsem následně analyzoval na základě principů tematické analýzy (Ezzy 2002, 86–94) a konstruktivistické grounded theory (Charmaz 2006). V analýze jsem se snažil o propojování segmentů dat s cílem dosáhnout postupně stále vyšších úrovní abstrakce na základě kontinuálního kódování (kategorizování segmentů dat) a propojování různých segmentů dat se širšími kontextuálními strukturami.

Nedílnou součástí výzkumu je také etika, v níž jsem vycházel z kontextuálního přístupu k etice (Guillemin a Gillam 2004) a všechny jednotlivé kroky reflexivně hodnotil s ohledem na zachování bezpečnosti respondentů i zkoumaných institucí. Součástí výzkumu bylo také získání informovaného souhlasu od všech účastníků výzkumu, kde jsem vysvětlil účel výzkumu a zaručil se za zajištění anonymity.

V následující části textu se zaměřím na perspektivy klíčových aktérů týkajících se jazyka odsouzených, představím hlavní funkce, které jazyk odsouzených plní vzhledem k fungování jejich subkultury a vztáhnou je k širším strukturám ovlivňujícím chod celého vězení.

6. „SEDIŠ V LOCHU? TAK MLUV JAKO MUKL“

Mukl, bachař, katr, basa, flastr, nášup, bengo, hulibrk, pampeliška, to je jen velmi krátký výčet termínů z vězeňské mluvy, které se dennodenně rozeznávají po chodbách českých věznic. Návštěvníkovi věznice, který je v daném prostředí poprvé, to může v některých případech připadat doslova jako cizí jazyk. Když jsem se procházel po chodbách různých oddělení ve věznicích, které jsem měl to štěstí navštívit, tak jsem často zažíval podobné pocity. Poté, co za vámi zaklapne katr, tak se ocitáte v prostředí, kde je neustále větší, či menší hluk (s výjimkou noci), ze všech cel se ozývá rozprava odsouzených, neustále někdo něco vypráví, na někoho pokřikuje, respektive by se slušelo říci, že se odsouzení spíše neustále překřikují (to neplatí jen pro prostor cel, ale také pro pracoviště, jídelny a mnohé další části věznic). Jazyk a řečové akty jsou zde zkrátka přítomné na každém kroku. Jazyk sice není jediným komunikačním prostředkem ve věznicích (vedle různých druhů neverbální komunikace), ale jistě je tím hlavním. Domnívám se, že o významu jazyka pro odsouzené v českých věznicích není potřeba dlouho polemizovat. Raději nyní obrátím pozornost k jiné otázce, která mne při pobytu za mřížemi napadla. Přitom, jak jsem se pohyboval po různých částech věznice a vstřebával novou, doposud neznámou, atmosféru, tak jsem se zamýšlel nad tím, jaké funkce jazyk v subkultuře odsouzených plní a proč je plný tak specifických termínů? Na základě

zkušeností z pozorování a z provedené analýzy dat jsem dospěl ke třem hlavním funkcím jazyka odsouzených v českých věznicích.

První funkcí je funkce *komunikativní*. Tato funkce není ničím překvapivá a zcela odpovídá funkci jazyka mimo vězeňské zdi. Stejně jako v každé jiné skupině je i v případě skupiny odsouzených nezbytné se dorozumívat a předávat si informace. K tomuto účelu slouží primárně jazyk (Mazrui 1995), a to jak na krátkou vzdálenost, tak na vzdálenost delší. V případě krátké vzdálenosti probíhá komunikace formou face-to-face, což je také nejběžnější typ komunikace. V případě delší vzdálenosti (například z jednoho konce patra na druhé, či z jedné budovy s celami do druhé) probíhá komunikace formou hlasitého pokřikování. Ilustrativním příkladem je situace, kdy se jeden odsouzený vykloní z okna a začíná křičet na spoluvězně buď o patro níže, či výše, nebo na jiného odsouzeného, který je ubytován v budově naproti.¹⁴ Ke komunikaci na delší vzdálenost se vedle pokřikování používá také tzv. koňování. To je typ předávání psaných informací, či předmětů ve formě provázku, na jehož konec se uváže příslušný papírek, či pytlík a tento „kůň“ je poté spuštěn dolů, nebo se za využití větru posouvá horizontálně, kde si jej již zachytí adresát. Tento způsob komunikace je naprosto běžný a svědčí o něm i nesčetné množství provázků přivázaných k mřížím, které jsem měl možnost pozorovat při pohybu mezi budovami. O způsobech komunikace mezi odsouzenými se ve své výpovědi vyjadřuje i pan Erik¹⁵ (odsouzený):

„Když chci něco říct Pepovi tady z cimry [cimra je slangové označení pro celu – poznámka autora] nebo jiným klukům na patře, tak prostě vylezu z cimry a zařvu a hned se ozve na druhém konci Pepa a je to. Jiný to je, když potřebuju mluvit s někým z vedlejšího baruku, to musím na mříže [mříže od oken cely – poznámka autora] a křičet ještě víc [smích]. Když chceš zase poslat něco, já nevím třeba tabák, co někomu dlužíš na jiný patro, tak se koňuje. Víš co to je koňovat? To vezmeš provázek, na to přivážeš co potřebuješ a pošleš to kam chceš.“

Druhou funkcí, kterou jazyk (nejen) odsouzených plní, je funkce *vytváření identity*. Jazyk se ve vězeňském prostředí, do kterého se nově přichází odsouzený musí začlenit a socializovat, stává jedním ze zdrojů individuální a skupinové identity. O individuální úrovni identity se vyjadřuje pan Miloš (odsouzený):

„Tady se člověk prostě musí naučit mluvit jako mukl, bez toho to nejde. Oni [spoluvězni – poznámka autora] Vás pak berou jinak, berou Vás jako sobě rovného. Vlastně je to jednoduchý, buď mluvíš jako mukl a jsi mukl, nebo ne a pak tě všichni považují za cizáka, za jednoho z bachařů [bachař je slangové označení pro vězeňského dozorce – poznámka autora].“

Z výpovědi pana Miloše je důležitá poznámka o různém přístupu ostatních členů skupiny na základě používaného jazyka, což odkazuje k druhé rovině identity,

¹⁴Typickým architektonickým řešením prostoru věznice jsou vedle sebe postavené budovy s celami, což umožňuje odsouzeným komunikovat se spoluvězni z jiných bloků.

¹⁵Z důvodu zachování anonymity pracuji v textu s pseudonymy respondentů, které byly vytvořeny pro analytické účely výzkumu.

kerou je identita skupinová. Specifický způsob vyjadřování a jazykových performativních aktů je již dlouhodobě považován za zdroj komunitní identity (Haugen 1956) a subkultura odsouzených není výjimkou (Sykes 1958) ani v českých věznicích. Na základě používání specifických termínů a přijetí jazyka určitého společenství se stává aktér jeho právoplatným členem. Navíc dochází na základě jazyka (nejen na základě jazyka, ale jazyk je jednou z klíčových složek) k produkci a následné reprodukci sociální distance mezi rozličnými skupinami aktérů jako jsou odsouzení a vězeňští dozorcí (Dirga a Hasmanová Marhánková 2014). Na jedné straně využívají odsouzení k označení dozorců termíny jako bachař, švestka, policajt a na straně druhé dochází k vymezení sociální distance i ze strany dozorců, kteří nazývají odsouzené jako opice. Specifický jazyk odsouzených zároveň slouží v některých případech jako způsob vyjádření vzdoru vůči vězeňské autoritě a nastolenému řádu. Tím, že je jejich jazyk odlišný od oficiálního jazyka instituce, potažmo zaměstnanců jako jejich představitelů, tak se posiluje koheze uvnitř vlastní skupiny a distance vůči skupinám ostatním. K podobnému vymezení však může docházet i uvnitř subkultury odsouzených, kdy se mohou vytvářet diferencované skupinky na základě jazykové příslušnosti. Jedním z příkladů mohou být ruskojazyční odsouzení v českých věznicích, kteří tvoří poměrně uzavřenou a exkluzivní skupinu (k detailnější analýze bohužel nemám dostatek relevantních dat).

Třetí funkcí, která je v kontextu současných českých věznic zpochybňována, je funkce *kryptická*. Z hlediska této funkce slouží jazyk odsouzených jako tajná řeč (Oberpfalcer 1934) určená k dorozumívání se na úrovni, která nebude srozumitelná pro aktéry, kteří nejsou členy daného jazykového společenství. Příkladem může být snaha uživatelů drog využívat specifický jazyk ke kódování informací tajnými termíny se snahou zatajit jejich význam (Kamiš 1989; Uher 1989). V následující části textu se pokusím dokázat, že kryptická funkce z jazyka českých odsouzených zcela nevymizela, ale že je její integrální součástí právě ve formě kódování informací.

7. „TAJNÁ ŘEČ“ ČESKÝCH ODSOUZENÝCH

Snaha komunikovat v rámci společenství takovým způsobem, který nebude rozeznatelný pro ostatní nečleny, je integrální součástí vězeňského jazyka od jeho prvopočátků. Peter Wittenberg dokonce uvádí, že kódy a tajná komunikace tvoří kořeny vězeňské mluvy (Wittenberg 1996, 45). Jak se však zdá z výše uvedené debaty, tak se z prostředí českých věznic vytrácí kryptická funkce jazyka odsouzených a dominantní roli přejímá funkce komunikativní. Jedním z uvedených důvodů je rozšíření se vězeňských termínů do majoritní společnosti, a tím pádem ztráta jejich utajení (i v případě vězeňských dozorců). Pokud jsou tyto termíny známé široké veřejnosti, včetně skupiny dozorců, tak nemá smysl je používat jako způsob kódování informací ve vězeňském prostředí (Radková 2012).

S tímto odůvodněním lze do jisté míry souhlasit, protože v posledních letech skutečně dochází k sílícímu přesahu vězeňských termínů do zorného pole majoritní společnosti, a dokonce je vývoj v tomto směru tak daleko, že se některé pojmy

z vězeňského slovníku stávají součástí její neformální řeči¹⁶ (příklady jsou pojmy jako *bachař* – dozorce, *cimra* – cela, *filcunk* – prohlídka, *mukl* – odsouzený a další). Znamená to však, že tím zároveň mizí kryptická funkce vězeňského jazyka ve všech jeho částech? Na základě systematické analýzy dat se domnívám, že tomu tak není.

Pro detailní a komplexní pochopení významu jazyka odsouzených v českých věznicích se mi jeví jako užitečné si jej rozdělit do dvou základních rovin. První rovinu tvoří jazyk neutažený, do kterého lze subsumovat jak oficiální jazyk ve formě předepsaných způsobů komunikace mezi zaměstnanci věznice a odsouzenými (příkladem může být nařízení o dodržování vykáání), tak také právě termíny, které jsou známé členům subkultury odsouzených i ostatním aktérům jako jsou dozorcí a jiní zaměstnanci věznice, popřípadě široká veřejnost. Druhou rovinu však představuje jazyk utažený, který je založen na využívání specifických termínů, jejichž význam je znám pouze členům daného jazykového společenství, v tomto případě odsouzeným. Odsouzení si tuto rovinu svého jazyka stále udržují a ve většině případů o ní ostatní aktéři ani nevědí. V případě, že by tento kódovací systém selhal a význam daného kódu, či pojmu by byl vyzrazen (k čemuž čas od času dochází), tak je okamžitě tento výraz nahrazen výrazem jiným. O této kódovací funkci jazyka odsouzených hovoří pan Jan (odsouzený):

„My [odsouzení – poznámka autora] máme spoustu hlášek nebo slov, které používáme, když potřebujeme něco říct nebo zařvat a nesmí si toho dozorcí všimnout. Oni si toho většinou ani nevšimnou, ale tak je jasné, že jim to časem dojde, co to asi znamená, když to křičíme vždy ve stejný situaci, tak si pak prostě domluvíme nějaký jiný význam a používáme to jiný.“

Ve výpovědi pana Jana se objevuje zmínka o problematickém rozklíčování daných termínů ze strany vězeňských dozorců, což potvrzuje i pan Martin (dozorce):

„Oni [odsouzení – poznámka autora] pořád něco křičí, vždyť jsi to viděl a slyšel sám na těch chodbách. Tam pořád někdo něco křičí a ty v podstatě nemáš šanci se v tom orientovat.“

Z výše uvedených výpovědí panů Jana a Martina vyplývá, že v jazyce odsouzených je stále možné detekovat alespoň částečnou kryptickou funkci, která je součástí procesu kódování informací.

8. „CIKNO, VODA“ ANEB TAJNÁ ŘEČ ODSOUZENÝCH V PRAXI

V praxi dochází k využívání tajných jazykových kódů vždy s ohledem na kontext dané situace. To znamená, že aktéři (odsouzení) mají připravené předem domluvené termíny, mezi kterými volí tak, aby byly srozumitelné ostatním. Ilustrativním příkladem je využívání termínů *cikno* či *voda* jako výstrahy před blížícími se dozorcí. To je součástí určitého „bezpečnostního“ (hlídacího) mechanismu, který ve své výpovědi popisuje pan Radek (odsouzený):

¹⁶K přenosu vězeňských termínů za zdi českých věznic nepochybně přispívá rozvoj filmů a dokumentů z prostředí českých věznic (například film *Kajánek*), novinové články zabývající se vězeňskou tematikou, výpovědi propuštěných odsouzených, či dokonce jejich životopisy.

„Tady [patro s celami – poznámka autora] se hrajou karty většinou každý den, ale čas od času se domluví nějaká větší akce, hodně hrajeme poker, a tam hrajeme třeba o kafe, o cigára, nebo i o prachy. To se koná většinou na konci chodby, aby na nás nikdo neviděl. No ale my samozřejmě nemůžeme hrát o něco, tak si postavíme k mřížím stojku [odsouzený, který hlídá – poznámka autora] a ta nám dá signál, když se někdo blíží. Teď třeba křičí voda nebo cikno. To záleží, jak se domluvíme. Oni pak dozorcí neví, co to znamená a my máme čas to všechno uklidit.“

Odsouzení tak v praxi využívají této specifické podoby code-switching, nebo spíše code-mixing (Mazrui 1995), kdy během, na první pohled běžné situace, použijí termín (ačkoliv tento termín nemusí být neznámý – viz voda) nesoucí určitý význam, který dokáží pochopit jen příslušní aktéři. Použitý termín může mít více významů a pro pochopení jeho „tajné“ dimenze je nezbytné znát kontext a strukturu dané situace. Po dobu trvání specifické situace „přepínají“ odsouzení do módu, ve kterém nese dohodnutý termín zvláštní význam a po skončení trvání daných podmínek (situace) či při jejich přerušení přechází odsouzení zpět do standardního neutajeného jazykového módu. To znamená, že termín voda či cikno nesou význam výstrahy pouze v situacích, kdy je potřeba upozornit na blížící se nebezpečí v podobě vězeňských dozorců a význam daného termínu se váže na kontextuální podmínky a okolnosti, ve kterých je používán. Zpravidla je užívání těchto specifických, kódovaných, termínů vázáno na provádění nelegálních činností jako je hraní hazardních her, zakázané posilování,¹⁷ užívání návykových látek apod.

Tajná dimenze jazyka odsouzených spočívá v tomto případě v použití termínu nesoucího specifický význam, který plní příslušnou funkci (například výstraha) a po jeho použití se plynule přechází zpět do neutajeného módu jazyka, takže si použití specifického termínu případně „narušitel“ ani nemusí všimnout.

Pokud si tedy položíme znovu otázku, zda plní jazyk odsouzených v českých věznicích komunikativní, či kryptickou funkci, tak se přikláním k závěru, že se jedná o určitou syntézu, kdy na jedné straně opravdu v drtivé většině odsouzení komunikují na úrovni neutajeného jazyka, ale v určitých momentech dochází ke code-mixingu a odsouzení přecházejí do utajeného jazyka ve formě specifických kódů, jejichž detekování je velmi složité, protože se neustále proměňují a vyvíjí.¹⁸ Jazyk odsouzených tak představuje diferencovaný systém znaků a symbolů nesoucích více, či méně (případně vůbec) utajený význam.

9. ZÁVĚR

Na předešlých řádcích jsem se pokusil nastínit, jaké základní funkce (komunikativní, identitní, kryptickou) plní specifický jazyk odsouzených, a na ilustrativním příkladu demonstrovat, že si i přes jeho výraznou modifikaci stále zachovává ales-

¹⁷Odsouzení mají v tzv. časovém rozvrhu dne vymezen určený prostor pro posilování (zpravidla 60 až 90 minut), mimo který posilovat nesmějí. Tento zákaz je však velmi často porušován a dochází k neustálému posilování v prostoru cel.

¹⁸Utajovací funkci však nemá pouze řeč mluvená, ale například i řeč posuňková, která může být známá například jen velmi malé skupince odsouzených.

poň částečnou kryptickou funkci pojící se s fungováním věznice jako takové (zejména ve spojitosti s nelegálními aktivitami odsouzených). Na vězeňský jazyk je potřeba nahlížet jako na živý organismus, který se neustále proměňuje, vyvíjí a dokáže flexibilně reagovat na změnu prostředí. V případě vyzrazení významu tajného kódu je okamžitě tento kód nahrazen kódem jiným, čímž dochází k zachování a reprodukci kryptických parametrů v jazyce odsouzených. Zároveň však považují za korektní zdůraznit, že se předložené závěry vztahují pouze na prostředí věznic, které jsem měl možnost navštívit a je dost pravděpodobné, že v jiných věznicích mohou být používány termíny odlišné, což by ale neměnilo nic na faktu, že systém utajování a kódování informací zůstává. Po obsahové stránce tedy kryptická funkce zůstává zachována, jen se mohou měnit její modifikace s ohledem na kontext daných věznic.

S tímto metodologickým omezením výzkumu pouze na jeden určitý typ věznic se však zároveň pojí možnosti budoucího rozvoje zkoumání jazyka odsouzených. Jako relevantní téma pro budoucí badatele se přímo nabízí srovnání jednotlivých typů věznic v rámci České republiky, či případně analýza jazyka odsouzených, kteří tvoří v populaci vězňených osob v České republice spíše minoritní uskupení (jednu z významných skupin představuje populace ruskojazyčných odsouzených). Stejně tak, jako je živý a neustále se vyvíjející jazyk odsouzených, tak by se měla vyvíjet také (ideálně) interdisciplinární akademická debata ohledně jeho vývoje, podob, funkcí, či případných důsledků pro praxi v českých věznicích. Vedle jazyka odsouzených se dále otevírá prostor pro obrácení pozornosti výzkumníků a výzkumnic ke zkoumání subkultury vězeňských dozorců (srovnej Lombardo 1981; Dirga 2012; Dirga 2013a; Dirga a Hasmanová Marhánková 2014; Dirga 2015), či ostatních zaměstnanců věznic s důrazem kladeným na potenciální specifika jejich mluvy a výrazových prostředků. Z hlediska vývoje zkoumání vězeňského jazyka vnímám jako možný směr budoucího zaměření interdisciplinární výzkum spojující poznatky z lingvistiky/sociolingvistiky a sociálně-vědních oborů jako je například antropologie, kriminologie, psychologie či sociologie. Spojením lingvistického rozboru jazyka a širšího popisu strukturálních a kontextuálních podmínek vězeňského prostředí je možné dosáhnout detailnějšího a komplexnějšího poznání mluvy za mřížemi českých věznic.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

BECCI, Irene (2012): *Imprisoned Religion: Transformation of Religion during and after Imprisonment in Eastern Germany*. Surrey: Ashgate Publishing Limited.

BLOM, Jan-Petter a GUMPERZ, John (1972): Social Meaning in Linguistic Structures: Code Switching in Northern Norway. In: Gumperz, John (ed.): *Directions in Sociolinguistics: The Ethnography of Communication*. New York: Holt, Rinehart, and Winston, s. 407–434.

CLEMMER, Donald (1958): *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

CREWE, Ben (2009): *The Prisoner Society: Power, Adaptation, and Social Life in an English Prison*. New York: Oxford University Press.

ČERNÍKOVÁ, Vratislava (2014): Pojetí trestní sankce se zvláštním zřetelem k trestu odnětí svobody. In: Válková, Helena (ed.): *Aktuální otázky vězeňství*. Praha: Policejní akademie České republiky, s. 9–22.

DAVID, Milan (1995): K problematice mluvy vězeňské. In: *Sborník přednášek z V. konference o slangu a argotu v Plzni 7.–9. února 1995*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, s. 154–159.

DIRGA, Lukáš (2012): Dopad struktury vězeňského světa na jeho účastníky: opomíjený pohled vězeňských dozorců. *Cyan Sociology* 1/2012 (<http://www.cyan-sociology.cz/dopad-struktury-vezenského-sveta-na-jeho-ucastniky-opomijeny-pohled-vezenskych-dozorců/>, datum náhledu 16. 8. 2015).

DIRGA, Lukáš (2013a): Co můžou a nemůžou čeští vězeňští dozorcí. In: Večerka, Kazimír (ed.): *Prevence sociálních deviací – přání, naděje a realita*. Praha: Masarykova česká sociologická společnost, s. 84–92.

DIRGA, Lukáš (2013b): Trnitá cesta výzkumníka za poznáním: kvalitativní výzkum ve vězeňském prostředí. In: Pavlásek, Michal (ed.): *Etnologické studie 14: Když výzkum, tak kvalitativní – serpentínami bádání v terénu*. Brno: Masarykova univerzita v Brně a Etnologický ústav AV ČR, s. 23–30.

DIRGA, Lukáš (2015): The possible applications of the Guard's World concept in the analysis of the Czech prison system. *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni*, roč. 7, č. 3, s. 115–131.

DIRGA, Lukáš a HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava (2014): Nejasné vztahy mezi: vězení očima českých dozorců. *Sociologický časopis*, roč. 50, č. 1, s. 83–105.

DIRGA, Lukáš, LOCHMANNOVÁ, Alena a JUŘÍČEK, Petr (2015): The Structure of the Inmate Population in Czech Prisons. *Sociológia*, roč. 47, č. 6, s. 559–578.

DLOUHÁ, Oxana (2000): *Rusko-český odborný slovník policejně právní terminologie a kriminálního slangu*. Praha: Police History.

DRAKE, Deborah H. (2012): *Prisons, Punishment and the Pursuit of Security*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

EZZY, Douglas (2002): *Qualitative analysis*. London: Routledge.

FABRETTI, Valeria (2015): Dealing with religious differences in Italian Prisons: relationships between institutions and communities from misrecognition to mutual transformation. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, roč. 28, č. 1, s. 21–35.

FIRSTOVÁ, Jana (2014): Rizika sociální reintegrace mladistvých pachatelů – výsledky dílčího výzkumného šetření. In: Válková, Helena (ed.): *Aktuální otázky vězeňství*. Praha: Policejní akademie České republiky, s. 137–146.

FOUCAULT, Michel (1995): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Random House.

GLEASON, Sandra E. (1978): Hustling: The “Inside” Economy of a Prison. *Federal Probation*, roč. 42, č. 2, s. 32–40.

GOFFMAN, Erving (1961): *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. New York: Doubleday Anchor.

GUILLEMIN, Marylis a GILLAM, Lynn (2004): Ethics, reflexivity, and “ethically important moments” in research. *Qualitative Inquiry*, roč. 10, č. 2, s. 261–280.

HAUGEN, Einer (1956): *Bilingualism in the Americas. A Bibliography and Research Guide*. Alabama: University Press.

HÁLA, Jaroslav a SOUDKOVÁ, Petra (2002): *Jak mluví čeští vězni: místo a úloha vězeňského argotu*. Praha: Vězeňská služba České republiky.

- CHARMAZ, Kathy (2006): *Constructing Grounded Theory: A Practical Guide through Qualitative Analysis*. London: Sage Publications.
- INCIARDI, James A. (1994): *Trestní spravedlnost*. Praha: Victoria Publishing.
- INNES, Chris (2015): *Healing Corrections: The Future of Imprisonment*. New Hampshire: The University Press of New England.
- JONES, Richard S. a SCHMIDT, Thomas J. (2000): *Doing Time: Prison Experience and Identity Among First-Time Inmates*. Stamford: Emerald Group Publishing Limited.
- KAMIŠ, Karel (1989): Argotický sociolekt abuzorů na pozadí drogové scény. In: *Sborník přednášek ze IV. konference o slangu a argotu*. Plzeň: Pedagogická fakulta Západočeské univerzity v Plzni, s. 407–422.
- LIEBLING, Alison (1999): Doing Research in Prison: Breaking the Silence? *Theoretical Criminology*, roč. 3, č. 2, s. 147–173.
- LOMBARDO, Lucien X. (1981): *Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work*. New York: Elsevier Science Ltd.
- MAREŠOVÁ, Alena (2014): Charakteristika věznic – nezbytná součást poznatků z penologického výzkumu. *Kriminalistika*, roč. 2, č. 1, s. 128–138.
- MAREŠOVÁ, Alena (2015): Mění se nám v běhu času skladba mladistvých vězňů? In: Jůzl, Miloslav (ed.): *Epistemologická východiska penitenciární vědy*. Brno: Institut mezioborových studií, s. 134–140.
- MAZRUI, Alamin M. (1995): Slang and code switching: the case of Sheng in Kenya. *Afrikanistische Arbeitspapiere*, roč. 42, č. 1, s. 168–179.
- NAYLOR, Bronwyn (2015): Researching Human Rights in Prisons. *International Journal for Crime, Justice and Social Democracy*, roč. 4, č. 1, s. 79–95.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina (2006a): *Sputaná Rozkoš: (re)produkce genderu a sexuality v ženské věznici*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina (2006b): Etnografický výzkum ve vězení. In: *Současné metodologické přístupy a strategie pedagogického výzkumu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, s. 1–12.
- NILEP, Chad (2006): “Code Switching” in Sociocultural Linguistics. *Colorado Research in Linguistics*, roč. 19, č. 1, s. 1–22.
- OBERPFALCER, František (1934): Argot a slangy. In: *Československá vlastivěda III*. Praha: Sfinx, s. 311–375.
- RADKOVÁ, Lucie (2012): *Jak se mluví za zdmi českých věznic*. Ostrava: Ostravská univerzita.
- RASZKOVÁ, Tereza a HOFERKOVÁ, Stanislava (2014): Rizikové chování ve věznicích. In: Válková, Helena (ed.): *Aktuální otázky vězeňství*. Praha: Policejní akademie České republiky, s. 63–72.
- SAPIR, Edward (1921): *Language: An Introduction to the Study of Speech*. New York: Harcourt, Brace.
- SCHEINOST, Miroslav (2014): Věžňové a sankční politika – jak to vidí oni. In: Válková, Helena (ed.): *Aktuální otázky vězeňství*. Praha: Policejní akademie České republiky, s. 177–188.
- SOCHŮREK, Jan (2011): Je vězení trestem nebo speciální sociální službou? In: *ÉTOS – Etika v pedagogice a sociální práci*. Liberec: Technická univerzita v Liberci, s. 85–92.
- SUK, Jaroslav (1993): *Několik slangových slovníků*. Praha: Inverze.
- SYKES, Gresham M. (1966): *Society of Captives: A Study of Maximum Security Prison*. New York: Random House.

UGELVIK, Thomas (2014): *Power and Resistance in Prison: Doing Time, Doing Freedom*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.

UHER, František (1989): Nová modifikace argotu? K charakteristice výrazů z oblasti narkomanie. In: *Sborník přednášek z IV. konference o slangu a argotu*. Plzeň: Západočeská univerzita v Plzni, s. 393–406.

VAN ZYL SMITH, Kirk (2010): Regulation of Prison Conditions. In: Tonry, Michael (ed.): *Crime and Justice: A Review of Research 39*. Chicago: University of Chicago Press, s. 503–563.

WACQUANT, Loïc (2002): The Curious Eclipse of Prison Ethnography in the Age of Mass Incarceration. *Ethnography*, roč. 3, č. 4, s. 371–397.

WALDRAM, James B. (2009): Challenges of Prison Ethnography. *Anthropology News*, roč. 50, č. 1, s. 4–5.

WITTENBERG, Peter (1996): Language and Communication in Prison. *Federal Probation*, roč. 60, č. 4, s. 45–50.

ZIMBARDO, Philip (2005): *Moc a zlo: sociálně psychologický pohled na svět*. Prague: Moraviapress.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Vězeňská služba České republiky: <http://vscr.cz/generalni-reditelstvi-19/informacni-servis/rychla-fakta>, 11. 8. 2015.

SUMMARY

Prisons (not only in the Czech Republic) are characterized by constant communication between the prisoners, prison guards, and other prison staff. Especially in the case of the prisoner population, language is one of the most basic factors that constitutes the grounds of the group as a whole. Language plays an important role in the prison environment and thus analyzing the forms, importance, and functions of language in this special social world is relevant not only for linguistics or sociolinguistics, but also for other social sciences. This study focuses on the topic of the changing functions of prison language used by inmates in Czech prisons. The main aim of this paper is to analyze the cryptic function of inmates' language.

This study is based on ethnographic research conducted in Czech male prisons from January 2014 to August 2014. The data for analysis were collected from qualitative interviews with selected participants in the prison environment; observations carried out inside the prisons; and from analysis of documents related to the Czech Prison Service. Qualitative methods were used in order to gain a more detailed and in-depth understanding of the prison system from the perspective of the participants, who offer their day-to-day experience of prison life.

Academic debate about the functions of language used by inmates in Czech prisons is currently focused primarily on whether or not it fulfills a cryptic function. Most Czech scientists argue that the language of inmates in Czech prisons gradually lost its cryptic function and its current, primary function is only communication. Through this research, I have found that although the language of prisoners in Czech prisons has indeed lost some of its cryptic function (in comparison with historical periods of the Czech prison system), the cryptic function of prisoners' language has not disappeared completely (other functions of language in Czech prisons are communication and a source of individual/group identity). The cryptic function survives in the language of inmates in Czech prisons in the form of specific secret coding, code-mixing and code-switching.

The cryptic aspects of prison language also create a "security mechanism" used by inmates during prohibited/illegal activities (such as gambling and prohibited body build-

ing). For example, when inmates participate in prohibited activities (at the end of the cell corridor), a “watchman” will stand at the front of the cell corridor, ready to give a prearranged secret signal (in the case of a potential threat – e.g. prison guards entering the cell corridor etc.) that is known only by members of a particular language community. After some time, these specific secret signals are divulged and lose their secretive aspect. For the purpose of reproducing this secret language, new secret codes are made up to replace old ones. Thus, the language of inmates in Czech prisons must be perceived and analyzed as a living and constantly evolving system with its own set of secret signs.

It also opens up a space for academic interdisciplinary debate over the forms, functions and potential consequences of changing prison language for everyday practice in Czech prisons. In the Czech context, this sphere of social science is still largely underdeveloped. I also see the analysis of prison language as a possible space for interdisciplinary research based on linguistics, sociolinguistics and classical social sciences such as sociology, anthropology, psychology, criminology, penology and others. This kind of research could be an effective method for connecting specific linguistic aspects of prison language with the broader social structure (or social phenomena) of prisons.

VĚZEŇSKÝ TRH – HYBRIDNÍ BARTER A KOMODITNÍ PENÍZE V PROSTŘEDÍ ČESKÝCH VĚZNIC*

Alena Lochmannová**

Abstract: *This text focuses on the specifics of the prison market in terms of its organization, specific rules, and types of implemented exchanges. The data presented in this paper are based on original ethnographic research conducted in Czech prisons. Data were obtained through interviews with convicts. These interviews were supplemented by personal observations made on site at prisons. The findings reveal the basic principles of prison exchange as a form of illegal exchange carried out without the knowledge and presence of guards or other prison workers.*

Key words: *prison, inmates, exchange, bartering, reciprocity, redistribution, convict, imprisonment, price, value, goods and services.*

*Tato studie vznikla za finanční podpory Západočeské univerzity v Plzni v rámci projektu „Vybrané aspekty vězeňského života v prostředí českých věznic“ (grant č. SGS-2015-050).

**Ing. Alena Lochmannová, Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, oudovaa@ktb.zcu.cz.

1. ÚVOD

Vězeňské prostředí je prostředím veskrze specifickým. I přes jeho specifčnost také zde fungují běžné principy směny, nabídka a poptávka zde standardně interaguje, i když tato interakce je do značné míry modifikována právě onou specifčností prostředí. Totální charakter vězeňské instituce dělá ze směny jakýsi hybrid, který probíhá ve dvou rovinách, v rovině oficiální, kdy vězni realizují své nákupy ve vězeňské kantýně a v mezích autoritativně určených pravidel, která jsou pro ně závazná, a v rovině neoficiální, kdy odsouzení realizují směnu mezi sebou. Proto si pro potřeby tohoto textu dovoluji pojednávat o tzv. hybridní směně.

Vězeňský trh je trhem bez kontroly, trhem s minimem pravidel, přičemž tato pravidla nejsou vynutitelná ze strany autorit, neboť směna jako taková často probíhá skryta před zrakem dohlížejících autorit. Nedokonalá konkurence vězeňského trhu je podtržena nestálostí vězeňské směny, její flexibilitou. Ve vězeňském prostředí současně dochází k posunu směnných a užitných hodnot u konkrétních statků v komparaci s majoritním světem a paradox hodnoty se zde objevuje v závislosti na mezním užitku plynoucím ze statku či služby.

Tato studie je úvodní sondou do základních principů a pravidel vězeňské ekonomiky, přičemž jejím cílem je představit vězeňskou směnu jako základní aspekt ekonomického života odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody, a to ve všech jejích typech a proměnách. Data a výstupy prezentované v této studii vycházejí z realizovaného etnografického výzkumu populace odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody v prostředí České republiky, přičemž primárním zkoumaným aspektem se v rámci tohoto výzkumu staly právě ekonomické vztahy a vazby v rámci totální instituce, konkrétně tedy vězení, a to nejen z hlediska interních vazeb a ekonomických vztahů uvnitř věznice, ale také z hlediska vazeb externích, tedy takových, které jsou realizovány ve vztahu k vnějšímu světu.

2. EKONOMICKÉ VZTAHY V TOTÁLNÍ INSTITUCI

Totální instituce je pojem vymezený E. Goffmanem, který vnímal totální instituci jako všeobestírající koncept, v němž jsou veškeré aspekty života soustředěny na jedno místo a jsou kontrolovány ze strany jedné autority, v němž každá aktivita v průběhu dne je realizována nejen jedincem samotným, ale řadou dalších, přičemž tyto aktivity se řídí podle určitého řádu, tudíž je od všech jedinců v totální instituci vyžadován stejný přístup a stejné chování. Jakékoli odchýlení od standardu je pak vnímáno jako narušení řádu a velmi často je také podle toho potrestáno. Ke všem jedincům v totální instituci je přístupováno stejně, respektive všichni jedinci jsou podrobeni stejným podmínkám a pravidlům, které směřují k dodržování řádu, pořádku a bezpečnosti uvnitř instituce (Goffman 1961).

Totální instituce jsou jedním z typů formálních organizací, které představují jakýsi sociální hybrid, svět ve světě širších vztahů a souvislostí, který je zmitán vlastními specifickými vztahy a regulován řadou pravidel, která jsou více či méně striktně vynucována ve smyslu jejich dodržování. V běžném životě má jedinec svobodnou volbu, tato volba se zcela pochopitelně vztahuje na nákup statků a služeb a na ekonomickou směnu obecně. Běžný jedinec sledující hlavní ekonomický cíl je-

dince, kterým je maximalizace užitku, se rozhoduje o nákupu statků a služeb zcela individuálně v závislosti na aktuálních potřebách, přičemž je limitován pouze svým disponibilním důchodem, pochopitelně odhlédneme-li od služeb kolektivních, které jsou zcela či částečně financovány z veřejných rozpočtů a platí u nich tzv. nerivalitní spotřeba neboli nevyučitelnost ze spotřeby. V totální instituci, jejímž reprezentantem je například vězení, je v tomto ovšem jedinec omezen. Zachován je princip racionální volby, co více, model racionální volby, kdy se jedinec, tedy odsouzený ve výkonu trestu odnětí svobody, pokouší maximalizovat svůj užitek, je v kriminálním prostředí umocněn ještě více, nicméně o limitaci ze strany disponibilního důchodu není možno v prostředí totální instituce hovořit (Skarbek 2014). Disponibilní důchod je velmi často nahrazován primárně komoditními penězi a hodnotnými statky, které substitují jeho funkci. Ekonomické vztahy jsou tak do značné míry modifikovány prostředím totální instituce.

Tato modifikace ekonomických vztahů je dána právě totálním charakterem totální instituce, který spočívá v určité bariéře limitující či znemožňující sociální kontakt jedince s vnějším světem. Ve fyzické podobě je tato bariéra dána vysokými zdmi, ostatnými dráty, zamčenými dveřmi. V běžném životě může jedinec v rámci zákonných a morálních norem činit vše, co mu není zakázáno, může se svobodně rozhodovat, věnovat se svým koníčkům, spát, když je unavený. V totální instituci jsou i zcela běžné věci, jako je spánek, příjem jídla, denní hygiena a pohyb na čerstvém vzduchu realizovány na základě předem stanoveného harmonogramu a v souladu s platným řádem instituce. Zatímco v běžném životě je přirozenou součástí každodenního života mobilita jedince, v totální instituci jsou všechny tyto běžné činnosti realizovány na jednom místě, v právě jedné instituci. Činnosti jsou pečlivě naplánovány, je dána jejich struktura a souslednost a hlavním cílem jejich realizace je naplňování cílů existence instituce. Je tedy odhlíženo od primárního zájmu jedince žijícího a pohybujícího se v totální instituci a zájem formální autority je jeho zájmu nadřazen. Z tohoto pohledu označil Goffman totální instituci jako sociální hybrid, tedy z části sídelní komunitu a z části formální organizaci (Goffman 1961).

Studiem totální instituce a jejího fungování včetně specifických vztahů uvnitř ní se zabývala řada dalších teoretiků od Clemmera (1958), který identifikoval několik statusových skupin, které vytvářejí sociální stratifikaci vězeňského prostředí, které my bychom dnes mohli označit pojmy „král, šašek a konina“, přičemž on použil pojmů jako elita, běžní vězni a outsideři, přes Foucaulta (1995) až například po Kellera (2010). Jak již bylo uvedeno, vedle dalších je významným reprezentantem totální instituce vězení.

3. VĚZENÍ JAKO MIKROEKONOMICKÝ HYBRID

Vězení jakožto totální instituce má dlouhou a neslavnou historii, neboť vězeňských cel bylo k zadržování lidí obviněných ze spáchání přečinů využíváno již za dob babylonských a o vězení hovoří i biblické zdroje. Vedle těch, kteří čekali ve vězeňských celách na vynesení rozsudku, sloužily tyto cely také těm, kteří se dostali do dluhů. V rámci historických pramenů je možno se setkat s pojmy, jako jsou „domy zadržení“ nebo „domy řetězů“. Od těch nejranějších civilizací až po osmnácté sto-

letí byla hlavním účelem věznic izolace provinilců od zbytkové společnosti, v této době o nápravě jakožto smyslu uvěznění nemohla být řeč. Jako nápravný prostředek se trest odnětí svobody začal používat teprve až v sedmáctém století a právě tehdy přestává být jakousi mezistanicí k trestu nejvyššímu, tedy trestu smrti (Farrington 2007).

Vězeňská ekonomika v kontextu tohoto textu není vnímána jako ekonomika konkrétního vězení, ale jako ekonomické vztahy a vazby utvářené na pozadí totální instituce a na pozadí limitované směny v tomto prostředí. Vězeňská ekonomika a vzájemná směna, stejně jako další ekonomické vazby ve vězení, se řídí nepsanými pravidly, přičemž probíhají zpravidla v utajení, skryty před zraky dozorců a ostatních autorit (Nedbálková 2006). Nicméně i ve vězeňském prostředí fungují jednoduché principy nabídky a poptávky, substitučních a komplementárních efektů, které fungují v běžné ekonomice. Protože tyto principy jsou do značné míry modifikovány totálním charakterem vězeňské instituce, lze hovořit o tzv. mikroekonomickém hybridu. Mikroekonomickém proto, že účastníci směny jsou jednotlivci či skupiny jedinců, hybridu proto, že ač zde fungují základní tržní principy a vězeňský trh ve smyslu střetu nabídky a poptávky je reálným prvkem ekonomického života ve vězení, je nutné pohlížet na tento trh jako na trh bez kontroly, trh s minimem pravidel, jejichž dodržování není možné vynucovat a jejichž nedodržování není možné sankcionovat, a jako na trh nedokonale konkurenční, kdy je neřídká možné se v rámci omezeného vězeňského pole setkat s monopsonem jediného kupujícího, ale také přirozeným monopolem jediného nabízejícího. Vše ovšem v natolik modifikované podobě, že běžné ekonomické vztahy a vazby jsou přizpůsobeny tomuto hybridnímu systému.

Čím je vězení natolik specifické? Ve vězení může odsouzený ve výkonu trestu odnětí svobody vlastnit pouze omezené množství často jedinečných a neopakovatelných předmětů. Tak je tomu pochopitelně i v ostatních typech totálních institucí. Většina statků, které odsouzený vlastní, je všem k dispozici, přístupná, tyto statky jsou si vzájemně podobné a lze je považovat za statky univerzální. Nicméně statky, které zpravidla mívají minimální užítou i směnnou hodnotu v běžném světě, statky, které považuje běžná populace a průměrný konzument za zcela obyčejné, se ve vězeňském prostředí stávají statky vzácnými. Věci i služby, které se běžnému konzumentovi jeví jako bezcenné, se díky specifčnosti a uzavřenosti typickým pro vězeňskou celu a vězení obecně stávají potenciálním zbožím vězeňské ekonomiky. Vězení jako takové poskytuje odsouzeným pouze základní zboží a služby, jako je jídlo, oblečení a hygiena, psychologická a lékařská péče či poradenský servis. Tyto statky a služby jsou garantovány státem (Nedbálková 2006). Jak uvádí zákon č. 169/1999 Sb. o výkonu trestu odnětí svobody a o změně některých souvisejících zákonů: „*Odsouzenému, který není zařazen do práce, neodmítl bez závažného důvodu práci a neměl v období jednoho kalendářního měsíce jiný příjem nebo jiné finanční prostředky ve výši alespoň 100 Kč, poskytuje věznice jedenkrát za měsíc balíček, který obsahuje základní věci osobní potřeby.*“

Jak již bylo zmíněno, u všeho, co je garantováno státem, existuje tzv. nerivalitní spotřeba neboli nevylučitelnost ze spotřeby. Nevylučitelnost ze spotřeby znamená, že žádný jedinec nemůže být vyloučen z možnosti využít či konzumovat danou službu či statek, a to bezplatně či s částečnou úhradou ve smyslu tzv.

uživatelského poplatku. Díky skutečnosti, že ale mají k těmto službám a komoditám přístup všichni, snižuje se zpravidla jejich kvalita a nabízené, potažmo dostupné množství je kapacitně nedostačující. Tento nedostatek je možno saturovat ze strany odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody nákupem ve vězeňské kantýně. Nákupy jsou realizovány v souladu s vnitřním řádem věznice a nutno podotknout, že právě i nákup jako takový má hybridní podobu, neboť nedochází ke směně statku za peníze ve fyzické podobě, ale je užíváno kreditu, který má odsouzený uložený na kontě, které si v kantýně otevírá. Toto konto je zřizováno proto, aby se předešlo případným ztrátám, je na něj v případě pracovního nasazení odsouzeného ukládána mzda nebo částky, které odsouzenému přicházejí z vnějšího světa, například od rodiny či osob jemu blízkých. Také výběr zboží v kantýně je limitovaný a do značné míry reflektuje filozofii trestu, resocializace a nápravy jako takové, nicméně tento výběr do značné míry reflektuje i poptávku kupujících, tedy odsouzených. Nejprodávanějším zbožím ve vězeňské kantýně jsou káva, tabák a cigarety (Nedbálková 2006).

Zvýšená poptávka po těchto komoditách se zcela v souladu s tržními principy odráží v jejich vyšší ceně. I ve vězeňském prostředí platí prostý zákon klesající poptávky, kdy se snižující se cenou jsou kupující ochotni nakupovat větší množství a naopak. Ve vězeňském prostředí se k této ochotě ovšem přidává ještě aspekt důchodového efektu, tedy že velmi často jsou odsouzení limitováni právě svým disponibilním důchodem ve formě již zmíněného kreditu. Zákon rostoucí nabídky naopak odráží logiku vězeňského prodeje tabáku, kávy a cigaret, kdy s rostoucí cenou roste i nabízené množství statků a s rostoucím zájmem kupujících roste i cena ve smyslu směnné hodnoty u těchto statků. Tento prostý princip fungování trhu označil skotský filosof, ekonom a představitel klasické ekonomie Adam Smith jako tzv. neviditelnou ruku trhu. Smith tvrdil, že každý jedinec maximalizuje své výnosy (potažmo užitek), ale současně s tím maximalizuje také celkové výnosy společnosti jakožto celku. Svě tvrzení opíral o skutečnost, že tyto celkové výnosy se rovnají součtu všech individuálních výnosů (Johannisová 2014). Toto lze zcela jednoduše transformovat i na vězeňský trh. Odsouzení se při realizaci nákupů nesnaží podporovat zájem ostatních odsouzených, myslí primárně na uspokojení svých potřeb. Nicméně právě tím, že realizuje svůj nákup, vytváří zájem, který definuje kontinuální dodávku komodity do kantýny, vytváří zájem, který udržuje kantýnu v chodu a redefinuje podstatu vězeňské směny jako takové.

Ve vězení tak probíhají dva typy směny, které bychom mohli označit jako směnu čistou a směnu šedou. Čistá směna je směnou povolenou ze strany autority, kdy součástí vězeňských prostor je také kantýna, kam mohou odsouzení chodit realizovat své nákupy, jak již bylo uvedeno výše. Vedle vězeňské kantýny lze v rámci čisté směny získat přístup k statkům uspokojujícím potřeby odsouzeného prostřednictvím zaslání balíčku od rodiny či přátel. V souladu s ustanovením zákona č. 169/1999 Sb. o výkonu trestu odnětí svobody má odsouzený právo jednou za půl roku přijmou balíček obsahující potraviny a věci osobní potřeby do hmotnosti 5 kg. Tyto balíčky podléhají kontrole zaměstnanců Vězeňské služby, kteří kontrolují, zda obsah balíčku neodporuje účelu výkonu trestu a nezahrnuje statky, které nemá odsouzený dovoleno držet u sebe. Vedle toho existuje také směna za hranicemi vězeňských pravidel a často i pravidel morálních, kdy odsouzení obchodují

mezi sebou, která je součástí tzv. „druhého života odsouzených“, přičemž tento jev je obecně považován za významnou překážku v resocializaci odsouzeného jedince. Tomuto typu směny bude věnována pozornost v rámci následujících kapitol.

4. PRINCIPY VĚZEŇSKÉ SMĚNY

Vězeňská směna a obecně vězeňská ekonomika ve své nejširší podobě je z hlediska přístupu a chování aktérů postavena na principu racionální volby. Tento princip byl zkoumán převážně ze strany společenskovedních oborů a disciplín jako je ekonomie, politologie či právo (Morrow 1994; Posner 1998; Sunstein 1999).

Položme si nyní otázku: Co je to vlastně racionální jednání a jak jej chápat v té nejobecnější rovině? Ve své podstatě je možno položit rovnítko mezi pojmy „racionální jednání“ a „logické jednání“ dle Pareta, neboť v obou případech dochází ke včasnému promýšlení adekvátních prostředků nutných k dosažení konkrétního cíle. Pareto v tomto kontextu zdůrazňuje především propojení prostředků a cílů, přičemž dané prostředky vedou k cíli nejen subjektivně, ale také zcela objektivně (Keller 2004).

Počátky teorie racionální volby sahají historicky do děl politických filozofů Thomase Hobbesa a Davida Huma, její moderní základy pak byly položeny v polovině padesátých let minulého století americkým ekonomem Anthonym Downsem. Downs si například ověřoval platnost této teorie na analýze voleb a chování tehdejších politických stran. Později byla teorie racionální volby rozdělena do dvou subsfér, a to na teorii společenské volby a teorii veřejné volby. Zatímco teorie společenské volby se zabývá preferencemi a hodnotami jednotlivců a využití těchto hodnot v rámci kolektivního rozhodování, teorie veřejné volby je zaměřena na vztah státu a společnosti (Kubáček 2012). Ani jedna z těchto teorií není v čisté podobě aplikovatelná na vězeňské prostředí. Jednání odsouzených se řídí individualizovanou formou teorie společenské volby, kdy namísto společenské volby je možno hovořit o volbě subkulturní. Vztah vězeňské autority a odsouzených je pak budován na principech veřejné volby, která by si ve vězeňském prostředí spíše zasloužila označení volba totální instituce.

Zločin jako takový a vězení jakožto prostředí jsou velmi těžká prostředí pro uplatnění teorie racionální volby. Mnohdy je jednání v případě zločinu iracionální a suboptimální, což je v přímém kontrastu s tržním chováním, které vždy směřuje k nějakému cíli, v případě jedince k cíli uspokojení potřeb a maximalizace užítku. Na trhu platí institucionalizované normy, v souladu s nimiž jsou přijímána rozhodnutí. Vězeňský trh ve své šedé podobě má natolik flexibilní pravidla, že je mnohdy těžké vůbec o nějakých pravidlech hovořit.

Becker (1968) uvažuje v souvislosti s racionální volbou ve vztahu ke kriminálnímu prostředí o rozšířeném modelu užítku v kriminálním prostředí. Beckerův model v podstatě naznačuje, že ochota jednotlivců participovat na kriminální aktivitě, trestné činnosti či nelegální činnosti se zvyšuje, jestliže jedinec očekává, že užitek ze spáchání dané činnosti bude vyšší než užitek, jehož se mu dostane v případě, že se do dané činnosti nezapojí. Na tomto případě je možno vysvětlit většinu realizovaných vězeňských směn. Odsouzení tak vždy zvažují míru užítku, kterou jim jejich ekonomická aktivita přinese, často zohledňují míru rizika a to srovná-

vají s potenciálním užitektem plynoucím ze zdržení se dané aktivity. Funkce užitku je zde tak dána dvěma aditivními složkami, tedy užitektem z výstupu trestné činnosti, který můžeme lidově pojmenovat jako „kořist“ či vězeňský výnos, na který se váže také objektivní pravděpodobnost uchovat si tento užitek pro vlastní či sdílenou spotřebu, a dále pak užitektem výstupu mínus trest, který se váže na možnost přistížení jedince při překračování autoritativně daných vězeňských pravidel. Na pomyslných vahách tak odsouzení vždy vyvažují to, co mohou získat, s tím, co mohou ztratit ve smyslu např. ztráty možnosti podmínečného propuštění, získání výhod atd. (Becker 1968).

Teorii racionální volby je možno ve vězeňském prostředí zjednodušit na princip využití příležitosti a kalkulace možné „výhry“ a rizika. Vždy ovšem také záleží na individuální percepci rizika a jejím vlivu na rozhodování odsouzeného (Tallman a Gray 1990).

Racionální rozhodování odsouzených je možné také demonstrovat s využitím teorie her. Teorie her je sice matematickou disciplínou, nicméně při explanaci racionálního jednání odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody ve smyslu realizace vězeňské směny nám poslouží více než dobře. Představme si situaci, že n hráčů hraje hru H . Jakým způsobem má hrát konkrétní hráč x , chce-li, aby výsledek, kterého dosáhne, byl pro něj nejvýhodnější? Výsledek hry musí být pro hráče tím nejvýhodnějším, použijme pro něj tedy pojmu „výhra“ (ve vězeňském prostředí může být touto výhrou jakýkoli statek, služba, ale například i získání výsostného postavení či prosazení vlastní vůle na úkor druhých). V hodnotě výhry a v záměru dosáhnout této výhry se skrývá ona zmiňovaná racionalita jednání odsouzeného/hráče. Jelikož každý z hráčů/odsouzených usiluje o tentýž cíl, tedy výhru, dochází často v průběhu her ke konfliktním situacím (což je pro vězeňské prostředí zcela běžnou každodenní praxí). Jaké jsou tedy primární předpoklady teorie her? Jsou jimi individualismus, vzájemná závislost aktérů a především racionalita (Romp 1997). Není však vhodné zaměřovat individualismus v tomto nastíněném kontextu s izolacionismem, což je ovšem zřejmé v odkazu na vzájemnou závislost aktérů, neboť jednání jednoho aktéra ovlivňuje jednání ostatních. Dokonce i tehdy, když je pracováno s potenciální dohodou aktérů, každý hráč je považován za individuální jednotku stále sledující primárně svůj vlastní zájem. U kooperativních situací tak nedochází ke vzniku koalicí na základě altruistických motivů jednání, ale vždy s cílem maximalizovat užitek/zisk, potažmo minimalizovat ztrátu. Racionální aktér je racionální právě proto, že jedná ve svém vlastním zájmu. Jedná se tedy o jedince, který je schopen posoudit důsledky své volby a jednat na základě tohoto posouzení. Takto popsání racionalita v sobě obsahuje souhru prostředků a cílů, čímž se ovšem opět vracíme k Paretovu pojetí logického jednání (Keller 2004).

V následující části textu jsou představeny konkrétní výstupy z realizovaného etnografického výzkumu v prostředí českých věznic. Na vystavených teoretických základech textu je tak demonstrována konkrétní podoba a principy vězeňské směny, její pravidla i aspekty na ni působící.

5. METODOLOGIE

Data a výstupy prezentované v této studii vycházejí z realizovaného etnografického výzkumu populace odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody v prostředí České republiky. Primárním zkoumaným aspektem se v rámci tohoto výzkumu staly ekonomické vztahy a vazby v rámci totální instituce, konkrétně tedy vězení, a to nejen z hlediska interních vazeb a ekonomických vztahů uvnitř věznice, ale také z hlediska vazeb externích, tedy takových, které jsou realizovány ve vztahu k vnějšmu světu.

V rámci realizovaného výzkumu bylo využíváno přístupu konstantní komparace s důrazem na oscilace na úrovni minimálních a maximálních rozdílů mezi jednotlivými odsouzenými jak na úrovni jedné věznice, tak mezi jednotlivými věznicemi, v nichž byl výzkum realizován. Dále bylo využíváno teoretického vzorování ve smyslu procesu souběžného sběru dat s využitím techniky sněhové koule, jejich analýzy a následné interpretace v návaznosti na skutečnosti zjištěné předchozím výzkumným šetřením. Technika sněhové koule zajistila v rámci vězeňského prostředí dostatečný objem informátorů z řad odsouzených. První informátoři byli získáváni skrze speciálního pedagoga konkrétní věznice, který buď sám odsouzené vybral a oslovil je, nebo v řadě případů nejprve vězně oslovil a nechal je, aby se přihlásili na základě dobrovolnosti. Po vlně prvních rozhovorů byli zvoleni další informátoři na základě doporučení samotných vězňů. Jejich vhodnost byla vždy nejprve prodiskutována v návaznosti na zajištění maximální bezpečnosti se speciálním pedagogem, který následně zvolené vězně oslovil. Tento způsob se ukázal jako efektivnější, neboť předtím, než samotný speciální pedagog vybrané vězně oslovil, získal vězeň samotný informaci od prvotního informátora o tom, že byl doporučen pro další kolo rozhovorů. Současně získal také informace o tom, jaký byl účel rozhovoru, jaký byl jeho obsah a průběh. Toto zpravidla další vlny informátorů ubezpečilo o bezpečnosti realizace rozhovorů, neboť v první vlně rozhovorů bylo možno se setkat často se značnou nejistotou a nedůvěrou odsouzených, kteří byli méně otevření než informátoři ve vlnách dalších, kteří se v rámci rozhovoru pohybovali v pro ně již bezpečném a ověřeném prostředí.

Metodou sběru dat byly polostrukturované rozhovory a pozorování ve vnitřních prostorách věznic. Metodologie kvalitativního výzkumu byla zvolena zejména z důvodu získání detailnějšího a hlubšího vhledu do fungování vězeňské směny a získání dostatku validních dat pro pochopení principů této směny, a to primárně z perspektiv samotných aktérů, kteří se ve vězeňském prostředí každodenně pohybují, tedy odsouzených ve výkonu trestu odnětí svobody. Kvalitativní metody vězeňského výzkumu jsou výzkumníky využívány již od dob Clemmera (1958), Sykese (1966), Lombarda (1981), až po současné studie Drake (2012), Becci (2012), Dirgy a Hasmanové Marhánkové (2014) či Skarbeka (2014). Pokládané otázky sledovaly hlavní linii ekonomické směny, nicméně často byly voleny v závislosti na kontextu a vývoji konverzace. Otázky na vězně byly často individualizované v návaznosti na hloubku konverzace, ochotu vězně komunikovat a s cílem důkladného prozkoumání tématu. Celkem bylo v letech 2013 až 2015 realizováno 70 rozhovorů s odsouzenými ve výkonu trestu odnětí svobody a 150 hodin pozorování ve vnitřních prostorách věznic doplněné o rozhovory se zaměstnanci věznice. Po-

zorování bylo realizováno v rámci běžného vězeňského života, kdy se odsouzení pohybovali v pro ně přirozeném prostředí, účastnili se aktivit v rámci programů zacházení, trávili svůj volný čas dle vlastního uvážení ať už v rámci vycházek, tak v rámci sportovních aktivit v posilovně nebo pasivního trávení volného času v kulturní místnosti. Svůj výzkum jsem provedla ve třech věznicích typu C a jedné věznici typu B.¹ Důvodem, proč byla do spektra věznic, kde byl výzkum realizován, zařazena jedna věznice typu B, byl předpoklad, že principy vězeňské směny budou sice velmi podobné, ale míra žádanosti komodit se může do jisté míry odlišovat, což se posléze ukázalo jako předpoklad oprávněný a správný, neboť i struktura odsouzených ve věznicích typu C a ve věznici typu B byla odlišná. Věznice typu C byly vybrány z důvodu největšího podílu všech odsouzených v České republice právě ve věznicích typu C.² Výzkum byl realizován pouze v mužských věznicích, z etických důvodů nebyl výzkum realizován mezi odsouzenými–ženami, a to především s ohledem na možnou potenciální identifikaci instituce, v rámci které by bylo šetření realizováno a tudíž potenciální identifikaci informátorek. Participant, kteří se výzkumu účastnili, se odlišovali jak z hlediska věku, tak z hlediska doby, kterou ve vězeňském prostředí strávili. Nejmladšímu respondenti bylo 20 let, nejstaršímu bylo 67 let. Délka rozhovorů s nimi realizovaných byla individuální, v průměru se pohybovala kolem 60–75 minut, nicméně výjimkou nebyly ani rozhovory nepoměrně kratší a naopak výrazně delší. Tento aspekt vždy závisel na ochotě odsouzeného spolupracovat a na významnosti sdělovaných informací. Rozhovory byly realizovány nejčastěji v kanceláři speciálního pedagoga nebo vychovatele, a to bez přítomnosti dalších osob. Rozhovoru se tak účastnil vždy jen výzkumník a odsouzený. Toto prostředí bylo zvoleno z důvodu omezení potenciálních rušivých vlivů, které by potenciálně mohly plynout z přítomnosti další osoby. Nutno však zdůraznit, že při realizaci rozhovorů byla vždy zajištěna nejvyšší možná míra bezpečí, kdy byl důraz kladen na omezení potenciálního rizika při realizaci rozhovoru v takto specifických podmínkách.

Předtím, než byl rozhovor realizován, byl odsouzenému předložen z etických důvodů informovaný souhlas, který odsouzený podepsal. Pochopitelně byla vždy a nadále je garantována anonymita věznic i samotných odsouzených. Proto nejsou věznice, v nichž byl výzkum realizován, v tomto textu jmenovány, a u vybraných výpovědí odsouzených jsou změněna křestní jména odsouzených. Značná část rozhovorů byla nahrávána na záznamové zařízení, konkrétně diktafon. V případě dvou věznic nebyl diktafon z bezpečnostních důvodů povolen, a tak byly pořizovány poznámky, které byly s cílem minimálního narušení plynulosti rozhovoru pořizovány jako pouze velmi stručné, až následně po skončení rozhovoru byly před započítáním rozhovoru další detailněji rozepsány.

K pochopení širě a značného rozsahu vězeňské směny včetně jejích principů přispělo i již zmíněné pozorování ve vnitřních prostorách věznic doplněné o rozhovory s vězeňským personálem. Při něm jsem měla možnost se zúčastnit volnočasových aktivit odsouzených, jejich školní výuky, psychologických a terapeutických sezení,

¹ V rámci českého vězeňského systému jsou rozlišovány 4 základní typy věznic: A – s dohledem, B – s dozorem, C – s ostrahou, D – se zvýšenou ostrahou.

² Ke dni 18. 9. 2015 bylo ve věznicích typu C zadržováno 9580 z celkového počtu 18 449 odsouzených, což činí přibližně 52 % všech odsouzených (Vězeňská služba České republiky: <http://vs.cz/generalni-reditelstvi-19/informacni-servis/rychla-fakta>, 1. 10. 2015).

výdeje stravy a výkonu pracovní činnosti na specializovaném pracovišti. Primární vstup mé osoby do ryze mužského prostředí byl zprvu odsouzenými zaznamenán, nicméně při opakované návštěvě se již odsouzení chovali ve svém přirozeném prostředí, jako bych na místě ani nebyla, již jsem pro ně nebyla narušitelem a nový aspektem. Proto jsem zvolila přístup, kdy jsem raději opakovaně navštěvovala totožné aktivity s totožnými vězni, než abych se snažila navštívit maximální množství aktivit, kterých se účastnily různé skupiny odsouzených. V průběhu svého pozorování jsem si vedla terénní deník. Nahrávky rozhovorů byly následně přepisovány a analyzovány na základě principů tematické analýzy (Ezzy 2002).

6. PRINCIPY A TYPY VĚZEŇSKÉ SMĚNY

Principy vězeňské směny odrážejí klasické principy trhu, v rámci něhož dochází ke střetu nabídky s poptávkou. Stejně jako jedinci a domácnosti na trhu, tak i odsouzení jednájí v rámci svého omezeného trhu racionálně (Becker 1968; Morrow 1994; Posner 1998; Sunstein 1999). Racionálně reagují odsouzení na změnu směnné hodnoty a užitku. Jestliže se určitá komodita či aktivita stane nákladnější, odsouzení mají tendenci poptávat její nižší množství. Naopak jestliže se určitá aktivita či komodita stane méně nákladnou, pak mají odsouzení tendenci poptávat větší množství. Racionální model tedy platí pro vězeňské prostředí a odsouzené ve výkonu trestu odnětí svobody tak, jako pro každého jedince v rámci standardního trhu (Skarbek 2014).

Na úrovni vězení je možno nalézt tři typy směny, které je možno vymezit optikou klasického pojetí, které představil Karl Paul Polanyi (1944). Ten rozdělil systémy distribuce na tři základní typy označované jako tržní výměna, reciprocita a redistribuce. Polanyi byl současně přesvědčen o tom, že každý z těchto typů je třeba studovat v odlišné perspektivě s využitím různé třídy analytických pojmů a kategorií (Polanyi 1944). Pro vězeňské prostředí je však třeba modifikovat první kategorii, neboť se nejedná o trh v jeho čisté podobě, tak jak jej pojímal Polanyi, ale jedná se o trh vězeňský. Proto by si tato kategorizace pro potřeby vězeňského prostředí zasloužila úpravu a namísto tržní výměny by bylo vhodnější pracovat z metodologického i praktického hlediska s pojmem prostá směna. V následujícím textu bude věnována pozornost všem těmto typům vězeňské směny.

Prostá směna neboli barter představuje ve vězeňském prostředí výměnu statku za statek, statku za službu či služby za službu. Vstoupit do této směny je možné pouze tehdy, má-li odsouzený co nabídnout, tj. disponuje-li určitým statkem, případně je-li schopen zprostředkovat či realizovat určitou službu. Popis běžného vězeňského barteru je patrný z výpovědi pana Kamila.

Pan Kamil (odsouzený): „Všechno se dá dneska pořídít za tabák. Když máte tabák, tak s ním zaplatíte za to, co potřebujete. Chci kárku, dám pět tabáků. Chci kafe a zrovna nemám, tak za kafe dám druhýmu tabák. Na tom není nic proti pravidlům, děláme to tak všichni, nemáš, a tak si obstaráš. Někdo nemá majetky a sockuje tabák, jsou tu i takový, který nemá vůbec nic a tak dělá druhýmu holku za trošku tabáku.“

U prostého barteru je důležitá dvojí shoda potřeb. Statek v množství, které jedna strana nabízí, musí být v množství a hodnotě takové, aby byla směna výhodná i pro druhého odsouzeného, který disponuje statkem, který první odsouzený žádá. Tabák a káva jsou ve vězeňském prostředí těmi nejcennějšími komoditami, ač se jedná o komodity denní spotřeby, nikoli o komodity luxusní. Proto je možné je v konotacích barteru považovat za určitou podobu komoditních peněz, tedy statků, které jsou nejčastěji požadovány ke směně a které jsou všeobecně považovány jako statky cenné a žádané. Káva, cigarety a tabák tak zastupují ve vězeňském prostředí peníze a stávají se nástroji neformálních vězeňských obchodních vztahů, tzv. šedé směny.³

Ve vězeňském prostředí jsou vedle kávy, cigaret a tabáku ceněny také poštovní známky, čaj, mobilní telefony a drogy či prášky. Nejčastěji poskytovanými službami za úplatu jsou tetování, mutilace tělesných orgánů a služby sexuálního charakteru. Zajímavá je otázka hodnoty komodit ve smyslu zboží ve vězeňském prostředí. Tržní hodnota zboží je zde totiž do značné míry relativizována a tabák a další statky tak mají doslova hodnotu zlata, neboť kouření představuje jednu z mála svobod, jedno z mála rozhodnutí z vlastní vůle, které bylo odsouzeným ponecháno. Jelikož kouření je v prostředí věznic umožněno pouze ve k tomu vymezených prostorech, stávají se tyto prostory často významným místem sociální interakce (Nedbálková 2006).

Reprezentantem luxusního zboží, které není již tak jednoduché si opatřit, jako je tomu v případě tabáku, jsou například mobilní telefony. O jejich hodnotě hovoří pan Pavel.

Pan Pavel (odsouzený): „*Mobil, který stojí normálně pětistovku, vás tady vyjde třeba na pět tisíc klidně. Rodina pošle peníze na účet rodiny nebo přítelkyně toho, od koho mobil berete a když jsou peníze připsané, dostanete mobil. Ale mít mobil, to není vždycky výhoda. Pak se to rozkřikne a každé za vámi chodí a chce nechat zavolat. Chvilí je to fajn, protože z toho máte tabáky, zadarmo tady nikoho nic nenecháte a nikomu nic nedáte, ale pak, když přijde někdo, komu zavolat nedáte, tak se může lehce stát, že vás natře a máte z toho problémy. Kdepak, lepší je mobil nemít a mít klid.*“

Za luxusní statky jsou ovšem považovány taky prášky. Těch se často skutečně nemocní odsouzení vzdávají pod vidinou tabáku či kávy. O tom hovoří dále pan Martin.

Pan Martin (odsouzený): „*Viděl jsem tu jednoho, co se každou chvíli mlátil na jídelně, nechal si prášky, radši je prodal. Oni si to strčí pod jazyk nebo k patru a i když to dozorce nebo sestra kontroluje, tak nic*

³V teoretické části tohoto textu byla směna rozčleněna na směnu čistou, kterou reprezentoval nákup v kantýně, a směnu šedou, kterou reprezentují neformální obchodní vězeňské vztahy. Směna čistá může tak být pojímána jako směna oficiální, formální a autoritativně uznávaná. Směna šedá jako směna neformální, pohybující se na hranici morálních a formálně daných pravidel a norem. V případě držení statků, jako jsou mobilní telefony či drogy, by bylo dokonce možné hovořit o směně „černé“, neboť tato směna se již pohybuje za hranicí zákona (viz řada ustanovení § 28 ZVTOS).

nepozná. Oni to pak prodaj nebo vyměňej za tabák, a pak se tady mlátí a mají záchvaty.“

Zdrojem zboží jsou nejčastěji pracoviště nebo vnější svět, tedy přátelé, partneři či rodina, s nimiž odsouzení udržují kontakt formou dopisů a osobních návštěv, jejichž rozsah a četnost upravuje vnitřní řád věznic. V určitých případech je zdrojem těchto komodit i vězeňský personál, kdy v tomto kontextu lze hovořit o ilegální vězeňské ekonomice. O případu, kdy byl dozorce odejit ze služby, respektive oficiálně ukončil pracovní poměr na vlastní žádost, hovoří dozorce pan Daniel.

Pan Daniel (dozorce): *„Přiznal se, že tahal chlast. Chtěli ho udělat na telefon, ale vyhodili ho za to, že tahal chlast. Zjistilo se to na základě interního vyšetřování, tenkrát nám brali otisky prstů, pak bylo dlouhé vyšetřování a na to konto ho vyhodili. Ono když je vyšetřování personálu, tak si nikdo žádné servítky nebere, ať je v tom člověk vinně nebo nevínně. Pak jsou ale věznic, kde se to zas až tak neřeší.“*

Odsouzení jsou si často vědomi dvojího benefitu získání komodity skrze zaměstnání ve věznicích. O tom hovoří pak Karel.

Pan Karel (odsouzený): *„Ne že by to bylo častý, to ne. Ale občas se to stane. Ten policajt je pak ale už hotovej, přinese jednou a tahá pořád. Oni taky tady nemaj moc, tak si asi chtějí přivydělat, ale jakmile donese poprvé, rozhodně to tím neskončí. Asi jim to může chvíli vyhovovat, zajímavý je to až pak, když chtějí cownout. To většinou už nejde. Pár jsem jich takový zažil, ale všichni už jsou z vězení pryč.“*

Z výše popsaného lze u směřovaných komodit obecně rozlišit dvě hodnoty, a to směnnou a užitnou. Směnná hodnota komodity představuje její cenu, která ovšem ve vězeňském prostředí není vyjádřena penězi v běžném slova smyslu, ale komoditními penězi, případně poměrem či množstvím určitého žádaného statku. Vedle ní ovšem vystupuje také užitná hodnota statku. Užitná hodnota statku představuje jeho schopnost uspokojit potřeby vězně. Jedná se o souhrn očekávání prospěchu, který pro vězně ze směny vyplyne. Tento prospěch je značně proměnlivý a v čase může kolísat, tudíž se proměňuje i užitná hodnota, a to spolu s hodnotou směnnou. Z definice užitné hodnoty vyplývá, že pro každého jedince je tato hodnota odlišná v závislosti na jeho postavení na trhu, schopnosti investovat, preferencích, potřebách a aspiracích.

Zajímavé na vězeňské směně je to, jaké hodnoty zcela běžné a obyčejné statky v totální instituci nabývají. Jak již bylo uvedeno, některé mají doslova hodnotu zlata. V tomto kontextu bych si dovolila toto tvrzení z ekonomického hlediska modifikovat a uvedla bych, že mají doslova cenu diamantu. Adam Smith, který se zabýval také teorií mezního užítka, přišel historicky také s paradoxem vody a diamantu, který je někdy označován také jako tzv. paradox hodnoty. Tento paradox spočívá v otázce, proč tak životně důležitá věc, jakou je voda, má natolik nízkou cenu, zatímco pro život natolik nepodstatné věci, jako jsou diamanty, mají cenu extrémně vysokou. Vody je spotřebováváno ohromné množství, z její spotřeby máme značný užitek, její užitná hodnota je tedy vysoká, zatímco hodnota směnná je nízká. Čím je tedy dána její nízká směnná hodnota? Je to právě v tom, že vody

je spotřebováváno velké množství. Jelikož spotřebováváme velký počet jednotek vody, mezní užitek, tedy užitek z každé dodatečné spotřebované jednotky, klesá, je nízký, a proto jsme ochotni zaplatit také nízkou cenu. Vedle toho diamantů je spotřebováváno jen několik málo jednotek, jejich mezní užitek je tudíž vysoký, a proto je vysoká cena (Jurečka 2010). Jelikož ve vězeňském prostředí je žádaných komodit ve smyslu kávy či tabáku málo, jejich mezní užitek je také značný a tomu odpovídá cena. Co více, ještě méně jednotek je spotřebováváno v případě mobilních telefonů a logika i zde zůstává stejná. Jelikož mezní užitek ve vazbě na množství je zde vysoký, také cena je vysoká. V tom se liší vězeňské prostředí od běžného prostředí, neboť ve světě mimo vězeňské zdi je komodit, jako jsou mobilní telefony dostatek v řadě typových variant a tudíž nabízející musí cenu logicky přizpůsobovat poptávce. Toto za vězeňskými zdi neplatí.

Druhým typem vězeňské směny je reciprocita. Reciproční směna je postavena na principu předání statku druhému v očekávání, že dostaneme tutéž či jinou věc, a to ať již okamžitě nebo v horizontu budoucím. Do směny tak vstupuje oproti prosté směně osobní rovina, kdy směna jako taková reflektuje nejen ekonomickou hodnotu, ale také symbolický význam (Polanyi 1944).

Princip reciprocit y se ve vězeňské směně dal aplikovat na vztah chábřujících odsouzených. Pojem chábr nebo také kolchozník označuje vězně, s nímž se druhý vězeň dělí o vše rovným dílem. Pojem se používá také jako sloveso, tedy chábřovat, což je synonymický výraz k oné realizaci dělby komodit. O chábřovi ve vězeňském prostředí hovoří pan Ondřej.

Pan Ondřej (odsouzený): *„Kamarády ve vězení nemáte. To jsou. . . to ani nemůžu říct, že známí. Ale kamarádi to nejsou. Chábr, to je člověk, se kterým se dělím napůl. Většinou jste spolu na cimře. Nemáte víc chábřů, máte jednoho. Funguje to tak, že když mi přijde balík, tak se s ním podělím o tabák, když má on, dělí se zase se mnou. Většinou je to člověk, se kterým máte něco společného, společný zájmy, na kterého se můžete spolehnout.“*

Třetí typ vězeňské směny pak reprezentuje redistribuce. Redistribuce je takový druh směny, v rámci které přechází zboží od jeho výrobců či dodavatelů k určité centrální osobě, odkud je znovu rozděleno do celé společnosti (ve vězeňské optice pak do celé vězeňské komunity) (Polanyi 1944). Velmi důmyslný systém redistribuce ve vězeňském spektru mají vypracovaný vězeňské gangy, což je ovšem spíše zahraniční praxe. V prostředí českého vězeňství mají důmyslný systém redistribuce vypracovaný ruskojazyční. To je možná dáno také tím, že Česká republika je pro ruskojazyčný organizovaný zločin dlouhodobě zájmovým teritoriem. První náznaky vstupu ruskojazyčné komunity na toto teritorium se projevily již v počátku devadesátých let minulého století. Pobyt ve vězení je pro členy ruských kriminálních skupin prakticky přirozenou součástí jejich života, a tak není divu, že existuje soubor pravidel, které upravují u ruskojazyčných toto období jejich života. Tento soubor pravidel a příkazů pro ruskojazyčné vězně se označuje jako pravidla („zapovedi arestanta“). Ty jednoduchou formou dávají odsouzenému návod pro chování a jednání ve vězeňském prostředí. Smyslem pravidel je vytvořit co nejpríznivější podmínky pro vlastní organizaci pobytu ve vězení. Nad dodržováním

těchto pravidel v každé věznici, kde se vyskytuje ruskojazyčná komunita, dohlíží tzv. dohlížitel („smotrjaščij“). Dohlázele je možno považovat za nejvyšší autoritu ruskojazyčné komunity v dané věznici, je tedy logické, že o tuto pozici se svádí tvrdé boje. Dohlázele má v rukou soustředěnu moc soudní a výkonnou, přičemž jeho autorita se odvíjí od dohlázele příslušného teritoria, v našem konkrétním případě České republiky. Z ekonomického hlediska a hlediska směny ovšem není dohlázele natolik zajímavý, je třeba ovšem pochopit jeho roli a pozici, aby bylo možno pochopit roli a pozici svépomocné banky (obščak). Obščak je nástrojem pro prosazování vůle dohlázele, hlavním úkolem banky je rozdělovat finanční prostředky a komodity jako cigarety, tabák, káva a potraviny, pochopitelně v rámci ruskojazyčné komunity. Finanční prostředky, s nimiž banka disponuje, mohou být také použity na platby za tzv. „mimořádné služby“ vězeňskému personálu. Velmi významným zdrojem peněžních prostředků mohou být například pokuty, které jsou uloženy za nerespektování pravidel a příkazů pro vězně, o jejichž vymahatelnost se stará skupina bojovníků (bojevik) (Grossmann a Roztočil 2005).

O roli svépomocné banky hovoří pan Dmitrij.

Pan Dmitrij (odsouzený): *„Když přijdete nový do komunity, tak vám pomůžou. Obščak rozdělí cigarety, dostanete kávu, ale pak to zase musíte vrátit, není to dar, je to jakoby půjčka, kterou musíte vrátit, aby ji mohli dostat další, co přijdou po vás.“⁴*

Vězeňská směna jako taková je veskrze komplikovaná a velmi proměnlivá. Flexibilita je zde vyšší než v případě vnějšího světa, kdy na flexibilní směnné kurzy a stanovování směnné hodnoty má vliv řada faktorů od pozice poptávajícího ve vězeňském spektru přes formální moc tohoto poptávajícího až po standardy konkrétní věznice ve vztahu k možnosti výkonu pracovní činnosti ve věznici, tedy možnosti navýšení disponibilního důchodu vězně.

7. BOHATÍ CHUDÍ

Z výše uvedených skutečností může vyplývat, že majetek a vlastnictví majetku, případně vyšší disponibilní důchod, mohou jednoznačně představovat ve vězeňském prostředí výhodu, neboť predisponují výhodné postavení vězně ve smyslu vězeňské směny. Existují ovšem případy, kdy toto paradoxně neplatí. Tyto případy v tomto textu označuji jako „bohaté chudé“, tedy jako jedince, kteří mají přístup ke zdroji majetku, nicméně jsou vězeňskou komunitou o tuto svoji výhodu připraveni, a to často v závislosti na své fyzické slabosti. Typickým příkladem jsou jedinci, kteří pobírají důchod ve smyslu pravidelných vyplácených dávek. Majetek tak výhodu v postavení vězně představuje jen zčásti. Zpravidla ti, kteří vlastní majetek, se

⁴Přístup k ruské komunitě se pro mě jakožto výzkumníci ukázal více než problematický. Ruskojazyční nerespektují autoritu, nehovoří s nimi a chrání si svá tajemství. Pan Dmitrij, s nímž jsem rozhovor vedla, byl vyčleněn z ruskojazyčné komunity příslušné věznice, o čemž svědčila i skutečnost, že ve věznici pracoval, což příslušníci ruskojazyčné komunity nedělají. Jak sám uvedl, jedná ze svého vlastního rozhodnutí. Muž již neměl svoji rodinu, ale jak sám uváděl: *„Kdybych mluvil a pracoval, moje žena už by nikdy nemohla tam venku v ruské komunitě mluvit.“* I přes vyšší míru ochoty spolupracovat na rozdíl od ostatních členů ruskojazyčné komunity však bylo více než evidentní, že řadu věcí a aspektů života ruskojazyčné komunity ve vězení si nechává pro sebe.

stávají často objektem nežádoucího zájmu ostatních odsouzených a jen málokdo umí ve věznicích s majetkem zacházet tak, aby jej využil. O využívání postavení těch, kteří disponují majetkem, především pak těch fyzicky slabších, hovoří pan Jan.

Pan Jan (odsouzený): *„Dělá se to tak, že se pošlou na nákup, prostě těm ostatním nakoupí. A pak si tady přes chodbu nesou ty věci a než dojdou k sobě, tak jim zbytou sotva uši od tý tašky.“*

Nátlaku a fyzické síle se není možné vzepřít. Často je situace odhalena ale ze stran dozorců nebo speciálních pedagogů. O tomto hovoří speciální pedagog pan Adam.

Pan Adam (speciální pedagog): *„Poznává to často kantýnská. Přejde k ní odsouzený, že chce kakao a ona tam má třeba dva druhy kakaa. Zeptá se ho, které chce a on je vykolejený, nevím, protože dostal pokyn, že má koupit kakao. Takový člověk je rázem mimo svoji standardní roli, znervózní. Obecně je dobré hlídat ty, kteří pobírají důchod, především jsou-li slabší, stávají se častým terčem zájmu ostatních vězňů, přičemž tento zájem zpravidla není z hlediska výkonu trestu žádoucí.“*

8. ZÁVĚR

Vězení jakožto totální instituce je specifickým prostředím s přesně danými pravidly, které představuje sociální hybrid, tedy podobu společnosti ve smyslu světa ve světě. I v tomto prostředí však fungují základní ekonomické principy a principy nabídky a poptávky, které formují fungování vězeňského trhu. Vězeňský trh má svá vlastní pravidla a je postaven na flexibilních směnných vztazích. Komodity, které jsou v běžném životě považovány za zboží denní spotřeby, za zboží běžné, jsou ve vězeňském prostředí často považovány za zboží luxusní, žádané a jeho směnná hodnota je paradoxně v kontextu teorie mezních užitek vysoká. Odsouzení jednají na základě principu racionální volby, přičemž hlavním cílem směny je maximalizace vlastního užitku.

Ve vězeňském prostředí je možno rozlišit tři základní typy směň, směnu prostou ve smyslu barteru, redistribuci a reciprocitu. Prostá směna představuje výměnu statku za statek, statku za službu či poskytnutí služby za protislužbu. Je ovlivněna řadou aspektů od pozice odsouzeného v rámci vězeňského spektra až po nutnost dvojí shody potřeb. V kontextu barteru lze ve vězeňském prostředí hovořit o využívání komoditních peněz, které reprezentují tabák či káva. Reciproční směna zahrnuje také osobní rovinu směny, kdy reprezentantem tohoto vztahu je chábrování, tedy sdílení komodit dvěma vězni. Redistribuce je široce rozvinuta především v ruské komunitě, která se ve vězeňském prostředí vyskytuje a která je do značné míry organizovaná a řídí se přesně danými pravidly.

Ne vždy je ovšem ve vězeňském prostředí vlastnictví majetků výhodou. Zpravidla ten, který vlastní majetek, přitahuje pozornost, která ovšem nebývá ve vězeňském prostředí vždy žádoucí. Záleží vždy na konkrétních aspiracích, schopnostech a predispozicích jedince, jak se s touto pozorností vyrovná.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

- BECCI, Irene (2012): *Imprisoned Religion: Transformation of Religion during and after Imprisonment in Eastern Germany*. Surrey: Ashgate Publishing Limited.
- BECKER, Gary S. (1968): Crime and Punishment: An Economic Approach. *Journal of Political Economy*, roč. 76, č. 2, s. 169–217.
- CLEMMER, Donald (1958): *The prison community*. New York: Holt, Rinehart and Wilson.
- DIRGA, Lukáš a HASMANOVÁ MARHÁNKOVÁ, Jaroslava (2014): Nejasné vztahy moci – vězení očima českých dozorců. *Sociologický časopis*, roč. 50, č. 1, s. 83–105.
- DRAKE, Deborah H. (2012): *Prisons, Punishment and the Pursuit of Security*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- EZZY, Douglas (2002): *Qualitative analysis*. London: Routledge.
- FARRINGTON, Karen (2007): *Maximum Security: Inside Stories from the World's Toughest Prisons*. London: Arcturus Publishing Limited.
- FOUCAULT, Michel (1995): *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. New York: Random House.
- GROSSMANN, Miroslav a ROZTOČIL, Vojtěch (2005): *Ruskojazyčná*. Praha: Vězeňská služba ČR.
- GOFFMAN, Erving (1961): *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. Garden City: Doubleday & Co.
- JUREČKA, Václav (2010): *Mikroekonomie*. Praha: Grada Publishing.
- JOHANISOVÁ, Naďa (2014): *Ekologická ekonomie: vybrané kapitoly*. Brno: Masarykova univerzita.
- KELLER, Jan (2004): *Dějiny klasické sociologie*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KELLER, Jan (2010): *Sociologie byrokracie a organizace*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- KUBÁČEK, Jan (2012): *Slovník politického managementu a volebního marketingu*. Praha: Grada Publishing.
- LOMBARDO, Lucien X. (1981): *Guards Imprisoned – Correctional Officers at Work*. New York: Elsevier Science Ltd.
- MORROW, James D. (1994): *Game Theory for Political Scientists*. Princeton, NJ: Princeton University.
- NEDBÁLKOVÁ, Kateřina (2006): *Spoutaná rozkoš*. Praha: Sociologické nakladatelství.
- POLANYI, Karl (1944): *The Great Transformation: the political and economic origins of our time*. Boston: Beacon Press.
- ROMP, Graham (1997): *Game Theory: Introduction and Applications*. London: Oxford University Press.
- SKARBEB, David (2014): *The Social Order of the Underworld*. New York: Oxford University Press.
- SUNSTEIN, Cass R. (1999): Behavioral Law and Economics: A Progress Report. *American Law and Economics Review*, roč. 1, č. 1, s. 115–157.
- SYKES, Gresham M. (1966): *Society of Captives: A Study of Maximum Security Prison*. New York: Random House.

TALLMAN, Irving a GRAY, Louis N. (1990): Choices, Decisions, and Problem-Solving. *Annual Review of Sociology*, roč. 16, č. 1, s. 405–433.

PRAMENY

Zákon č. 169/1999 Sb.o výkonu trestu odnětí svobody a o změně některých souvisejících zákonů.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Vězeňská služba České republiky: <http://vscz.cz/generalni-reditelstvi-19/informacni-servis/rychla-fakta>, 1. 10. 2015

SUMMARY

The prison environment is an entirely specific one. Despite its specificity and function, the normal principles of exchange, supply and demand interact normally, but the interaction is largely modified by its highly specific character and sometimes by an inappropriate environment. The overall character of a prison institution modifies the exchange into a hybrid interaction that takes place at two levels: the level of official exchange, where prisoners carry out their purchases at the prison canteen and according to authoritatively determined rules; and common, unofficial exchange, where convicts carry out exchanges amongst themselves.

Prison economy in this text is not perceived as the economy of a particular prison, but as the economic relations and ties that are shaped inside total institutions and against the background of limited exchange in this environment. Prison economy and mutual exchange, as well as other economic relations in prison, are all governed by unwritten rules and usually take place in secrecy, hidden from the eyes of guards and other authorities. However, even in prison, simple principles of supply and demand function, as does substitution and other various complementary effects that operate in a normal economy. Because these principles are largely modified by the total character of the prison institution, we can consider it to be a microeconomic hybrid.

The prison market has its own rules and is built on flexible exchange relations. Commodities that in everyday life are regarded as ordinary goods are considered luxury goods in prison. These are desirable goods and their exchange value is, paradoxically, very high in the context of the theory of marginal benefits. Convicts act on the principle of rational choice; the main aim of the exchange is to maximize their own benefit.

Data presented in this study are based on ethnographic research carried out within a population of convicts in the Czech Republic. Economic relations and connection within a total institution was the primary aspect examined in this research, not only in terms of internal relations and economic relations inside the prison, but also in terms of the connection with external relations, e.g. those that are carried out in relation to the outside world. Interviews and observations made inside the prisons formed the basis for the methods of data collection. From 2013 to 2015, the researcher carried out a total of 70 interviews with convicts in prison and 150 hours of observation indoors prisons, supplemented by interviews with employees. Observations made during the normal course of life in prison, while prisoners carried out their day in their own natural environment and took part in the activities of treatment programs or leisure time, during which they could either be outside carrying out e.g. sports activities in the gym, or taking part in passive leisure in the cultural room. Research was conducted in three type C prisons and one type B prison.

In prison, three types of exchange can be identified: simple exchange, redistribution, and reciprocity. Simple exchange or bartering in prison is the exchange of goods for other

goods, goods for service, or service for service. Being a part of this exchange is possible only if the convict has something to offer, e.g. when he possesses certain goods or if he is able to arrange and carry out a particular service. Thus, the “double coincidence of wants” is required. Goods in the amount that one party offers must be in the same quantity and value to make the exchange also advantageous for the other convict, who has the goods the first convict is asking for. In the prison setting, tobacco and coffee are the highest of commodities, although normally they are commodities of daily consumption and not luxury commodities. Mobile phones, however, are an example of luxury goods that are not as easy to obtain as e.g. tobacco.

The second type of prisoner exchange is reciprocity. The principle of reciprocity can be demonstrated by the close friendship between convicts called “chábrování” in Czech. The term “chabr” refers to the convict with whom the other inmate shares everything equally.

The third type of prison exchange is redistribution. Redistribution is a kind of exchange in which goods go from the manufacturers or suppliers to a central entity and then re-distributed to the entire population. In the environment of the Czech prison system, Russian-speaking groups have a sophisticated system of redistribution.

Property and ownership of property, or a higher disposable income, clearly represent an advantage in a prison environment, as they predispose an advantageous position in terms of prison exchange. However, there are cases where this paradoxically does not apply. As a rule, those who own property often become the object of unwanted interest of other inmates.

OBSAHOVÁ ANALÝZA POUŽITÍ POJMŮ HIDŽÁB, BURKA A NIKÁB V ČESKÉM DENNÍM TISKU V LETECH 1996–2013*

Jan Váně & František Kalvas**

Abstract: *This study is based on the assumption that our understanding of reality, i.e. Islam in this case, is primarily shaped by the mass media: it is the mass media that create value frameworks which help us understand not only the individual key terms of everyday reality, but also the entire discourses that shape it. In this particular study, we have focused on the issues related to the wearing of a hijab, a burqa or a niqāb, which the media present as one of the four most frequently identified threats supposedly permeating the space occupied by western civilization (including the Czech Republic). We analyzed texts published between 1996 and 2013 in all regional and national daily newspapers using the agenda-setting theory, or, to be more precise, a particular segment of this theory – the attribute-agenda setting theory. The aim of this article is (1) to outline a particular methodological procedure still quite uncommon in the field of religious studies, and (2) to point out the various attributes that the Czech media link to particular particles of clothing (burqa, niqāb and hijab).*

Key words: *Islam, hijab, burqa, niqāb, attribute-agenda setting.*

*Tato studie vznikla v rámci projektu Kontinuita a diskontinuita v náboženské paměti v České republice (GAČR, č. 14-01948S).

**Doc. PhDr. Jan Váně, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, vanejan@kss.zcu.cz, PhDr. Mgr. František Kalvas, Ph.D., Katedra sociologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, kalvas@kss.zcu.cz.

1. ÚVODEM

Studium islámu má v českém kontextu dlouhodobou a tematicky široce rozkročenou tradici. Dokladem pozornosti věnované tomuto fenoménu jsou kontinuálně vycházející publikace, které každoročně naplňují jak český knižní trh, tak odborná periodika (Černý 2012; Černý a kol. 2015; Děkanovská 2013, 94–112; Klapetek 2011; Klapetek 2013, 46–61; Lužný 2011, 173–182; Mendel 2010 aj.). Témata, kterým je ve spojitosti s islámem věnována pozornost, představují rovněž široké pole zájmů a témat. Méně pestré jsou pouze metodologické přístupy uchopování a studia jevů spojených s islámem. Zde lze spatřit jistá omezení daná podle nás primárně tím, kdo z badatelů se na islám zaměřuje. Badatelé se zájmem o islámskou problematiku se nejčastěji rekrutují z řad religionistů, orientalistů a historiků. Tomu odpovídá okruh použitých metod, omezený na ty, které jsou těmto disciplínám vlastní.

Postupně je však patrný zájem i mezi badateli z dalších sociálně-vědnic disciplín. Z pohledu sociologie a mediálních studií lze primárně poukázat na to, že „*to, co víme o naší společnosti, tedy o světě, ve kterém žijeme, se dozvídáme z velké části prostřednictvím z masmédií*“ (Luhmann 2014, 10). Proto je také v České kotlině islám nejčastěji spojován s terorismem, šátky, výstavbou mešit (Melichárek 2011), sektářskými spory mezi sunnity a šíity (Kepel 2006), či s tolik mediálně oblíbeným džihádem (Hášová a Váně 2013, 127–149). Výsledkem je, že masmédiá ustavují obrazy skutečnosti, které pak formují i pojmy, jež používáme pro zobrazení skutečnosti v našem myšlení. Pojmové rozčlenění skutečnosti (pojmové myšlení) nám pak umožňuje třídit a klasifikovat věci kolem nás, včetně toho, které jevy si budeme pamatovat a jak si je budeme pamatovat. Každá klasifikace a třídění v sobě nutně obsahuje proces selekce, během něž jsou na základě arbitrárně volených kritérií vyřazovány určité jevy, které nahlížíme jako nepatřičné (Adorno 2003). Odstraňování, vytěsňování, dehonestace, diskvalifikace jsou jen různé způsoby téhož, tedy snahou o nastolení zkušenosti řádu (patřičnosti) v nahodilosti reality. Důležité je, že pojmy vyjadřované v jazyce, v takovém případě slouží jako nástroj pro posilování či naopak očišťování hranic, které nás chrání před narušiteli „našeho“ prostoru. Výsledkem je pak klasifikování nepřítele, nečistého, špíny, jež by nás mohla postihnout, pokud uvolníme prostor a necháme se tím vším zaplavit (Douglasová 2014). Zdá se, že jedním z takových adeptů na „znečištění“ ustálených hranic „našeho světa“, je v českém kontextu právě islám, který se pozvolně stává součástí naší zkušenosti, to je i kolektivní paměti, jako něco nebezpečného.

V sociologii a mediálních studiích najdeme řadu teorií, které nás upozorňují, že obsahy médií mají prokazatelný dopad na svá publika. Například teorie nastolování agendy nám říká, že problémy hojně diskutované v médiích bude považovat publikum za důležitější, než kdyby v médiích zmíněné nebyly (McCombs a Shaw 1972, 176–185; McCombs 2004). Také atributy, které budou v souvislosti s nějakým objektem v médiích často zmiňovány, si bude veřejnost s daným objektem častěji spojovat (Ghanem 1997, 3–14; King 1997, 29–40; Takeshita 1997, 15–27). Teorie primingu zase předpokládá, že mediálně často zmiňované problémy se stanou měřítkem práce veřejných činitelů – veřejnost je bude hodnotit podle toho, jak úspěšně budou řešit nastolené problémy (Trampota 2006; Scheufele 2000, 297–316). Teorie rámcování odhaluje schopnost médií určovat hodnotové rámce, skrze které bude

publikum rozumět problémům v médiích zobrazovaných. Podle této teorie média doslova problém definují – kdo je jeho viníkem, kdo je postiženým, co je podstata problému a případně i jaké je řešení (Entman 1993, 51–58; Semetko a Velkenburg 2000, 93–109). Pro náš text jsou tyto teorie důležitým zdůvodněním – má smysl popisovat mediální obsahy týkající se islámu, či konkrétně hidžábu, burky a nikábu, protože tyto obsahy budou velmi pravděpodobně ovlivňovat smýšlení české veřejnosti.

V našem textu tedy vycházíme z předpokladu, že pro českou veřejnost jsou základem vědění o islámu masmédiá, která používají ustálené rétorické figury a hodnotové rámce, skrze které rozumíme jak klíčovými pojmy, tak celým diskurzům. Proto jsme obrátili svou pozornost k analýze textů, které vyšly v českých novinách od roku 1996 do roku 2013. Vybrali jsme si s islámem spojené konkrétní objekty, jejichž atributy sledujeme: hidžáb, burka a nikáb. Cílem předkládaného textu je: (1) Přiblížit metodologický postup, který není v religionistice příliš obvyklý. (2) Ukázat, s jakými atributy česká média spojují specifické oděvy, tedy burku, nikáb a hidžáb. V textu proto dále představíme výzkumné pole, metodologický postup a zjištění.

2. VÝZKUMNÉ POLE

Hidžáb, stejně tak nikáb je označením roušky, kterou si v muslimském prostředí pravověrná muslimka zakrývá obličej. Burka, stejně tak ještě čáďor jsou různé místní ekvivalenty, které ale označují totéž, to je kus látky k zakrytí části (celého) ženského obličeje (Mendl 2003, 551). Je tedy otázkou, proč se kus látky stává symbolem, kolem kterého média vedou tak aktivní činnost. A to do té míry, že je hidžáb prezentován v médiích jako něco, „na čem stojí islám“, ačkoli se vlastně jedná o jev, který nemá oporu přímo v Koránu, ale je to právní nařízení, které se stalo společenskou normou zejména v reformistických obdobích a uchyluje se k němu zejména soudobý islámský fundamentalismus (Mendl 2003, 551). Ještě jinak řečeno, je otázkou, proč právě hidžáb – respektive část oděvu – se stává metonymií islámu, tj. ztělesněním všeho, co kdy islám měl reprezentovat. Narážíme zde totiž na analogii k tomu, co probíhalo v období normalizace, kdy jedinci s dlouhými vlasy byli coby nepřátelé komunistického režimu ztotožněni se vším zlem, jež mělo komunistický režim zásadně ohrožovat (Pospíšil 2010).

Nejen to, médii prezentovaný spor o nošení hidžábu je řazen mezi jednu ze čtyř nejčastěji identifikovaných hrozeb, které mají s islámem vstupovat do prostoru západní civilizace, a tudíž i České kotliny. Vedle vojenské hrozby, terorismu, destabilizace demokratických systémů, je to právě ohrožení svobod žen (Richardson 2004).¹ S ohledem na první tři (mediálně akcentované) hrozby, jež se zdají být pro české prostředí méně aktuální než například pro britské prostředí, obracíme svou pozornost právě k burce, hidžábu a nikábu coby symbolům útlaku žen.

Dosud neexistuje žádná studie pojednávající o tom, jakým způsobem se v českých médiích píše o hidžábu, burce a nikábu. Pokud se podíváme do zahraniční literatury na možné způsoby výpovědi, zaznamenáme dvě základní pozice. Jednak

¹Richardson analyzuje britská média, ale jejich informace jsou přebírány i českými médii.

jsou tyto pokrývky hlavy pojímány jako symbol útlaku žen (Al-Fartousi a Mogadime 2012, 169–181; Hebbani a Wills 2012, 87–100; Tabassum 2006, 54–66). Druhá možnost, kterou v textech vidíme, je hrozba. Tedy hidžáb, burka a nikáb jsou pro západní kulturu cizí element, který vstupuje do zdejšího veřejného prostoru a ohrožuje jej (Grillo a Shah 2012, 1–48; Byng 2010, 109–129). Některé texty akcentují obě tyto polohy – jak útlak muslimských žen, tak ohrožení veřejného prostoru (Posetti 2006, 1–38). Klademe si tedy výzkumnou otázku: Zobrazují česká média hidžáb, burku a nikáb jako symbol útlaku žen, nebo jako cizorodý ohrožující element, který narušuje zdejší veřejný prostor?

2.1. OBSAHOVÁ ANALÝZA JAKO NÁSTROJ

Jelikož prověřujeme obsah českých deníků, ve kterých se vyskytují burka, hidžáb a nikáb celkem 1394x v celkem 572 článcích, logicky využíváme jako metodu zkoumání kvantitativní obsahovou analýzu. Uvědomujeme si, že pojem „kvantitativní obsahová analýza“ je v současné době velmi široký. Zastřešuje totiž celou škálu přístupů, metod a technik, jež vycházejí z několika paradigmat studia komunikace (Dvořáková 2010, 95–97) a také několika různých náhledů, kde tkví obsah sdělení (zda je inherentně obsažen v textu, nebo náleží zdroji, nebo vzniká v momentě setkání textu a čtenáře) (Krippendorff 2004, 19). Přihlásit se tedy k obsahové analýze nestačí, podrobněji proto vysvětlíme, k jakému typu obsahové analýzy se hlásíme a v čem spočívá náš přístup.

Náš přístup můžeme označit jako konceptuální analýzu (Dvořáková 2010, 97) a vymezují jej dvě klasické definice. Vycházíme z Berelsonovy definice: „*Obsahová analýza je výzkumná technika pro objektivní, systematický a kvantitativní popis manifestního obsahu textu*“ (cit. dle Neuendorf 2002, 10). Dále v našem pojetí je „*obsahová analýza výzkumná metoda, která používá sadu procedur, aby vyvodila z textu validní závěry. Tyto závěry se týkají zdroje zprávy, zprávy samotné nebo jejich příjemců. Pravidla tohoto procesu vyvozování se liší s ohledem na teoretické a věcné záměry výzkumníka*“ (Weber 1990, 9).

Tyto definice konkrétně naplňujeme následujícím způsobem. Budeme hledat slova, která se nejčastěji vyskytují ve stejné větě či souvětí jako „burka“, „hidžáb“ nebo „nikáb“. Jde vlastně o zjednodušenou variantu analýzy spoluvýskytu slov, kterou v českém kontextu použil např. Hájek (2010; 2014). Zjednodušení spočívá v tom, že zatímco Hájek z textů extrahoval mapu všech vzájemných vztahů vybraných 50 výrazů, my budeme pouze ukazovat, která slova se nejčastěji vyskytují společně s „burkou“, která s „hidžábem“ a která s „nikábem“. Náš popis manifestního obsahu tak bude – zcela v souladu s Berelsonem – systematický a objektivní.² Jako kontextovou jednotku pro náš výzkum volíme věty či souvětí, protože nás nejvíce zajímají sousloví, těsné vazby analyzovaných výrazů a jejich spojení s nějakou aktivitou apod. (Hájek 2010 a 2014). To, podle našeho názoru, nejlépe odpovídá tomu, jak jsou burka, hidžáb a nikáb reprezentovány – tím je náš postup zcela v souladu s Weberovou definicí.

Naším záměrem je maximálně objektivně a spolehlivě kvantifikovat reprezentaci burky, hidžábu a nikábu v českých denících – naše závěry se tak budou týkat popisu

²Detailní popis procedury kódování a záznamu frekvencí uvádíme v následující kapitole.

samotných analyzovaných textů. Domníváme se, že to je legitimní, a nikoli zbytečně nízký cíl. Např. 30 % studií, které v respektovaném impaktovaném časopise *Journalism and Mass Communication Quarterly* využívají obsahovou analýzu, pouze popisuje zvolený obsah, bez jakékoli další ambice (Riffe, Lacy a Fico 2005, 14). Z našich výsledků je také možné přibližně odhadnout, jakou stopu zanechá námi popsáný obsah ve svých čtenářích. Musíme se ale spolehnout na v úvodu zmíněnou a dobře doloženou teorii nastolování agendy atributů. Tato teorie tvrdí, že pokud bude nějaký objekt (v našem případě burka, hidžáb a nikáb) v médiích často spojován s nějakým atributem, i veřejnost si bude spojovat tento atribut s tímto objektem. Stačí, že se daný objekt bude častěji vyskytovat ve spojení s určitými slovesy, podstatnými a přídavnými jmény atd. Příslušná spojení se pevněji uloží příjemcům sdělení do paměti a snáze se jim pak budou vybavovat odpovídající konotace (Ghanem 1997, 3–14; King 1997, 29–40; Takeshita 1997, 15–27).

3. VÝCHOZÍ KORPUS, VZOREK A POPIS DATOVÉ MATICE

Pro naši analýzu využíváme korpus textů novinových článků zaměřených na náboženství. Vybrané texty pochází z období leden 1996 – prosinec 2013 a to ze všech regionálních a celostátních deníků, které za dané roky archivuje společnost AnoPress IT, a.s.³ Přesto, že jsme korpus omezili klíčovými slovy, obsahuje tisíce článků pro každý rok, celkem pak 115 841 článek. Náš korpus vymezila klíčová slova: církev, církevní, křesťanství, křesťani, křesťanský, religiozita, religiozní, sekta, sekty, sektářský, budhismus, budhista, hinduismus, hinduista, islám, muslim, judaismus, sakrální, posvátný, profánní, věřící, ateismus, ateista a bezvěrec. Některý z těchto výrazů musel být ve článku obsažen, aby se článek stal součástí našeho korpusu.

Pro předkládaný text jsme využili jen zlomek poskytnutého korpusu – analyzovali jsme pouze články, které obsahovaly odkaz na některý z vybraných objektů. Zvolili jsme nikáb, hidžáb a burku⁴ s ohledem na častý výskyt ve spojitosti s islámem. V souvislosti s těmito objekty jsme dále sledovali slovesa i další slovní druhy (podstatná jména, přídavná jména, příslovce, atd.), která se nějakým způsobem ve zkoumaných větách vztahují k vybraným objektům hidžáb, burka a nikáb. Jinými slovy, sledovali jsme výskyt slov v okolí zvoleného objektu, která vypovídají o attributech zkoumaného objektu, a to buď přímo, nebo nepřímou.

Pokud se v textu explicitně vyskytovala v souvislosti se zvolenými objekty lokalizace (země nebo město), tak jsme ji zaznamenávali do zvláštní proměnné, abychom mohli vyvodit, s jakým geografickým prostorem jsou zvolené objekty primárně spojované. Pokud se vybraný objekt vyskytl vícekrát v jedné větě, zaznamenali jsme ho na tolika řádcích datové matice, kolikrát se v jedné větě vyskytl.

³Podrobný seznam celostátních a regionálních deníků, které AnoPress IT, a.s. v letech 1996–2013 monitoroval, lze nalézt na adrese <http://www.anopress.cz/sledovana-media>. Zde můžeme ještě uvést deníky (včetně již zaniklých), ve kterých byl nalezen alespoň jeden výskyt jednoho z vybraných objektů: AHA!, Blesk, Deníky Moravia, E15, Haló noviny, Hospodářské noviny, Lidové noviny, Metro, Mladá fronta Dnes, Právo, Telegraf, Večerník Praha, Vysočina, Českobudějovické listy a dále 26 regionálních mutací Deníku.

⁴Ukázalo se, že termín burka představoval nejproblematičtější termín. Proto jsme jej vyhledávali pomocí různých variant vyhledávacího řetězce (burka, burky, burce, burku, burkou, burek, burkám, burkách, burkami).

Platí tedy, že jedna řádka datové matice odpovídá jednomu výskytu vybraného objektu.

Každý řádek datové matice obsahoval dvě základní části – identifikační a významovou. V té první je nejprve proměnná ID, která je unikátní identifikací každého výskytu hledaného objektu. Poté následuje IDCLANKU, intuitivně tušíme, že unikátně identifikuje v našem korpusu článek, ve kterém se vyskytl vybraný objekt. Do proměnné ZDROJ jsme uložili název deníku, kde byl objekt zmíněn, a proměnné ROK, MESIC a DEN kódují datum, kdy tato zmínka tiskem vyšla. Poslední identifikační údaje jsou STRANA, informace, na které straně příslušného deníku byl objekt zmíněn, a NAZEV, kde je uložen název článku, ve kterém se vyskytl vybraný objekt.

Ve významové části jsou nejprve proměnné ZEMĚ a MESTOOBLAST, kde je uložena informace, jaké země, případně jakého města, či oblasti uvnitř konkrétní země se výskyt objektu týká. V proměnných SLOVO_n (SLOVO1 až SLOVO21) jsou uloženy větné členy (podmět, přísudek, předmět, přívlastek a příslovecné určení), které se vztahují k danému výskytu vybraného objektu. V proměnné SLOVO_n je uložen i vybraný objekt. A protože pořadí, ve kterém jsou zaznamenány členy v proměnných SLOVO_n, je shodné jako ve větě zaznamenané v proměnné TEXT,⁵ bylo by možné pracovat se vzdáleností větných členů od vybraného objektu (my však vzdálenost nezohledňujeme). Pokud je geografické určení daného objektu uvedeno explicitně v analyzované větě, je uvedené geografické určení paralelně zaznamenáno jak v proměnné ZEMĚ či MESTOOBLAST, tak i v proměnné SLOVO_n.

Všechny ohebné slovní druhy (krom sloves, popis jejich zpracování vizte níže) jsme zaznamenávali v prvním pádě jednotného čísla, ale vždy jsme striktně zachovávali rod původního pozorovaného tvaru. Pokud byl podmět vyjádřen jak konkrétním jménem, tak např. nějakou pracovní pozicí, zaznamenávali jsme pouze pozici, protože je vyšší pravděpodobnost, že si ji čtenáři zapamatují lépe než konkrétní jméno. Pokud číslovky znamenaly nějaký počet, jsou zaznamenány v proměnných samostatně, pokud byly myšlené jako rok, bylo to k číslovce do buňky explicitně dopsáno.

Slovesa jsme zaznamenávali jednak v původním tvaru, jak byla použita v analyzovaných větách, a zároveň jsme je v další proměnné převáděli pro účely analýzy do infinitivu, striktně jsme však zachovávali vid původního tvaru (v tomto textu prezentujeme pouze analýzu sloves v infinitivu). Problém nastal se složenými slovesy, ale vyřešili jsme je tak, že se do jedné proměnné uložil celý tvar slovesa (přísudek) a do další buňky pak samotný infinitiv či to, co neslo podstatný význam. Předložky jsme nezaznamenávali. Z analýzy jsme později vynechávali infinitiv „být“ a samotný vybraný objekt, ale v analýzách jiných vybraných objektů jsme příslušné slovo ponechali – např. v analýze věnované burce jsme vynechali slovo „burka“, ale ponechali jsme zde slovo „nikáb“, avšak v analýze věnované nikábu je slovo „nikáb“ vynechané a je tam zase ponechané slovo „burka“.

⁵ V proměnné TEXT je prvních 244 znaků výroku, kde se objevil vybraný objekt. Plocha 244 znaků byla dostatečná téměř pro všechny výroky, pouze cca 5 % výroků bylo zkráceno – ke krácení však došlo pouze v analyzovaném souboru, k dispozici máme stále databázi s nekrácenými výroky.

Graf 1: Počet výskytů slov burka, hidžáb a nikáb v českých denících v letech 1996–2013 ($N_1 = 891$; $N_2 = 245$; $N_3 = 258$).

Figure 1: Frequency of the words burka, niq?b and hijab in Czech newspapers in the years 1996–2013 ($N_1 = 891$; $N_2 = 245$; $N_3 = 258$).

Celý náš postup, během kterého jsme převáděli věty na proměnné, jež obsahovaly jednotlivá zaznamenaná použitá slova, si můžeme ukázat na příkladu. Mějme např. větu „Muslimky by ve Francii neměly nosit burku na veřejnosti“. Proměnná SLOVO1 obsahuje „muslimka“, SLOVO2 „Francie“, SLOVO3 „neměly by nosit“, SLOVO4 „nosit“, SLOVO5 „burka“ a konečně SLOVO6 obsahuje „veřejnost“. Předložky „ve“ a „na“ nejsou zaznamenány v sadě proměnných SLOVO_n, pokud by však bylo potřebné předložky analyzovat, je možné je nalézt v proměnné TEXT, společně s celým textem věty, kde se vybraný objekt vyskytoval.

4. VÝSLEDKY

Pro každý ze tří vybraných objektů jsme připravili vlastní matici dat, analyzujeme tedy tři datové soubory. Pro objekt burka obsahuje tato matice údaje o 321 článku a 891 výskytu slova burka v českých denících v letech 1996 až 2013 (v průměru 2,8 výskytu na článek; 1522 unikátní atributy, 4887 výskytů, průměrný výskyt atributu 3,2). Pro hidžáb má matice údaje o 133 článcích a 245 výskytích objektu (v průměru 1,8 výskytu na článek; 701 unikátní atribut, celkem 1522 výskytů těchto atributů, průměrný výskyt atributu 2,2). A konečně matice dat pro nikáb

obsahuje údaje o 258 výskytech ve 118 člancích (v průměru 2,2 výskytu na článek; 627 unikátních atributů, 1819 výskytů, průměrný výskyt atributu 2,9).

V čase spolu významně korelují frekvence výskytů všech tří vybraných objektů, byť korelace burky a nikábu je výraznější. Vzhledem k malému počtu pozorování (srovnáváme výsledky agregované za jednotlivé roky, přičemž sledovaných let je jen 18) a výkyvům ve frekvencích výskytu (viz Graf 1 níže) musíme zvolit metody výpočtu asociace, které jsou vůči těmto nedostatkům robustní. Využíváme tedy Spearmanův koeficient pořadové korelace (dále též pod zkratkou r_s) a Kendallovo tau. Nejsilněji je provázaný výskyt výrazů burka a nikáb ($r_s = +0,85$; $\tau = 0,72$; obojí statisticky významné na $p < 0,001$). Výraz hidžáb se k dalším dvěma také váže, byť slaběji. Podle Spearmanova koeficientu je výskyt slova hidžáb v daném roce silněji navázaný na výskyt slova burka ($r_s = +0,68$; $\tau = 0,48$; obojí $p < 0,05$), podle Kendallova tau je to však nikáb ($r_s = +0,63$; $\tau = 0,52$; obojí $p < 0,05$). Pro lepší přehlednost si to ukažme na Grafu 1. Vývoj v čase je tu jasně patrný, a to včetně větší nezávislosti frekvence výskytu slova hidžáb a výraznějšího sepetí slova burka a nikáb.

První graf dokumentuje četnost výskytu jednotlivých výrazů v novinových člancích v jednotlivých letech. Intuitivně bychom možná čekali, že důležitým zlomem bude rok 2001, ten se však jako zásadní vůbec nejeví. Před rokem 2001 se termíny hidžáb, burka a nikáb v českých denících prakticky nevyskytují a bezprostředně po tomto roce se objevují sporadicky.⁶ Události 11. září v New Yorku a Washingtonu sice možná více zacílily pozornost českých médií na svět islámu, ale ne na zkoumané pokrývky hlavy. Hidžáb, burku a nikáb blíže centru pozornosti českých médií dostaly zřejmě až jiné historické události.

Hned na první pohled je patrné, že média užívají termínu hidžáb s výrazně menšími výchyly a oscilacemi než termíny burka a nikáb. Výskyt tohoto slova v českých novinových člancích nepravidelně, ale zvolna narůstá. Považujeme za zajímavé, že termíny burka a nikáb v zásadě do roku 2009 nehrají výraznou roli, i když je zřejmé, že od roku 2005 pozvolna nabývají na intenzitě. Avšak v letech 2009–2011 dochází k výraznému nárůstu jejich výskytu. Celkově je patrné, že od roku 2005 platí pro všechny tři termíny, že zprvu pozvolna, ale pak výrazně roste jejich četnost výskytu. Je zřejmé, že tato problematika nabývá v českých masmédiích na intenzitě, a to zejména v posledních pěti letech. První, intuitivní vysvětlení, proč tomu tak je, lze dát do spojitosti s událostmi ve Francii, kde se od roku 2005 pravidelně opakují nepokoje, jež jsou dávány do souvislosti s muslimskou skupinou imigrantů. Druhým impulsem pro obrácení pozornosti k světu islámu nepochybně představuje tzv. „Arabské jaro“ (Černý 2012).

Analýzovali jsme také frekvence výskytu unikátních atributů (v dané chvíli se zaměříme na slovesa), které se nejčastěji vázaly k námi zkoumaným objektům (hidžáb, burka, nikáb). Ukažme si to na příkladu termínu hidžáb. V souvislosti s tímto slovem jsme detekovali v námi zkoumaných člancích celkem 319 spojení s nějakým slovesem, které se vyskytlo alespoň jednou. Pochopitelně se v řadě případů četnost spojení mezi objektem a atributem vyskytovala vícekrát.

⁶Do roku 2005 se každý objekt objevuje ve všech českých denících celkem maximálně 22x za rok.

Tabulka 1: Počet výskytů nejčastějších sloves spjatých se slovy burka, hidžáb a nikáb v českých denících v letech 1996–2013. Nalezená slovesa, sloupcová % ($N_1 = 1025$; $N_2 = 319$; $N_3 = 335$).

Table 1: Frequency of the most common verbs connected with the words burka, niqāb and hijab in Czech newspapers in the years 1996–2013. Verbs found, % ($N_1 = 1025$; $N_2 = 319$; $N_3 = 335$).

Burka	%	Hidžáb	%	Nikáb	%
nosit	12,2 %	nosit	16,0 %	nosit	13,1 %
zakázat	6,6	zakázat	4,4	zakázat	6,6
zakrývat	2,4	zahalovat	3,8	zahalovat	5,4
zakazovat	2,2	mít	3,1	zakrývat	4,8
zahalovat	1,7	zakrývat	2,8	nezahalovat	3,0
nevítat	1,5	začít	2,8	zakazovat	2,4
mít	1,4	chodit	1,6	vidět	2,1
odmítnout	1,4	zakazovat	1,6		
schválit	1,4				
ostatní	69,3	ostatní	63,9	ostatní	62,7
Celkem	100,1 %	Celkem	100,0 %	Celkem	100,1 %
	($N_1 = 1025$)		($N_2 = 319$)		($N_3 = 335$)

Vidíme, že nejfrekventovanější atributivní spojení v případě hidžábu je dáno slovesy obsahující v sobě v převážné většině negaci (vyjma nejčastějšího a rovněž neočekávatelnějšího – „nosit“, což platí pro všechny tři termíny): zakázat, zahalovat, zakrývat, zakazovat. Nejinak je tomu i v případě výrazu nikáb a burka. V případě burky opět dominují negativní slovesa jako zakázat, zahalovat, zakrývat, nutit, požadovat a v případě nikábu se jedná taktéž o slovesa typu zakázat, zahalovat, zakrývat. Je evidentní, že nejčastěji užívaná slovesa ve spojitosti s hidžábem, burkou a nikábem konotují zákazy a negaci. A jelikož nošení muslimského závoje představuje jedno z čtyř klíčových témat, která fungují jako metonymie pro islám (Richardson 2004), je očekávatelné, že islám bude v povědomí populace představovat něco nebezpečného.

Můžeme se však na výsledky dívat i tak, že většina sloves patří do jedné ze dvou skupin: první slouží k prostému popisu toho, co burka, hidžáb a nikáb jsou a jak se používají (nosit, zahalovat, zakrývat, chodit, nezahalovat, vidět), a druhá skupina svědčí o jistém vzoru vůči třem vybraným objektům a snaze bránit se jim (zakázat, zakazovat, odmítnout, schválit). Viděno optikou těchto dvou skupin sloves jsou burka, hidžáb a nikáb prezentovány v první řadě jako něco cizího, co je třeba popsat a vysvětlit. A také jsou prezentovány jako něco, čemu je třeba se bránit, co je objektem zakazů a odmítání. Jak bylo uvedeno výše, naše vybrané objekty jsou prezentované jako něco negativního, nyní můžeme dodat, že také i jako něco cizího, čemu je třeba se bránit.

S takovou interpretací je konzistentní i přehled všech nejčastějších atributů (nejen sloves) v Tabulce 2. I další atributy je možné rozdělit na popisné a defenzivní. Přičemž nám atributy z kategorie popisu blíže specifikují, co vybrané objekty jsou (oděv, šátek, závoj), kdo je nosí (žena, muslimská, muslimka), kde se nosí, co zakrývají, nebo odhalují (obličej, vlasy, hlava, krk, oko). Nové atributy z kategorie de-

Tabulka 2: Počet výskytů nejčastějších atributů spjatých se slovy burka, hidžáb a nikáb v českých denících v letech 1996–2013. Nalezené atributy, sloupcová % ($N_1 = 4887$; $N_2 = 1522$; $N_3 = 1819$).

Table 2: Frequency of the most common attributes given to words burka, niqāb and hijāb in Czech newspapers in the years 1996–2013. Attributes found, % ($N_1 = 4887$; $N_2 = 1522$; $N_3 = 1819$).

Burka	%	Hidžáb	%	Nikáb	%
žena	5,6 %	šátek	4,3 %	žena	5,1 %
nošení	3,2	žena	3,7	oko	3,2
zákaz	2,8	nosit	3,4	nošení	3,1
nosit	2,6	vlasy	2,3	nosit	2,4
Francie	2,2	muslimský	2,0	závoj	2,1
muslimská	1,6	hlava	1,9	zákaz	2,1
zakázat	1,4	muslimská	1,7	obličej	2,0
veřejnost	1,2	krk	1,5	Francie	1,6
oděv	1,2	škola	1,4	oděv	1,4
obličej	1,0			muslimská	1,3
muslimka	1,0			zakázat	1,2
zákon	1,0			zákon	1,2
ostatní	75,2	ostatní	77,8	ostatní	73,2
Celkem	100,0 %	Celkem	100,0 %	Celkem	99,9 %
	($N_1 = 4887$)		($N_2 = 1522$)		($N_3 = 1819$)

fenzivy posilují dojem, který jsme získali ze sloves (zákaz), dále jsou to prostředky, pomocí nichž je třeba se vybraným objektům bránit (zákon) a vymezení prostoru, který je třeba bránit (veřejnost, škola). Mezi atributy se také objevuje Francie coby geografická lokace, kde je třeba se našim vybraným objektům bránit, nebo kde tento proces obrany veřejného prostoru již probíhá. Podívejme se tedy do Tabulky 3, zda jsou burka, hidžáb a nikáb s Francií spjaté tak dominantně, když se název této země objevuje mezi nejčastějšími atributy.

Vidíme, že hidžáb s Francií exklusivně spjatý není, ale burka a nikáb ano – geografické určení nalezených článků věnovaných nikábu a burce odkazuje k Francii téměř 4x častěji než k zemím, které jsou druhé v pořadí (Nizozemsko, resp. Belgie). Dále vidíme, že články jsou především lokalizované do Evropy – u každého objektu jsou první tři země evropské, Afghánistán a Egypt jsou vždy až na čtvrtém místě. Prvním třem evropským zemím je věnováno 41,1, resp. 34,5, resp. 56,7 % článků, když uvážíme, že cca 20 % článků není jednoznačně geograficky lokalizováno, je zcela jednoznačná dominance Evropy jako prostoru spojovaného v médiích s burkou, hidžábem a nikábem. Zvláštní pozornost si zaslouží jistě Česká republika, protože je zajímavé sledovat, zda je naše země v českých médiích s vybranými objekty spojovaná či nikoli. V Tabulce 3 vidíme, že výrazněji je s ČR spojený jen hidžáb. Článků, které se k naší zemi vztahují, je podobný počet jako těch, které se týkají Británie či Francie. Avšak nikáb a burka nejsou s ČR spojované vůbec, anebo jen slabě. Vybrané objekty jsou tak prezentované jako něco, co se primárně týká především západní Evropy, ale samotné ČR již příliš ne.

Tabulka 3: Počet článků v českých denících, kde se v letech 1996–2013 vyskytovala slova burka, hidžáb a nikáb podle země, které se článek týkal. Země, sloupcová % ($N_1 = 321$; $N_2 = 133$; $N_3 = 118$).

Table 3: Frequency of articles in Czech newspapers in the years 1996–2013 that contain the words burka, niqab or hijab according to the country the article deals with. Country, % ($N_1 = 321$; $N_2 = 133$; $N_3 = 118$).

Burka	%	Hidžáb	%	Nikáb	%
Francie	27,1 %	Francie	13,5 %	Francie	39,8 %
Nizozemsko	7,8	Británie	12,0	Belgie	9,3
Belgie	6,2	ČR	9,0	Británie	7,6
Afgánistán	5,6	Egypt	6,8	Egypt	7,6
ČR	4,7				
Švýcarsko	4,0				
bez určení	22,4	bez určení	20,3	bez určení	19,5
ostatní	22,1	ostatní	38,3	ostatní	16,1
Celkem	99,9 %	Celkem	99,9 %	Celkem	99,9 %
	($N_1 = 321$)		($N_2 = 133$)		($N_3 = 118$)

5. ZÁVĚR

V předkládané studii jsme si stanovili dva cíle, které jsou vzájemně provázány a nesený výzkumnou otázkou: Zobrazují česká média hidžáb, burku a nikáb jako symbol útlaku žen, nebo jako cizorodý ohrožující element, který narušuje zdejší veřejný prostor? Cílem bylo: (1) Přiblížit metodologický postup, který není v religionistice příliš obvyklý. (2) Ukázat s jakými atributy česká média spojují specifické oděvy, tedy burku, nikáb a hidžáb. K řešení nastoleného problému jsme využili kvantitativní obsahovou analýzu, kterou jsme aplikovali na texty, které vyšly v období 1996–2013 ve všech regionálních a celostátních denících.

V naší analýze jsme mezi dominantními atributy vybraných objektů nenašli žádné, které by vykreslovaly burku, hidžáb a nikáb jako symbol či formu útlaku žen. Na výše položenou výzkumnou otázku odpovídáme v souhrnu takto: burka, hidžáb a nikáb jsou (1) něčím negativním, co je potenciálně nebezpečné; (2) něčím cizím, co je třeba popsat a vysvětlit; (3) něčím, co proniká do evropského veřejného prostoru a je třeba se tomu bránit; (4) něčím, co je primárně problémem západní Evropy, ale ČR se to (zatím) příliš netýká.

Vysvětlení, proč tomu tak je, máme několik. V první řadě platí, že řada zpráv o islámu, respektive hidžábu, burce, nikábu, je primárně přebírána z tiskových agentur a zahraničních médií. O tom svědčí námi předložená tabulka, v které dokládáme procentuální poměr, které země jsou nejčastěji ve zprávách s nošením muslimského šátku spojovány. Dále platí, že muslimská komunita v ČR je početně relativně malá⁷ a usiluje o co nejmenší pozornost ze strany médií, takže pokud tu nejsou vyvolány některé kauzy, není vlastně o čem psát.

⁷Srov. např. studie Ministerstva vnitra z roku 2007, která uvádí 11 235 muslimů v Česku. To je 0,11 % populace. Tato čísla nijak významně nerostou, viz Ministerstvo vnitra ČR: *In-formace o problematice extremismu na území České republiky v roce 2007*, www.mvcr.cz/soubor/extrem07-pdf.aspx, 9. 1. 2016.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATURA

ADORNO, Theodor W. (2003): *Negative Dialektik. Jargon der Eigentlichkeit*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

AL-FARTOUSI, May a MOGADIME, Dolana (2012): Media Representations of Muslim Women Wearing the Burka Criticism and Implications. In: Mitchell, Richard C. a Moore, Shannon A. (eds.): *Politics, Participation & Power Relations: Transdisciplinary Approaches to Critical Citizenship in the Classroom and Community*. Rotterdam: Sense Publishers, s. 169–181.

BYNG, Michelle D. (2010): Symbolically Muslim: Media, Hijab, and the West. *Critical Sociology* 36/2010, s. 109–129.

ČERNÝ, Karel (2012): *Svět politického islámu. Politické probuzení Blízkého východu*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.

ČERNÝ, Karel (ed.) (2015): *Nad Evropou půlměsíc I. Muslimové v Česku a západních společnostech*. Praha: Karolinum.

DĚKANOVSKÁ, Kateřina (2013): Vlivy mezináboženského dialogu na postoje muslimů k jiným náboženstvím. *Pantheon* 8/2013, s. 94–112.

DOUGLASOVÁ, Mary (2014): *Čistota a nebezpečí. Analýza konceptu znečištění a tabu*. Praha: Malvern.

ENTMAN, Robert M. (1993): Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication* 43/1993, s. 51–58.

FRANZOSI, Roberto (eds.) (2008): *Content Analysis. Four Volume Set. Sage Benchmarks in Social Research Methods*. Cambridge: Cambridge University Press.

GHANEM, Salma (1997): Filling in the tapestry: The second level of agenda setting. In: McCombs, Maxwell, Shaw, Donald L. a Weaver, David (eds.): *Communication and democracy: Exploring the intellectual frontiers in agenda-setting theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, s. 3–14.

GRILLO, Ralph a SHAH, Prakash (2012): Reasons to Ban? The Anti-Burqa Movement in Western Europe. *Max-Planck-Gesellschaft* 12/2012, s. 1–48 (http://www.mmg.mpg.de/fileadmin/user_upload/documents/wp/WP_12-05_Grillo_Reasons-to-Ban.pdf, 9. 1. 2016).

HÁJEK, Martin (2010): Počítačová textová analýza metodou sledování spoluvýskytů slov. *Data a výzkum – SDA info* 4/2010, s. 19–37.

HÁJEK, Martin (2014): *Čtenář stroj*. Praha: Slon.

HÁSOVÁ, Veronika a VÁNĚ, Jan (2013): Pojetí džihádu v Lidových novinách a Právu v letech 2001–2011. *Acta Fakulty filozofické Západočeské univerzity v Plzni* 3/2013, s. 127–149.

HEBBANI, Aparna a WILLS, Charise-Rose (2012): How Muslim women in Australia navigate through media (mis)representations of hijab/burqa. *Australian journal of Communication* 39/2012, s. 87–100.

- KEPEL, Gilles (2006): *Válka v srdci islámu*. Praha: Karolinum.
- KING, Pu-tsung (1997): The press, candidate images, and voter perceptions. In: McCombs, Maxwell, Shaw, Donald L. a Weaver, David (eds.): *Communication and democracy: Exploring the intellectual frontiers in agenda-setting theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, s. 29–40.
- KLAPETEK, Martin (2013): Synagoga, kostel, mešita. . . Architektura jako téma pro religionistiku. *Pantheon* 8/2013, s. 46–61.
- KLAPETEK, Martin (2011): *Muslimské organizace v Německu, Rakousku a Švýcarsku*. Brno: CDK.
- KRIPPENDORF, Klaus (2004): *Content Analysis: an introduction to its methodology*. Thousand Oaks: Sage.
- LUHMANN, Niklas (2014): *Realita masmédií*. Praha: Academis.
- LUŽNÝ, Dušan (2011): Strašení náboženstvím. Náboženství jako mobilizační faktor politiky. In: Kardis, Kamil a Kardis, Mária: *Nové náboženské hnutia, sekty a alternatívna spiritualita v kontexte postmoderny*. Prešov: Prešovská univerzita v Prešove, s. 173–182.
- McCOMBS, Maxwell E. a SHAW, Donald L. (1972): The Agenda-Setting Function of the Mass Media. *Public Opinion Quarterly* 36/1972, s. 176–185.
- McCOMBS, Maxwell E. (2004): *Setting the Agenda. The Mass Media and the Public Opinion*. Cambridge: Polity Press.
- MELICHÁREK, Tomáš (2011): *Islám v Brně*. Frýdlant: Lhořan.
- MENDEL, Miloš (2003): Hidžáb. In: Pavlincová, Helena a Horyna, Břetislav (eds.): *Judaismus, křesťanství, islám*. Olomouc: Olomouc, s. 551.
- MENDEL, Miloš (2010): *Džihád*. Brno: Atlantis.
- NEUENDORF, Kimberly A. (2002): *The Content Analysis Guidebook*. London: Sage.
- POSETTI, Julie N. (2006): Media representations of the hijab. *Reporting Diversity – Journalism in Multicultural Australia* 1/2006, s. 1–38 (http://www.reportingdiversity.org.au/cs_one.html, 9. 1. 2016).
- POSPÍŠIL, Filip (2010): „Vraťte nám vlasy!“: první máničky, vlasatci a hippies v komunistickém Československu. Praha: Academia.
- RICHARDSON, John R. (2004): *(Mis)Representing Islam. The Racism and Rhetoric of British Broadsheet Newspaper*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- RIFFE, Daniel, LACY, Stephen a FICO, Frederick G. (2005): *Analyzing Media Messages*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- SCHEUFELE, Dietram A. (2000): Agenda-Setting, Priming, and Framing Revisited: Another Look at Cognitive Effects of Political Communication. *Mass Communication & Society* 3/2000, s. 297–316.
- SEMETKO, Holi A. a VALKENBURG, Pati M. (2000): Framing european politics: A content analysis of press and television news. *Journal of Communication* 50/2000, s. 93–109.
- TABASSUM, Ruby F. (2006): Listening to the voices of hijab. *Women's Studies International Forum* 29/2006, s. 54–66.

TAKESHITA, Toshio (1997): Exploring media's roles in defining reality: From issue-agenda setting to attribute-agenda setting. In: McCombs, Maxwell, Shaw, Donald L. a Weaver, David (eds.): *Communication and democracy: Exploring the intellectual frontiers in agenda-setting theory*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates, s. 15–27.

TRAMPOTA, Tomáš (2006): *Zpravodajství*. Praha: Portál.

INTERNETOVÉ ZDROJE

Ministerstvo vnitra ČR: Informace o problematice extremismu na území České republiky v roce 2007, www.mvcr.cz/soubor/extrem07-pdf.aspx, 9. 1. 2016.

SUMMARY

This study is based on the assumption that our understanding of reality, i.e. Islam in this case, is primarily shaped by the mass media: it is the mass media that create value frameworks which help us understand not only the individual key terms of everyday reality, but also the entire discourses that shape it. In this particular study, we have focused on the issues related to the wearing of a hijab, a burqa or a niqāb, which the media present as one of the four most frequently identified threats supposedly permeating the space occupied by western civilization (including the Czech Republic).

For the purposes of our analysis, we have chosen to work from a corpus of texts taken from newspaper articles focused on religion. The selected texts were published between January 1996 and December 2013 and were taken from all regional and national daily newspapers found in the archives of AnoPress IT, a.s. Although we limited the scope of the corpus by using key words, it still contains thousands of articles for each year, comprising 115,841 articles total. Our corpus was limited to contain the following key words: Church, Christianity, Christians, Christian, religiosity, religiousness, religious, sect, sects, sectarian, Buddhism, Buddhist, Hinduism, Hindu, Islam, Muslim, Judaism, sacral, sacred, profane, believer, atheism, atheist, and infidel. At least one of these terms had to appear in the article for it to become a part of our corpus.

For this paper, however, we used only a fraction of the whole corpus, and analyzed only those articles that contained a reference to three selected objects – the niqāb, hijab or burqa – with regard to their common frequency in connection with Islam. In terms of these three objects, we also studied verbs and other parts of speech (nouns, adjectives, adverbs, etc.) that in some way were related in selected sentences to these objects. In other words, we focused on the occurrence of words in close proximity to the selected object that concerned the attributes of the said object either directly or indirectly. We created a unique data matrix for each of the three objects and, from a methodological perspective, drew from conceptual analysis.

For this study, we also established two goals that were mutually connected and carried the research question: Do Czech media depict the hijab, burka and niqāb as a symbol of the oppression of women, or as a foreign and threatening element that disrupts local public space? The goals were: (1) to define the methodological approach, which is fairly uncommon in the field of religious studies, and (2) to point out which attributes the Czech media link to particular clothing, i.e. the burka, niqāb and hijab.

The results also show the following: none of the dominant attributes in our analysis of selected objects depict the burka, niqāb or hijab as symbols or forms of the oppression of women. Thus, we may answer the research question with this general response: the burka, niqāb and hijab are (1) not perceived negatively or as potentially dangerous; are (2) something foreign and need to be described and explained; are (3) something that is permeating European public space and should be prevented; and are (4) primarily an issue in Western Europe and (for now) do not concern the Czech Republic in any major way.

VNÍMÁNÍ LESA: ANTROPOLOGICKÁ PERSPEKTIVA

Kristýna Šebianová*

Abstract: *In the past, forests occupied the major part of the land. They left a deep trace in the human cognizance as they incorporated using different traditions and cults to the human culture. The perception of this environment has changed during the ages. From ancient times forests were used as an utility value, they were subjects of worship and centres of religious activities. In the Middle Ages it was a space where preindustrial activities and medieval agriculture took place. Opposite to this, the period sources describes pagan rituals and proces of demonization of the forest. Even nowadays it is possible to notice its spiritual dimension. The forest motives are noticed in, as it is called, urban legends, where it takes a more negative than positive meaning. In this thesis the forest is defined as a product of social construction with its special symbolic and cognitive dimension. The forest concept is formed by symbols and meanings which were ascribed by our cultural patterns. The nature becomes cultural. The research is focused on a formation of a semantic field of a forest and its perception by a different respondents from towns and villages, aged between 20 and 35 years. It uses the qualitative research method: the cognitive anthropology method of Freelisting was used for defining a cultural domain.*

Key words: *social construction, forests, cognitive anthropology, cultural domain.*

*Mgr. Kristýna Šebianová, Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, sebianovakristyna@seznam.cz.

1. ÚVOD

Les od dob holocénu pokrýval valnou většinu tehdejšího známého světa (Nožička 1957, 25–28). Není proto divu, že se promítl do kulturního vědomí společnosti, at už v podobě lidové slovesnosti či náboženských projevů. Vztah člověka a lesního prostředí se přitom vždy nesl v duchu výrazné ambivalence: byl uctíván i devastován, spojoval ruku v ruce utilitární i sakrální hledisko. Na existenci lesa byla závislá ekonomika i zemědělství – les představoval důležitý subsistenční prostor, odkud byly čerpány suroviny pro výrobu a zemědělství. Jeho nadměrné využívání nejednou vedlo ke katastrofální exploataci a ekologickým problémům (Bednaříková a Kysučan 2006, 24; Woitsch 2010, 342).

I když byly lesy a stromy utilitárně využívány a hojně devastovány, po staletí paradoxně sloužily jako prostory pro náboženské aktivity. Spirituální dimenze stromů přetrvávala dodnes, stále charakterizována notnou dávkou ambivalence. Zatímco současné ezoterické směry na les nahlíží jako na posvátné místo, hodné respektu a úcty, jiné útvary využívají les jako ponurou kulisu a negativní role lesního prostředí může hrát důležitou úlohu i dnes. Ať je společnost vnímán jakkoliv, les může být po splnění určitých podmínek dokonalejším opakem civilizace, jakousi binární opozicí: zatímco civilizace svými platnými kulturními normami a sociální organizací poskytuje řád, a budí proto dojem větší bezpečí, u lesního prostředí tomu tak není: naopak může představovat „divočinu“, v níž je bloudící člověk odsouzen k zapomnění (Peprník 2006, 60).

Otázkou zůstává, jaký je tedy vztah dnešního člověka k tomuto specifickému prostředí? Je les opravdu vnímán jako klidné, pozitivní místo, nebo jako nezkratná divočina? Z mnoha důvodů může být ponurý a nepřehledný, či naopak vlídný a přívětivý. Zkušenosti však mohou být velice individuální. Náš vztah k němu lze interpretovat jako soubor znalostí a představ, které se mohly zrodit v rámci procesu sociální konstrukce. Co si představíme, když slyšíme slovo les? Tento text si proto klade za cíl zmapovat kulturní doménu lesa. Téma je rozděleno na dva póly: výzkum se bude zabývat vnímáním lesního prostředí ve dne a v noci. Důvod je prostý: zkoumat toto prostředí pouze za denního světla by bylo nekompletní. Očekáváme totiž, že vnímání lesa se bude měnit v souvislosti se snižující se viditelností. Noční scénérii budou připsány jiné hodnoty nežli krajině za plného denního svitu. Práce tedy, jinými slovy, ohraničí sémantická pole vystihující toto prostředí a porovná, v jakém ohledu se mohou vzájemně lišit. Cílem je za pomoci metody kognitivní antropologie freelisting (volné jmenování, překl. aut.) popsat symbolickou rovinu lesa. Výsledky výzkumu by měly nejen odhalit soubor významů spojených s lesem, nýbrž také referovat o vnímání tohoto prostředí, které však může být stejně rozporuplné jako les sám.

2. LES JAKO PRODUKT SOCIÁLNÍ KONSTRUKCE

Pakliže platí, že se kognitivní antropologie zaměřuje na proces poznávání a myšlení komunity v jejím přirozeném prostředí, budeme chápat koncept lesa jako produkt sociální konstrukce. Kognitivní antropologie popisuje, jak se kolektivní vnímání okolního prostředí projevuje v malých sociálních skupinách a objevuje vzorec

podobností a odlišností v kulturách či společnostech (Boster 2005, 93). Přírodní vědy zkoumají přírodu (les) pomocí biologických metod a složitých ekosystémových vztahů. Běžní lidé ve svém každodenním životě, stejně jako sociální vědy uvažují o přírodě (lese) spíše pomocí symbolické subjektivní roviny nežli ekosystémových přístupů (Librová 2006, 8; Klvač 2004, 72; Eder 1996, 8).

Tato symbolická a subjektivní dimenze není statická; je dynamická a proměnlivá, neboť je stále přeměňována v důsledku sociální interakce (Filozofický slovník 1998, 219). Toto je podstatou sociologického směru, jež nazýváme sociálním konstruktivismem. Jinými slovy, uvedená teorie se zabývá tvorbou významů, které jsou spojovány s určitou sociální realitou či faktem. Stežejní úlohu v tomto procesu hraje jazyk: napomáhá vytvoření sémantického pole tím, že tvoří jeho významy. Pokud tento směr aplikujeme na lesní prostředí, zjistíme, že je utvořeno symboly či míněním, které mu skrze své kulturní šablony vtiskl člověk. Možnost kulturního zprostředkování vytváří významy, jež připisujeme přírodě – ta se stává extrémně řečeno „kulturní“ skrze tok významů, které jsou jí připisovány. Z tohoto důvodu příroda (les) představuje sociálně konstruovanou kategorii, poskládanou ze střípků symbolů. Příroda jako taková neexistuje; je produktem kultury se všemi svými prvky, které k ní přiřadíme na základě historických či kognitivních poznatků (Fine 1998, 20).

Vysvětleme si tuto myšlenku na názorném příkladu. Strom nahlížený touto optikou není pouhým stromem. Je archetypálním symbolem, který byl po staletí uctíván. Takřka ve všech světových kulturách se objevoval motiv Světového stromu, jenž představuje osu světa „Axis Mundi“, a spojuje tak několik úrovní bytí – podsvětí, pozemskou i nebeskou. Typickým příkladem je v germánské mytologii jasan Yggdrasil. Stromy bývaly od starověku personifikovány a uctívány jako sídlo bohů a démonických bytostí, např. najád, dryád, koboldů aj. Lidská fascinace stromem přetrvala dodnes v podobě rituálů: zasazování stromů přátelství, stavění májkek apod. Dodnes cítíme respekt ke stromu, který chápeme jako živou bytost, nikoli jako pouhý strom (Komárek 2006, 16; Bednařiková a Kysučan 2006, 21; Bechmann 1990, 280; Klvač 2004, 72).

Podoba lesa, složená ze souboru stromů se spojenými korunami, může budit rozporuplné fantazie. Jednak jako posvátné místo, šířící kolem sebe vír pozitivní energie, jednak jako nekonečné bludiště, působící na všechny smysly člověka. Les je zkrátka bodem v krajině, jenž je velice specifický a umí být nemile nepřehledný. Lesní prostředí se od okolní krajiny odlišuje v mnoha ohledech. Zvláštní fauna a flora, lidské aktivity typicky se vážící na lesní prostor, stejně jako speciální vnímání tohoto „uzavřeného“ prostředí vytváří jeho genius loci. Podle kulturalistického pohledu¹ je les sférou mající své vlastní symbolické a kognitivní uspořádání. Jeho podstatou je kulturně determinované vnímání a konstrukce přírody (lesa), která je entitou, na niž společnost nahlíží spíše subjektivně a symbolicky nežli objektivně (Eder 1996, 8; Ingold 1993, 152).²

¹Kulturalistickým pohledem je myšlen soubor kulturních vzorců, systém symbolů a sémantických významů či model myšlení a vnímání, charakteristický pro určitý kulturní okruh (Jochmann 2004, 94).

²Srov. naturalistický aparát, nahlízející na přírodu jako na neutrální pozadí, ve kterém se odehrává lidský život; přivlastňování si přírody je v rámci této teze chápáno jako forma adaptace člověka na okolní svět (Ingold 1993, 152; Eder 1996, 8).

Les však může být vědecky uchopen jako tzv. svět „tam venku“. Jde o optiku vyvolávající specifickou diskuzi, jež zahrnuje problematiku životního prostředí (Bird 1987, 255). Příroda (les) může být podle paradigmatických textů (např. Demeritt, 2002) chápána jako entita mající svoji charakteristickou esenci, která je objektivní a neměnná. Za druhé, příroda (les) je základní silou mající významný vliv na lidské bytí a svět celkově, tzn., že ontologicky a normativně sjednocuje univerzální pravidla, která ovlivňují a řídí jednání a chování člověka. Za třetí, na přírodu (les) může být nahlíženo jako na vnější materiální svět spojený s hmotnou realitou (Demeritt 2002, 777–778).

Tyto metody, jimiž je možné uchopit problematiku vnějšího světa, ostře kontrastují s procesem sociální konstrukce přírody (lesa). Zatímco esencialismus vyzdvihuje charakteristickou „esenciální“ podstatu existence, sociální konstrukce teprve vytváří realitu prostřednictvím zkušeností či kulturně-politických struktur a jako taková je proměnlivá na základě sociální interakce. Příroda (les) může být popsána skrze optiku konkrétního vědeckého paradigmatu – avšak bude se jednat o neúplnou teorii, týkající se vnějšího světa. Pro sociální konstrukt je zapotřebí rovněž poznat jeho vnitřní podstatu, na jejímž základě vzniká imaginace. Tato symbolika či metafora nejsou dány objektivní povahou přírody, nýbrž jsou vytvořeny osobními zkušenostmi, kulturními hodnotami či ekonomickými parametry apod. (Bird 1987, 256; Demeritt 2002, 772). Vnímání přírody je tvárné. Kulturní diskurs je tvořen širokou škálou sociálních realit a interpretací. Teorie i realita jsou nosnými pilíři konstrukce, které ovšem představují pouhou část skutečnosti, vybranou k reprezentaci (Bird 1987, 257–258). Z tohoto důvodu „objektivita“ neexistuje: smysl dává jen sociálně vytvořený fakt, nikoli esence; na tvorbě světa se rovněž podílí i vědecký výzkum přinášející o něm poznatky (Bird 1987, 261–262). Porozumění sociálnímu konstruktivismu umožňuje pochopit, jakým způsobem je příroda (les) vytvářena prostřednictvím symbolů, konceptů a praktik. Jazyk je potom jedním ze stylů, jak sociální konstrukci porozumět (Demeritt 2002, 778).

O sociální konstrukci přírody, jejíž kulturní povaha je tvořena symboly, tradicemi a historickými událostmi, pojednává rovněž kniha S. Schama *„Krajina a paměť“* (2007). Krajina je podle autora produktem „západní imaginace“ (Schama 2007, 628), která je vtištěná do vody, kamene a dřeva. Pro tento text je zásadní autorův postoj k okolnímu světu (krajině a všem jejím typům, kam lze zařadit také krajinu lesnatou), jenž „obsahuje střípky kulturní formy“ a je schopen „odkrytí vrstvy vzpomínek a představ, vzniklé před staletími“ (Schama 2007, 16). První kapitoly knihy jsou věnovány lesům. Autor popisuje rozličné postoje k lesům, které se vlivem společenské imaginace neustále proměňovaly. Jako obávané, divoké a hrůzostrašné prostředí byly lesy vnímány například Římany. Důvod je zřejmý: v Teutoburském lese, který se nacházel na severním okraji římského impéria, došlo k fatálnímu zdecimování tří římských legií a šesti pomocných pluků (Schama 2007, 95). V daném kontextu stojí za zmínku také autorův koncept „společenské paměti“. Tento typ imaginace vdechuje nový způsob bytí místům, ke kterým jsou vázány mnohdy tragické události, a proto bychom na nich „ve století hrůzy neradi skončili“ (Schama 2007, 17). Na tomto názorném příkladu je možno demonstrovat autorovy teorie, podle nichž krajina (včetně všech jejích typů) nemůže být pouze malebná a uklidňující, ale také neuspořádaná a divoká. Každá z těchto vlastností odpovídá

na jiné potřeby společnosti a současně jsou na sobě zcela závislé – jedna nemůže existovat bez druhé. Lesnatá krajina, ostatně jako každá jiná, je produktem naší představitosti. Jsou do ní vtištěny vzpomínky, stejně jako nevyhnutelné představy a symboly. Jinými slovy, (nejen) lesy jsou podle autora produkcí „*lidského umu*“ (Schama 2007, 592).

S teorií sociálně konstruované přírody pracuje kniha Klause Edera *Sociální konstrukce přírody* (1996). Zachycuje tři předpoklady, které jsou pevně ukotveny v teorii subjektivního vnímání přírody a které budou podrobněji popsány níže. S těmito třemi předpoklady autor charakterizuje vztah k přírodě slovníkem kulturní vědy. Tvrdí, že naše vnímání přírody (lesa) je ovlivněno také kognitivní dimenzí: k pojmenování objektu, ze kterého vzejde kulturní symbol, je nutná vlastní zkušenost člověka s daným prostředím. Formy kognitivní interakce s přírodou konstituují specifický syntetický vztah k přírodě. Jinými slovy to znamená, že lidská aktivita provozovaná v lůně přírody vede k jejímu poznávání. Člověk si vytváří vědomosti, jež prezentuje ve společnosti (Eder 1996, 41). Příkladem může být houbaření. Poznávání přírody je pro „houbařské“ kulturní vzorce stěžejní. Houbař, podobně jako například pravěký sběrač, sleduje přírodní cykly a povětrnostní vlivy, díky nimž je schopen posoudit, zda je vhodné období pro růst plodin – hub. Poznává tak dění v přírodě. Další životně důležitou nutností je schopnost odlišit jedovatou houbu od jedlé, nemluvě o houbařových „lidově-mykologických“ znalostech vhodného místa, od něhož očekává bohatou kořist. Téma houbařské kultury je rozsáhlé, současně však hovoří o „zkulturňování“ přírody a zjednodušeně také vytváří představu toho, kterak si člověk vytváří vztah k přírodě pomocí jejího kognitivního uchopení (Fine 1998, 80–81).

Druhým předpokladem, který se podle Edera vztahuje ke „zkulturňování“ přírody, je tzv. normativní konstrukce. Charakteristika dle uvedené konstrukce zobrazuje přírodu jako prostor, jenž je člověkem směřován a ekonomicky vypočítáván až zneužíván. Teze se totiž nese v duchu představy souboje s přírodou, která si bohužel najde místo i v dnešním světě. Komerencializace přírody jde ruku v ruce se stávající společenskou ideologií (Eder 1996, 26-27). Pro názorný příklad nemusíme chodit daleko: ekonomické výnosy přináší například horský turismus, se kterým je poslední roky skloubena nutná potřeba umělého sněhu, stejně jako budování nových sjezdovek. O kácení deštných pralesů, plíc naší planety, nemluvě. Představa přírody coby obnovitelného zásobovacího zdroje pro společnost je transkulturní idea. Komerční zájmy, silnici průmyslová a korporáční síť jsou charakteristické silným antropocentrismem, jenž je v tomto případě vysoce negativním jevem tohoto světa.³ Model vykořisťování přírody, která lidstvu slouží jako prostředek k uspokojení potřeb (srov. Schama 2007, 12), se naštěstí pomalu ale jistě začal měnit k lepšímu díky „znovunalézání hodnot přírodního světa“. Antropocentrismus totiž nesymbolizuje pouze bezohlednou devastaci životního prostředí za účelem nabytí zisku. Ač jsou antropocentrické hodnoty stále měřítkem pro posuzování přírodních lokalit na základě jejich „užitečnosti“ pro společnost, je to právě člověk, který si

³Jako antropocentrický je charakterizován ten postoj k přírodě, kdy je lidstvo podle Hály chápáno jako privilegované na úkor přírody, což Hála nazývá „lidským šovinismem“ (Hála 2009, 12). V tomto modelu je příroda vykořisťována a vnímána jako „materiální a obnovitelný zdroj“, který člověk vlastní a může s ním nakládat podle své libovůle. Tato podoba antropocentrismu je jeho extrémní podoba.

uvědomuje, že zachování zdravého přírodního světa je pro něho životně důležité. Obavy z následků neekologického chování zmírňuje tím, že se snaží přírodní ekosystémy chránit a zachovat. V tomto případě můžeme hovořit o antropocentrismu umírněném nebo humánním. Je otázka, zda současný návrat k přírodě v podobě agroturistiky, zájmu o ekologii, zdravého životního stylu apod. vychází z modelu umírněného antropocentrismu (Stibral a kol. 2009, 8), či je důsledkem novodobé zrozené environmentální etiky, popř. je kombinací obou směrů.

Třetím a posledním předpokladem subjektivního uchopení přírody je její symbolická konstrukce, o níž již byla řeč výše. Poslední teze se od předchozích dvou liší v tom smyslu, že kognitivní a normativní konstrukce představovaly „pouhé“ formy, na základě kterých se odvíjí samotné symbolické uchopení: příroda je totiž pouze signifier (tzn. označující). Symbolická reprezentace přírody je spojena s praktikami a vědomostmi, které jsou odrazem společenského vztahu k okolnímu prostředí: symbolické mínění o přírodě je vyjádřeno pomocí společenského diskursu. Toto uchopení odhaluje schémata determinovaného vnímání světa a tříští koncepci pojednávající o tom, že příroda je pouze objektivizovaný utilitární celek (Eder 1996, 31). Symbolickou rovinu je možno dále rozpracovat. Naše vnímání přírody (lesa) je ovlivňováno jazykem, jímž hovoříme. Tato „Sapir-Whorfovská“ koncepce představuje vztah k okolnímu světu, jenž je vytvářen jazykem spolu s pojmy či myšlenkami, které v nás soustřeďují specifické představy o daném subjektu. Kognitivní zkušenost ovlivňuje naše stanovisko. Jinými slovy, prostřednictvím jazykového uchopení si konstruujeme a vytváříme vlastní úhel pohledu na okolní svět. Jazyk je metoda, která modeluje koncept lesa. Je to sémantický nástroj představující dlouhý řetězec kognitivních zvyklostí a kulturních praktik, které konstruují naše vnímání. Nemusí se nutně jednat pouze o projev mluvený, nýbrž i psaný (Augustyn 2013, 496; Demeritt 2002, 773). Sociální konstrukce přírody je podmíněna metaforicko-teoretickými tvrzeními, úsudky, jež jsou shledány sice aktuálními, avšak v průběhu času se mohou přetvářet. Diskurs vytvářející koncept lesa byl v průběhu století vytvářen slovem, písmem i uměním. Každá podoba připisovaná tomuto prostředí tvoří část velkého celku, představujícího les jako množinu symbolických mínění a významů (Demeritt 2002, 774–776).

Existuje celá řada subjektivních předpokladů, jimiž může být podle symbolické dimenze a jazykového uchopení charakterizován vztah člověka k lesům. Náznorným příkladem, jenž je trendem spíše moderní doby, je spirituální hodnota přírody (či přímo lesa). Člověk pomocí fantazie a kreativity objevuje spirituální významy a hodnoty. Koncept zahrnuje celou sérii praktik a vjemů, které však nikdy nebyly součástí oficiálního náboženského vyznání. Jedná se spíše o subjektivní vjemy, popř. lidové praktiky. Spirituální zkušenost v člověku vyvolává např. pocit harmonie, klidu a pohody, silný pocit sounáležitosti s přírodou či s celou Gaiou (Trigger a Molcuck 2005, 307).

3. METODOLOGIE VÝZKUMU

Již jsme si vysvětlili, že koncept lesa je tvořen v procesu sociální konstrukce. Na základě toho dochází k vytváření hodnot a postojů, které člověk k okolnímu světu zaujímá. Hodnoty připisované lesnímu prostředí budou vždy kulturně dynamické, bu-

dou se měnit v průběhu času a podle typu kulturních parametrů. Proto je důležité pochopit, jaké hodnoty jsou dnes lesu připisovány, a pokud možno zjistit, odkud se vzaly. V rámci kulturalismu je třeba uchopit i definici kulturní domény lesa.

Metoda zvaná freelisting prezentuje, jakou podobu kulturní povahy získalo lesní prostředí. Jinak řečeno, tato metoda umožňuje nalezení a definování nových konceptů a jejich ohraničení v sémantické a kulturní rovině. Dále posuzuje, zda je koncept kulturně relevantní a vytyčuje hranici kulturní domény⁴ – lesa. Na základě toho budeme moci vyslovit závěr referující o tom, jak je lesní prostředí vnímáno za denního světla a jak za snížené viditelnosti. Freelisting má podobu psaného či kresleného seznamu položek, které jsou respondentem řazeny pod sebou. Umožňuje tak rychlou orientaci v dané problematice, neboť upozorňuje výzkumníka na koncepty, které jsou pro výzkum vhodné a které se naopak do příslušné problematiky nehodí (Weller a Romney 1998, 10–16). Položky, jež jsou nejvýznamnější, se vyskytují na seznamu nejvýše. Znamená to, že tyto kódy nejdůvěryhodněji popisují respondentovo sémantické pole a kognitivní uchopení daného tématu. Čím je četnost kódu vyšší a současně je jmenován mezi prvními, tím lépe je mapována kulturní doména. Naopak položky, které jsou méně významné, končí na seznamu nejnižší, což odkazuje k jejich menší důležitosti pro kulturní doménu. Významnost konkrétní položky je tedy dána jednak jejím pořadím, jednak její četností, tzn., kolikrát se v seznamech vyskytuje (Weller a Romney 1998, 11). Výsledkem analýzy freelisting jsou tabulky 1 a 2 přiložené za textem.

Data z freelistingu byla zpracována pomocí analytického softwaru ANTHROPAC 4.983/X (Analytic Technologies 1992). Nejvýznamnějším údajem analýzy je tzv. Smithovo S, hodnota, která „udává pomocí své velikosti frekvenci neboli pronikavost“ pojmu či tématu v seznamech respondentů. Vysoká hodnota Smithova S⁵ je přímo úměrná frekvenci tématu, jenž je současně respondenty jmenováno mezi prvními (Borgatti 1996, 21). Tímto způsobem umožňuje definovat, které téma je pro danou kulturní doménu nejvýznamnější.

Respondenti byli vyzváni, aby napsali či nakreslili seznam položek, které si představí pod pojmem les ve dne a v noci. Bylo jim vysvětleno, že se nemusí jednat pouze o materiální předměty, ale také o nehmotné entity – pocity, emoce a jiné abstraktní položky. Seznam, jenž mohl být libovolně dlouhý, však museli řadit pod sebe. Respondenti většinou zvolili psanou variantu.

Ke sběru dat byli vybíráni respondenti ze tří vesnic a samot Západočeského kraje s cca 50 obyvateli a s celkově vyšším věkovým průměrem. Venkovské prostředí umístěné poblíž hlubokých lesů nebylo zvoleno náhodou. Očekávalo se, že jejich obyvatelé budou mít vztah k přírodě bližší anebo naopak vzdálenější na základě domněnky, že každodenní interakce s přírodou může mít za následek jakési utlumení některých hodnot či vlastností (např. vnímání estetická, spíše utilitární vztah,

⁴Kulturní doména je vytyčena např. souborem slov či koncepty, které odvozuji svůj význam ze vzájemně provázaného systému odrážejícího způsob, kterým příslušná kultura či jazyk klasifikuje relevantní konceptuální sféru (Weller a Romney 1988, 9).

⁵Po sběru dat je nutné vypočítat četnost výskytu každého kódu a průměrný index „pronikavosti“ neboli Smithovo S. Každý jednotlivý „freelist“ je řešen předpisem: $s_j = l \frac{r_{ij}}{n_i}$; $s_j = \frac{n r_{ij}}{n_i}$. Legenda: R_j = pozice položky j v seznamu, N = celkový počet položek v seznamu. Pro získání Smithova S je důležité znát průměrné pořadí položky ve všech seznamech respondentů (Borgatti 1996, 21).

absence strachu z přírody, v případě lesa jeho „zdomácnění“ apod.). Respondenti ve věku od 20 do 35 let (N=25), pracující hojně v oblasti zemědělství či podnikání, popř. studenti, byli vybíráni za pomoci nepravděpodobnostního, účelového výběru, popř. i za pomoci metody snowball-sampling (tzv. metoda sněhové koule). Muži a ženy převážně z Plzeňského kraje byli zastoupeni přibližně ve stejném poměru. Pozitivum výzkumu, jenž byl uskutečněný pomocí popsané metody, tkví v tom, že umožňuje posbírat data ve velmi krátkém časovém intervalu. Značnou nevýhodu představuje ostych respondentů, neboť v tomto případě odmítali spolupracovat. Těch, kteří se odmítli podílet na sběru dat, nebylo mnoho (dva muži), přesto však informanti museli být přemlouváni. Důvodem byly rozpaky, které pravděpodobně plynuly ze samotných představ o vědeckém výzkumu jako takovém. Následoval údiv a tvrzení ve stylu: „Nevím nic intelektuálního.“ Objevily se také pochyby nad údajnou „primitivností“ sepsaného seznamu. Byl proto nutný zjednodušený výklad o účelu kognitivní antropologie, přičemž následoval údiv ještě větší. Každopádně také z tohoto důvodu byli respondenti notně povzbuzováni k sepsání co nejdelšího seznamu a samozřejmě také obeznámeni s etickým kodexem výzkumníka (včetně slíbené anonymity).

4. PREZENTACE DAT

Výsledkem analýzy freelisting byly tabulky (1 a 2) znázorňující zleva vypsanou položku, četnost této položky v rámci celého respondentova seznamu, dále procento respondentů, kteří položku jmenovali, průměrné pořadí položky v seznamech a zejména tzv. Smithovo S.

Položku, která byla nejčastěji jmenována na „denním“ seznamu (1) a současně měla největší hodnotu Smithova S, označovalo slovo „houby“, stojící na prvním místě v konečném řazení. Těsně za tímto slovem se nachází „stromy“, které jmenovala více než polovina respondentů. Velmi intenzivně je s lesním prostředím spojen klid a lesní zvěř. Dalšími zajímavými body je prvních 11 položek, neboť je podle četnosti jejich výskytu v seznamech patrné, že v představě lesa hrají velmi výraznou roli. Nalezneme zde slova jako např. „pohoda, čistý vzduch, přísun energie, vůně, sluneční paprsky, relax, ticho“. Seznamy hojně popisovaly faunu a floru typickou pro les jako např. mech, jehličí, zpěv ptáků, veverka, kanci, apod. Zároveň také zahrnovaly symbolickou obrazotvornost respondentů: magie, perníková chaloupka, lesní víly, strašidla, tajemství.

Mohl-li „denní“ les budit dojem klidu a pohody, „noční“ tabulka (2) se rapidně odlišuje v tom smyslu, že obsahuje mnohem „dobrodružnější“ pojmy. Jasně zde dominují slova jako tajemno, obava, tma, ale též dobrodružství. Příliš příjemné představy nebudí ani „nejistota, dezorientace, strašidelné zvuky“. Celkově tajuplnou atmosféru dodává „soví houkání, leknutí, záhady, příšery, vlkodlak“, dále potom slova jako „perníková chaloupka, světlušky, příjemný chlad, magie, úplněk, ticho“.

5. DISKUSE

Tabulky, mapující kulturní doménu lesa, lze interpretovat následně. Typickou „lesovost“ chápeme jako produkt sociální konstrukce – významy připisované lesu vytvářejí jeho kulturní povahu. Tuto charakteristiku je možné utřídit do několika „škatulek“. Třídění jakožto způsob klasifikace je ostatně základním rysem lidského uvažování a přirozenou kognitivní složkou mysli. Proto tabulku 1 utřídíme do následujících kategorií: charakteristika a vnímání. Za prvé, do konceptu lesa můžeme zařadit např. velké množství dřevin stromovitého vzrůstu, kam patří specifická fauna a flora (viz tabulka 1). Těmito výrazy je možno podle výzkumu charakterizovat „lesovost“, neboť představuje prvky, které naše vědomí spojuje s lesem. Význam kódů „houby“ a „stromy“ pro kulturní doménu lze prezentovat na základě vzniklé tabulky 1. Poukazuje na to, co si respondenti představí, když slyší slovo „les“. Tak např. kód „houby“ byl zařazen programem ANTHROPAC 4.983/X (Analytic Technologies 1992) na první příčku. Podíváme-li se na tabulku zleva, zjistíme, že toto slovo získalo nejvyšší hodnoty: objevilo se celkem 13x s druhým průměrným pořadím ve všech seznamech a jmenovalo jej 55 % respondentů. To znamená, že slovo „houby“ má nejvyšší hodnotu Smithova S a zásadní význam pro kulturní doménu. Konkurentem tomuto kódu by teoreticky mohl být kód „vůně“. Z tabulky 1 totiž vyplývá, že toto slovo bylo vypisováno mezi prvními, co se průměrného pořadí týče. Avšak „vůně“ nemůže mít vysokou hodnotu Smithova S, neboť nebyla za prvé jmenována v takové intenzitě (6x) a za druhé ji vypsallo pouze 30 % respondentů. Tabulka 2 může odkazovat spíše na tajuplnost a negativní emoci strachu v potměšlém lese. Co se „noční tabulky“ týče, vidíme, že nejvyšší hodnotu Smithova S má slovo „tajemno“. Jmenovalo jej 55 % respondentů, objevilo se ve 13 seznamech s prvním průměrným pořadím, což předčilo i kód „houby“ z první tabulky. Znamená to, že sémantické pole nočního lesa je velice výrazně tvořeno notnou dávkou tajemna, ale také strachem, který následoval v těsném závěsu.

Významy modelované jazykem vytváří les tak, jak jej známe. Jak již bylo řečeno, koncept lesa je tvořen prostřednictvím jazyka, jímž hovoříme. Ovšem tvorba symbolů nemusí být dílem pouze mluveného projevu parole, nýbrž také psaného (Augustyn 2013, 496). Les je oblíbenou kulisou románů, v nichž představuje locus horribilis, místo plné hrůzy a chaosu s drsnými rozeklanými kameny, trnín či hustým lesem. Jedná se o typ přírodního útvaru, který podněcuje fantazii k výkřevu strašidelných historek, protože les „je místo nepřehledné aktivity, která doléhá na smysly a snadno se stává něčím, co je namířeno proti člověku – vetřelci [...]“ (Staněk 2010, 145). Stejně jako v literárním hororu, můžeme sami cítit v lese „tísňový pocit z důvěrně známého, objevující se v cizí, odpudivé podobě. Právě na objevu něčeho, co zpočátku děsí svou cizostí, aby pak děsilo ještě víc zjištěním, že jsme s tím vlastně dobře obeznámeni [...]“ (Staněk 2010, 146). Les je oblíbeným toposem, jenž monstra produkuje i plodí. V literatuře se vyskytuje v následujících podobách: jednak jako místo přirozeného zla, kde je činitelem nekalých praktik sám člověk. Les je podle tohoto podání plný vraždících buranů, zlých domorodců, mrtvol apod. Za druhé, les je v románech zobrazován jako místo nepřirozeného zla, kde vystupují zlé nadpřirozené bytosti a ožívají folklorní motivy s vlkodlaky,

zlými stromy, bludičkami apod. (Staněk 2010, 136–137). Topos lesa je zkrátka oblíbeným námětem literárního i filmového hororu.⁶ Les je na jednu stranu vnímán jako útočiště před civilizací, na druhou stranu jako nebezpečné místo, plné svodů a nástrah, labyrint, který člověka pojme a nepustí. V tradičních příbězích je osnova jednoznačná – na počátku děje figurují lidé, kteří odjedou do lesa, když v tom nastane problém. V neprobádaném lese se podle románů či příběhů může duše člověka snadno ztratit a může být „sežrána“ nestvůrami, jež žijí v jeho hlubinách (Klvač 2006, 60).

Vraťme se k Ederovi a jeho předpokladům kognitivní, normativní a symbolické konstrukce, na které se pokusíme aplikovat termíny z tabulky spolu s úvahou, na co mohou odkazovat a o čem mohou referovat. Kognitivní uchopení je podle Edera závislé na interakci společnosti s přírodou. Zkušenost s prostředím utváří naši symbolickou vizi (Eder 1996, 41). Vezměme si například pojem „deštný prales“. Izolovaný člověk, který nebyl nikdy spojen s kognitivní zkušeností, tzn., že dané prostředí nemá smyslově uchopené (ať již pomocí médií, vizuálních prostředků či fyzického bytí), si stěží vytvoří symbolicko-sémantické pole významů. Proto je poznávání přírody pomocí osobních zkušeností důležité pro tvorbu kulturní domény. Je jasné, že takový člověk se v evropské kulturní oblasti nevyskytuje. Tabulka 1 zase naopak může odrážet lesní prostředí vnímané jako „locus amoneus“: tedy jako relativně bezpečné místo klidu a odpočinku vyznačující se dávkou estetické hodnoty (např. pojmy „relaxace, odpočinek, vůně, procházka“ aj.). Les jako archetyp „síly přírody“ ztělesňuje rovinu našich emocí, které vnímáme skrze estetické citění. Je ovšem paradoxní, že určité přírodní úseky, jež považujeme za „divočejší“, v nás podobné vnímání nevzbuzují (Dadejfk, Peprník a Stibral 2010, 208). Tabulka 2 může být například důkazem toho, jak se naše pocity mění v souvislosti se sníženou viditelností, která v nás vzbuzuje úzkost a nejistotu. Vztah k lesu je ovlivňován mírou našich vědomostí a předpokladů; současně je učebnicovým modelem pro estetické citění. Na rozdíl od jiné otevřenější a mozaikovitější krajiny má les uzavřenější hranice, působí mnohem protikladněji a rozporuplněji. Protože se nacházíme uvnitř jeho „spárů“, jsme v centru dění: tím je myslén fakt, že není možné zůstat v bezpečné vzdálenosti opodál. Les je rovněž proměnlivý, umožňuje nám změnu pohledu, rozličné pole perspektiv, neustále se pohybuje a proměňuje se. Tyto prvky vnímáme všemi smysly: v málokterém prostředí se potýkáme s obdobnou souhrou smyslů jako v lese. Díky uvedeným vlastnostem se les odlišuje od vnímání jiných krajinných útvarů. Dokonce bychom mohli říci, že je personifikován – může budít dojem živé bytosti, mající svoji vlastní vůli (Dadejfk, Peprník a Stibral 2010, 208–212).

Za druhé, co se normativní teze týče, nabízí se zde možnost ji v rámci výzkumu lehce pozměnit. Je jasné, že dvojice „láska k přírodě – devastace“ je jedním z mnoha rozporů, jež se týkají lesního prostředí. V souladu s výzkumem je možno hovořit spíše o kladném vztahu: usuzujeme tak vzhledem k celkové pozitivně laděnému seznamu v tabulce 1. V daném kontextu si můžeme připomenout teorii antropocentrismu, která byla popsána výše. Existuje však ještě jeho druhá varianta, kterou Hála nazývá antropocentrismem ušlechtilým. Tento postoj

⁶Např. Záhada Blair Witch (1999) je typickým příkladem filmového zpracování, ve kterém je les ztvárněn jako nepřátelský labyrint a sídlo čarodějnice, provádějící (nejen) voodoo rituály.

sděluje, že lidský zájem není založen pouze na sobecké starosti o lidstvo, nýbrž také o okolní svět (Hála 2009, 12). Přírodní prostředí (les) se proto může jevit jako důležitá složka, bez které by člověk stěží mohl existovat: je to pozadí života člověka, které vnímá „srdcem“ (Eder 1996, 26–27). Ze seznamu je patrné, že les lze spojovat s „pohodou, ekologií, klidem“ aj. Vyjmenované výrazy mohou kladně hodnotit vztah k přírodnímu prostředí. Člověk nemající vztah k lesům by stěží hledal útočiště právě zde. V rámci této teze můžeme mluvit o „lásce k přírodě“, jejíž učení dalece přesahuje přizemní zájem o lidstvo. Je ovšem zřejmé, že sociální optika citového vztahu k přírodě se nevztahuje plošně na kompletní celek, ale pouze na objekty, které mohou být předmětem estetického soudu. To znamená, že většinou nebudeme jako estetické hodnotit např. mikroby či bakterie, popř. nerostná ložiska. Tuto sociální představu je taktéž nutné reflektovat, neboť právě vnímání přírodního „krásna“ může přinést spásu do naší „propadající se“ kultury přežitků (Stibral a kol. 2009, 11; Librová 1988, 17).

Za třetí, již jsme vysvětlili, že symbolickou rovinu si člověk vytvoří na základě vlastních zkušeností s daným prostředím. V rámci takové teze je nutno zmínit, že lze rozlišovat tzv. ortodoxní a heterodoxní diskurs. První zmíněný spatřuje přírodu jako utilitární prostředí, ze kterého přýští užitek; do této diskuze se však tematicky hodí druhý náhled, a to heterodoxní. Tento diskurs klade důraz na aspekty sociálního vztahu k přírodě (lesu), která byla od pradávna uctívána a se kterou bylo možno manipulovat pouze s pomocí magických technik (Eder 1996, 31). Předpokládejme, že v dnešní době se k lesu nevztahujeme kvůli magickému podtextu (pokud nepočítáme s vyznavači novopohanství a jiných přírodních náboženství); ovšem, nahlížíme-li z této roviny, toto prostředí si zachovalo svoji symbolickou magičnost. Jak jinak si vysvětlit pojmy „víly, perníková chaloupka, vlkodlak, tajemno apod.“ v našem seznamu. Popisovaná obrazotvornost odráží folklor oblastí střední Evropy. K našim uším se patrně dostala ve formě pohádek, které jsme slýchali od dětství. Návštěva lesa se může jevit jako pozitivní, nesoucí s sebou jistý estetický zážitek, nicméně nejlepším příkladem poskytuje pochopitelně její odvrácená tvář. S ohledem na „noční“ tabulku se dá usuzovat, že míra „živosti“ je výraznější za tmy, ovšem zde platí, že ona „živost“ a vlastní vůle lesa se za těchto podmínek jeví spíše nepříjemnou. Podstatu pochopíme ve chvíli, kdy prožijeme nepříjemný zážitek či zhlédneme film, jenž takový zážitek zprostředkovává (srov. Staněk 2010, 135–149). Les umí budit velice protichůdné emoce. Budí dojem ráje na zemi, současně však představuje brány pekelné. Z tohoto důvodu se nám les může zdát „zlomyslným či zákeřným“. Každopádně platí, že les nám jako jedno z mála prostředí poskytuje značnou biodiverzitu a rozrůzněnost, kterou jsme schopni uchopit všemi smysly a nad kterou vynášíme estetický soud (Dadejčík, Peprník a Stibral 2010, 210–212). Čím je prostředí „divočejší“, rozumějme přirozenější, tím více jej obdivujeme, tím více na nás působí. Máme proto tendenci mluvit o lese jako o původním, ztotožňovat jej s divočinou, lidskou rukou netknutou. Taková divočina je od dob romantismu symbolem pozitivních hodnot jako krásy, čistoty, lidské netknutelnosti a v současné době se hojně diskutuje o ochraně přirozených přírodních biotopů (Stibral 2005, 103; Librová 1988, 161–162; Klvač 2004, 74). Pojmenování prales je velice líbivé v široké veřejnosti. Na škále přirozenosti leží podobné typy lesa, a sice les přírodní, přírodě blízký apod. Faktem je, že vznikly přírodními procesy, avšak v minulosti

byly hojně ovlivňované člověkem. Jejich typologie a vymezení stále zůstávají předmětem sociální konstrukce, jež zasahuje i do oblastí produkce vědeckých poznatků (Rackham 2007, 103; Bird 1987, 262).

Jistěže je důležité zabývat se především položkami, které jsou zmíněny v seznamu. Neznamená to však, že opomineme další zajímavé téma, ačkoli se do tabulek či seznamů nevešlo. Tabulka 1 je toho příkladem; neobsahuje totiž zmínky o jakékoli formě řádu, symetrie, režimu. Taková představa lesa skutečně vytváří opozici ke kultuře v tom smyslu, že sem zásadně podle představ lidí nepatří nic, co by souviselo s kultivací a tedy s kulturou, ať již to jsou uměle vyšlechtěné ovocné stromy, posekaný trávník, stromořadí s ostříhanými větvemi či „autobusový zájezd“. Lesnatost lesa je tvořena jeho přirozeností. Do takového lesa jezdí moderní člověk, aby v něm hledal útočiště před civilizací, její kulturou, jejími normami, aby zapomněl na svět kolem sebe a na problémy, které jej obklopují, a stal se alespoň na chvíli „divým mužem“, o kterém psal Jacques Le Goff. Les chápe jako pustinu, mající stejný význam jako poušť: podobné prostředí poskytuje úkryt před společností, je místem samoty, vhodným pro rozjímání. Takový les skutečně může být chápán podle Le Goffova konceptu, který sděluje, že les není divočinou pro svoji „oddělenost“ od člověka, a tím tvoří opozici ke kultuře; les je divočinou proto, že poskytuje úkryt pro aktivity „na pomezí lidské činnosti“ (Le Goff 1998, 72). A nemusí to být nutně něco podezřelého či dokonce zločineckého. Jak již bylo řečeno, podstatu lesa tvoří jeho přirozenost, která s sebou nese i přirozený způsob života, pro nějž se dobrovolně rozhodne člověk, který učiní rozhodnutí trávit svůj volný čas v lesním prostředí, ať již je to procházka nebo víkendový pobyt na chalupě. Les poskytuje člověku soukromí pro libovolné činnosti, klid na třídění vlastních myšlenek bez vměšování cizích vlivů, čas pro sebe sama bez hodnocení kultury a společnosti, která se v ní nachází. Stav „na pomezí lidské činnosti“ tedy v našem pojetí referuje o aktivitách, jež jsou jedinečné pouze pro lesní prostředí (např. sběr hub), a také o činnostech či myšlenkových pochodech, které zpracováváme a provozujeme zásadně v soukromí – a toto prostředí les rozhodně zprostředkovává.

6. ZÁVĚR

Lesní prostředí, kdysi důležitý subsistenční prostor, významný pro zásobování měst speciálními surovinami,⁷ může být v moderním věku vnímán jako „locus amoneus“, líbezná místa, sloužící k utužování zdraví, relaxaci a k dobití energie. Úloha a vnímání lesa ale vždy nebývala takto pozitivní jako dnes. Například pro středověk je typické usídlení obyvatel na venkově. „Splývání“ s přírodou znamenalo, že člověk neodlišoval žádné estetické nuance přírodního světa, ba dokonce zde absentuje dichotomie příroda–kultura (Stibral 2005, 25). Učenci jej dokonce popisují jako zrádný a nebezpečný, plný oblud pekelných, popř. jako pustinu (Le Goff 1998, 66–67). Navzdory tomu (anebo právě proto) se podle středověké literární tradice les stal útočištěm pro pochybné lidské existence, hledající úkryt, dobrodružství anebo duchovní spásu. Přesně takové možnosti lesní prostředí totiž poskytuje. Proto se stalo půvabným prostředím, v němž se odehrává děj stře-

⁷ Les v období středověku a raného novověku poskytoval prostory pro tzv. lesní řemesla a plochy pro lesní zemědělství (Woitsch 2010, 342–343).

dověkých románů a legend vázaných na středoevropské prostředí. Literární prameny poskytují náhled na obyvatele lesů. Šíře působení literatury nemusela být natolik marginální, jak se na první pohled zdá; byla schopná ovlivňovat představivost lidí, kteří ji studovali, což se ve středověku týkalo elit schopných participovat na vysoké kultuře. Jak již bylo řečeno, tento fakt se stal pro les osudným. Křesťanství způsobilo dosud nejradikálnější zlom ve vztahu člověka a lesa. Byly totiž položeny základy pro jeho demonizaci. Les byl ztotožněn se zlými bytostmi, silami pekelnými. Takové pojetí ztotožňovalo přírodu se silami zla a pokušením od ďábla, byla proto vnímána jako záporná, nepřátelská. Les byl církví popisován jako zlý, strach vzbuzující, plný pastí, zákeřných míst, démonů, kteří člověka přivedou do záhuby, a tudíž by bylo nejlepší se takovým místům vyhnout. Toto myšlení přeměnilo středověkou mentalitu, kdy lesní prostředí začalo být vnímáno jako nebezpečné místo, zvláště pro lidi z města (Bechmann 1990, 287–288).

Síla ústní i literární tradice „*zachycovala stopy mentality a imaginace společnosti, v níž vznikly*“, a následně „*ji zpětně zformovaly*“ (Gaži 2006, 43). Na pochmurné a nebezpečné image lesního prostředí nic nezměnilo ani období raného novověku; anebo alespoň můžeme říci, že les nadále postrádal jakékoli estetické hodnoty pro tehdejší obyvatele. Les mající předzívky jako „divočina, vřed na tváři planety, bradavice země, zrůda“ vytvářel spolu se vším „přirozeným“ (např. bažinami, horami, jezery apod.) dílo ďáblov. Na lese nebylo nic estetického, svojí neuspořádaností budil spíše obavy jdoucí ruku v ruce s imaginací v podobě nebezpečí lupičů a vyvrhelů společnosti, a to po velice dlouhou dobu dějin: až do 18.–19. st. (Stibral 2005, 58).

Vztah k lesu nebyl vždy takový, jaký zaujímá moderní člověk, a je jasné, že jeho význam se v průběhu dějin proměňoval a lišil. Práci tedy náležitě shrňme, jak se sluší a patří: na les jsme nahlíželi jako na produkt sociální konstrukce za platného předpokladu, že toto prostředí (stejně jako jiné) se rýsuje skrze svoji kulturní povahu – příroda (les) je utvářena na základě toho, jaké významy jí připisujeme. Z objektů, jimiž je charakterizována, se mohou stát symboly nerozlučně spjaté s danou kulturní doménou – ovšem platí, že i tyto symboly se mohou v průběhu času měnit, jak jsme viděli na příkladu výše. Jaké významy by mohl lesu připsat středověký člověk a jak by se tyto významy lišily od těch současných? S největší pravděpodobností by se freelistingová tabulka rapidně změnila – a s ní i celé sémantické pole. Současný člověk spíše vyzdvihuje pozitivní úlohu lesa, se kterou je spjat odpočinek, relaxace, čerstvý a zdravý vzduch, procházka. Je více než jisté, že středověký člověk by tyto aspekty pravděpodobně nezmnínil. Les, stejně jako vztah k němu, byl vždy velmi ambivalentní.

Dnešní člověk projevuje k lesnímu prostředí silné estetické a spirituální citění. Možná by se dokonce dalo říci, že výsledky výzkumu bylo možné dopředu předvídat. Ovšem taková očekávání jsou pouze intuitivní. Jak již bylo řečeno, významy připsané přírodě jsou tvárné. Ovšem tak jako se odlišují sémantická pole, liší se i vědecká paradigma. Podobně jako společenský diskurs, také vědecká teorie a výzkum jsou výsledkem sociální konstrukce (Bird 1987, 256).

Metoda freelisting nám zmapovala kulturní doménu lesa ve dne a v noci. Předvedla nám, jak je možné proměnit intuitivní přístup v data, vygenerovaná pomocí počítačového softwaru. Freelisting je vynikající podklad pro další výzkumy,

díky čemuž je tak cenný. Získaná kulturní doména, založená na kvalitní analýze sesbíraných dat, poskytuje materiály pro hlubší uchopení tohoto tématu. Podle výsledků použité metody bude možné později vycházet a podrobněji rozebrat vztah člověka k životnímu prostředí (lesu). Vystávají zde totiž témata jako např. vnímání lesní spirituality, pocity sounáležitosti s přírodou, hodnocení přírodního prostředí a řada dalších.

POUŽITÉ ZDROJE

AUGUSTYN, Prisca (2013): Man, Nature, and Semiotic Modelling or How To Create Forests and Backyards with Language. *Sign System Studies*, roč. 41, č. 1, s. 488–503.

BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila a KYSUČAN, Lubor (2006): Mezi uctíváním a drancováním – vztah k lesu v klasickém starověku. In: Klvač, Pavel (ed.): *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita, s. 18–27.

BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila a KYSUČAN, Lubor (2006): Les jako locus amoneus? – estetika lesa v antické literatuře. In: Klvač, Pavel (ed.): *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita, s. 28–35.

BECHMANN, Roland (1990): *Trees and Man: the Forest in the Middle Ages*. New York: Paragon House.

BIRD, Ann Elizabeth (1987): The Social Construction of Nature: Theoretical Approaches to the History of Environmental Problems. *Environmental Review*, roč. 11, č. 4, s. 255–264.

BORGATTI (1996): *ANTHROPAC 4.0 Reference Manual*. Natick, MA: Analytic Technologies.

BOSTER, James (2005): Categories and Cognitive Anthropology. In: Cohen, Henri a Lefevbre, Claire (eds.): *Handbook of Categorization in Cognitive Anthropology*. Montréal: Université du Québec a Montréal, s. 92–116.

DADEJÍK, Ondřej, PEPRNÍK, Michal a STIBRAL, Karel (2010): Závěrem: les jako příklad a prototyp estetického ocenění přírody. In: Stibral, Karel, Dadejík Ondřej a Peprník, Michal (eds.): *Kauza les*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 207–221.

DEMERRITT, David (2002): What is the “Social Construction of Nature?” A Typology and Sympathetic Critique. *Progress in Human Geography*, roč. 26, č. 6, s. 767–790.

EDER, Klaus (1996): *The Social Construction of Nature*. London: Sage.

FILOZOFICKÝ SLOVNÍK (1998): Olomouc: Fin.

FINE, Alan Gary (1998): *Morel Tales: The Culture of Mushrooming*. Cambridge, London: Harvard University Press.

GAŽI, Martin (2006): Poustevník, nebo loupežník? K proměnám vnímání „lesních lidí“ od středověku po dobu raně moderní. In: Klvač, Pavel (ed.): *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita, s. 43–59.

GERBER, Judith (1997): Beyond Dualism: the Social Construction of Nature and the Natural and Social Construction of Human Beings. *Progress in Human Geography*, roč. 21, č. 1, s. 1–17.

HÁLA, Vlastimil (2009): Estetický vztah k přírodě a problém sporu antropocentrismu s biocentrismem. In: Stibral, Stibral, Binka, Bohuslav a Dadejík, Ondřej (eds.): *Kráska, krajina, příroda*. Brno: Masarykova univerzita, s. 11–19.

INGOLD, Tim (1993): The Temporality of Landscape. *World Archeology*, roč. 25, č. 2, s. 152–174.

- JOCHMANN, Vladimír (2004): *Sociologický slovník*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- KLVAČ, Pavel (2004): Symbolic Dimension of the Forest. In: Buchta, Ivan, Kaňová, Dagmar, Stejskal, Robert a Šimková, Pavlína (eds.): *Contemporary State and Development Trends of Forests in Cultural Landscape*. Brno: Mendel University of Agriculture and Forestry, s. 72–75.
- KLVAČ, Pavel (2006): Člověk a les. In: Klvač, Pavel (ed.): *Člověk a les*. Brno: Masarykova Univerzita, s. 5–7.
- KOMÁREK, Stanislav (2006): Stromy a jejich vnímání člověkem. In: Klvač, Pavel (ed.): *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita, s. 14–18.
- LE GOFF, Jacques (1998): *Středověká imaginace*. Praha: Argo.
- LIBROVÁ, Hana (1988): *Láska ke krajině?* Brno: Blok.
- LIBROVÁ, Hana (2006): O biofilii. In: Klvač, Pavel (ed.): *Člověk a les*. Brno: Masarykova univerzita, s. 8–13.
- NOŽIČKA, Josef (1957): *Přehled vývoje našich lesů*. Praha: Státní zemědělské nakladatelství.
- PEPRNÍK, Michal (2006): Les a americké literatuře období romantismu. In: Stibral, Karel, Dadejčík Ondřej a Peprník, Michal (eds.): *Kauza les*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 60–66.
- RACKHAM, Oliver (2007): *Woodlands*. London: Collins.
- SCHAMA, Simon (2007): *Krajina a paměť*. Praha: Argo/Dokořán.
- STANĚK, Jan (2010): Topos lesa v literárním hororu. In: Stibral, Karel, Dadejčík Ondřej a Peprník, Michal (eds.): *Kauza les*. Olomouc: Univerzita Palackého, s. 135–152.
- STIBRAL, Karel (2005): *Proč je příroda krásná?* Praha: Dokořán.
- STIBRAL, Karel a kol. (2009): *Česká estetika přírody ve středoevropském kontextu*. Praha: Dokořán.
- TRIGGER, David a MULCOCK, Jane (2005): Forests as Spiritually Significant Places: Nature, Culture and “Belonging” in Australia. *Australian Journal of Anthropology*, roč. 16, č. 3, s. 306–320.
- WELLER, Susan a ROMNEY, Kimball (1988): *Systematic Data Collection*. London: Sage.
- WOITSCH, Jiří (2010): Lesní řemesla v raném novověku: koncept. *Český lid*, roč. 97, č. 4, s. 337–357.

SUMMARY

We can look at the problems of a forest perception in many different ways. The topic touches the sphere of ecopsychology or even biophilia theory. This thesis is mainly oriented to the cognitive anthropology. It is focused on the Freelisting method. The objective was to define a cultural domain of a forest its semantic field. The object of the research was perception of the daylight forest and the forest in the night.

Whereas natural sciences look at the forest under the assumption of ecosystem relationships and physical methods, social sciences look into people and their inner “world” and its perception. A forest has a large symbolic and metaforic levels. That means this subjective dimension is dynamic – it changes in the process of social interaction and the time. This theory of the social construction pursues the production of meanings are related to social reality. Language has the main fiction: it forms the meanings and the semantic fields. The language we speak is a method which can shape the concept of a forest. The social construction of nature (forest) is conditioned by metaforic meanings. Each of these

forms produces the essential part of the large complex which introduces forest as a group of symbolic meanings.

The book of Klaus Eder describes the three assumptions which are fixed in the subjective perception of nature. The cognitive level plays a key role here. Personal experiences determine and cultural objects and symbols. A human creates knowledges which are presented in the society. The second term is about economical calculating and exploiting of a nature. There existed an idea of nature as an enemy of a human. The modern ages are characteristic by their anthropocentrism showing that everything natural serves to human consumption. This model changes contemporary society – we can see an interest in agrotouristics and healthy lifestyle etc. The third assumption is about symbolic dimension which has been mentioned above. The symbolical dimension by Eder is connected to experiences and practice. The believes about nature are described by social discurs. This was also the objective of my research.

The first table of Freelisting (1.1) shows the perception of the forests in the daylight. We can see words as “mushrooms, relaxation, silence, healthy and clean air, aroma, magic.” The forests in the daylight is perceived as a “locus amoneus,” a friendly and positive place with a symbolic fantasy (faries, ginger cottage). The forest in the night is rapidly different. It could be perceived as something negative or evil. The words as “mystery, fear, shock, adventure” are dominant. The perception of nature in daylight is different from the evaluation in the dark. Forest is an archetype of nature that awakes our aesthetic feelings. The relationship to this environment is created by our knowledges and language modelling. The meanings we ascribe to the forest create the forest itself. Forest in the daytime is friendlier and we can evaluate him as the aesthetic one. But this “love” to the nature is not objective. It applies to concrete items which can be objects of aesthetical value. The night forest could be more dangerous for us. It has closed borders, it is more contrasting and full of contradictions. We can think we are in a trap. A forest awakes contrasting emotions. The positive aesthetical experience can immediately change into the unpleasant one. It can be either “locus amoneus,” or “locus horribilis.” Meaning and perception have changed. Forest was described by monks in the Middle Age as a dangerous place full of monsters. It was a devil’s work; or a place for knight’s adventure. The New Ages have not changed this perception. Forest with its nicknames as a monster, ulcer on the face of the planet etc. was absolutely not the aesthetical one. The perception of the forest is different now. From the objects which it characterizes it become a symbol connected with a cultural domain. Our relationship to the forest was and always will be very ambivalent.

Tabulka 1: Freelisting – Denní les.
Table 1: Freelisting – Forest in the daylight.

ID	Položka	Frekvence	%	Průměrné pořadí	Smithovo S
1	HOUBY	13	55	2.909	0.378
2	STROMY	8	40	2.375	0.313
3	SLUNEČNÍ PAPRSKY	7	35	3.714	0.205
4	VŮNĚ	6	30	1.333	0.290
5	KLID	5	25	4.800	0.103
6	ZELEŇ	5	25	5.000	0.101
7	POHODA	5	25	4.200	0.123
8	ZVÍŘATA	5	25	4.600	0.120
9	MECH	4	20	3.250	0.133
10	PTÁCI	3	15	3.000	0.093
11	TICHO	3	15	5.000	0.069
12	VLHKO	2	10	3.500	0.058

(pokračování na další straně)

<i>(pokračování z předchozí strany)</i>					
13	LEHKOST	2	10	2.500	0.079
14	POHÁDKOVÉ BYTOSTI	2	10	4.500	0.046
15	ČISTÝ VZDUCH	2	10	4.000	0.050
16	ČERSTVÝ VZDUCH	2	10	3.000	0.050
17	JEHLIČÍ	2	10	1.500	0.092
18	ROSTLINY	2	10	4.500	0.063
19	JEZÍRKA	2	10	5.500	0.046
20	DŘEVO	2	10	2.500	0.070
21	ZAJÍCI	2	10	4.00	0.049
22	KRÁSA	2	10	1.000	0.100
23	RELAX	2	10	5.000	0.070
24	SVĚTLUŠKY	1	5	11.000	0.005
25	ODPOČINEK	1	5	3.000	0.033
26	PRÍSUN ENERGIE	1	5	4.000	0.025
27	ZVUKY	1	5	2.000	0.042
28	KRMELEC	1	5	5.000	0.021
29	ZPĚV PTÁKŮ	1	5	6.000	0.014
30	VEVERKY	1	5	7.000	0.007
31	PERNÍKOVÁ CHALOUPKA	1	5	5.000	0.010
32	VÍTR	1	5	4.000	0.025
33	KLÍŠTATA	1	5	5.000	0.017
34	ZELENÁ TRÁVA	1	5	2.000	0.025
35	ZVĚŘ	1	5	3.000	0.030
36	SRNKY	1	5	3.000	0.036
37	MYSLIVEC	1	5	5.000	0.010
38	LESNÍ KRAJINA	1	5	9.000	0.014
39	PALOUČEK	1	5	10.000	0.009
40	ŠELEST	1	5	5.000	0.017
41	MIHOTÁNÍ	1	5	6.000	0.008
42	POTÚČKY	1	5	3.000	0.030
43	MAGIE	1	5	2.000	0.040
44	ZDRAVÍ	1	5	3.000	0.030
45	VÍLY	1	5	5.000	0.010
46	PRÁZDNINY	1	5	6.000	0.022

Tabulka 2: Freelisting – Noční les.
Table 2: Freelisting – Forest in the night.

ID	Položka	Frekvence	%	Průměrné pořadí	Smithovo S
1	TAJEMNO	13	55	1.909	0.458
2	STRACH	10	50	3.900	0.265
3	HOUKÁNÍ SOVY	9	45	3.444	0.236
4	TMA	5	25	2.200	0.184
5	DOBRODRUŽSTVÍ	5	25	2.000	0.1795
6	STRAŠIDELNÉ ZVUKY	5	25	4.000	0.133
7	NEJISTOTA	4	20	4.250	0.087
8	MĚSÍC	4	20	3.500	0.122
9	DĚSIVÝ KLID	3	15	2.667	0.109
10	DEZORIENTACE	3	15	4.000	0.067

(pokračování na další straně)

<i>(pokračování z předchozí strany)</i>					
11	INTENZIVNÍ VŮNĚ	3	15	2.667	0.108
12	LEKNUTÍ	2	10	2.500	0.071
13	LOV	2	10	2.000	0.083
14	ZÁHADY	2	10	3.500	0.064
15	ŠTĚKÁNÍ SRNCE	2	10	8.000	0.022
16	PŘÍŠERY	2	10	1.500	0.087
17	PERNÍKOVÁ CHALOUPKA	2	10	4.000	0.035
18	STRAŠIDELNÝ LES	2	10	2.000	0.044
19	VZRUŠENÍ Z NEZNÁMA	1	5	5.000	0.017
20	NOČNÍ ZVUKY	1	5	3.000	0.025
21	DIVOČÁK	1	5	2.000	0.042
22	TEMNO	1	5	1.000	0.050
23	VLKODLAK	1	5	4.000	0.013
24	STÍNY	1	5	3.000	0.033
25	ENERGIE	1	5	2.000	0.042
26	SVĚTLUŠKY	1	5	4.000	0.013
27	ZRÁDNÁ PŮDA	1	5	3.000	0.033
28	RESPEKT	1	5	8.000	0.011
29	TMAVĚ MODRÁ	1	5	1.000	0.050
30	SVĚTÝLKA OČÍ	1	5	3.000	0.038
31	TICHO	1	5	5.000	0.025
32	PŘÍJEMNÝ CHLAD	1	5	7.000	0.013
33	BEZVĚTRÍ	1	5	8.000	0.006
34	MAGIE	1	5	3.000	0.030
35	NEVIDITELNOST	1	5	4.000	0.020
36	ÚPLNĚK	1	5	4.000	0.033

K OTÁZKE ŠTÁTNOSTI SLOVENSKEHO ŠTÁTU/SLOVENSKEJ REPUBLIKY

*Peter Rosputinský**

Abstract: *This article deals with the problem of statehood of the Slovak State (or the so-called first Slovak Republic). Its aim is to find an answer to whether the Slovak State was a state or an entity different from a state. The analysis is based upon historical facts relating to international relations of the Slovak State including its acceptance by the international community at the time. This study contains deliberations on (a) the hypothesis of the non-existence of the Slovak State from the viewpoint of international public law due to its short persistence; (b) application of the declaratory theory of recognition and the constitutive theory of recognition of the Slovak State; (c) the criteria of statehood in the case of the Slovak State; and (d) the conception of the legal continuity of Czechoslovakia.*

Key words: *Slovak State, statehood, personality, factual independence, puppet state, legal continuity of Czechoslovakia.*

*PhDr. Peter Rosputinský, Ph.D., Katedra medzinárodných vzťahov a diplomacie, Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov, Univerzita Matéja Bela, Peter.Rosputinsky@umb.sk.

1. ÚVOD

V minulom roku sme si pripomenuli 70. výročie skončenia druhej svetovej vojny. S jej skončením je bezprostredne spojený aj zánik vojnového slovenského štátu a obnovenie faktickej existencie spoločného československého štátu. Obdobie medzi marcom 1939 a májom 1945 predstavuje zložitý úsek slovenskej i českej histórie z rozmanitých pohľadov vrátane politického, štátoprávneho i medzinárodnoprávneho. Je asi prirodzené, že hodnotenie tejto časti našej slovenskej a československej minulosti sa v mnohých aspektoch líši. Jednou z veľkých tém, pri ktorej sa stretávajú rôzne pohľady a názorové prúdy, je vnímanie štátu vyhláseného na vtedajšom území Slovenska a jeho hodnotenie z toho hľadiska, či ho možno považovať za štát v medzinárodnopolitickom a medzinárodnoprávnom slova zmysle, a to najmä v kontexte jednak faktického výkonu moci v danom časopriestore a jednak snáh československej exilovej vlády o presadenie myšlienky continuity spoločného štátu aj v období druhej svetovej vojny. Táto téma má viacero rovín, pričom jednou z určujúcich pre nájdenie objektívneho záveru vyplývajúceho z dejinných udalostí je rovina medzinárodnoprávna. Je nesporné, že štát ako kategória môže byť posudzovaný z filozofického, sociologického, politologického, historického či iného uhla pohľadu. No na základnú otázku, či nejaký útvar je alebo nie je štátom, by mali byť v prvom rade aplikované medzinárodnoprávne kritériá. V modernej diskusii o otázke štátnosti vojnovaj Slovenskej republiky perspektíva medzinárodnoprávneho aspektu v podstate absentuje. Táto štúdia má prispieť k doplneniu širokého a rôznorodého spektra hodnotení vojnového úseku (česko)slovenských dejín práve o vyššie uvedení jeden konkrétny aspekt bez ambície prikláňať sa ku ktorémukolvek z názorových prúdov v rámci prebiehajúcich sporov o interpretáciu slovenských dejín. Cieľom tejto štúdie bude hľadanie odpovede na to, či Slovenský štát (neskôr Slovenská republika) v období 1939-1945 naplnil definičné znaky štátu alebo bol entitou, ktorá z medzinárodnoprávneho a medzinárodnopolitického hľadiska štátom nebola. Keďže vnútroštátny rozmer existencie Slovenského štátu (neskôr Slovenskej republiky) sporný nebol a nie je (dôkazom toho je, že jeho/jej právne predpisy boli recipované do právneho poriadku povojnového Československa, čím došlo k potvrdeniu akceptácie jeho samostatnej existencie vo vnútroštátnom rozmere), záujem bude kladený na vonkajšie prejavy štátnosti Slovenského štátu. Východiskom pre riešenie uvedenej úlohy budú historické fakty týkajúce sa medzinárodného života Slovenského štátu, t. j. jeho pôsobenie vo vtedajšom medzinárodnom spoločenstve a reakcie medzinárodného spoločenstva na jeho vznik a existenciu. Tieto východiská budú následne posudzované a analyzované prostredníctvom hypotézy o medzinárodnoprávnej neexistencii Slovenského štátu z dôvodu jeho mocenského nepresadenia sa v medzinárodných vzťahoch a cez prizmu teórií uznania štátu. Analýzu doplní pohľad na kritériá štátnosti, prax vtedajších členov medzinárodného spoločenstva vo vzťahu k takýmto situáciám a pohľad na koncepciu o kontinuite Československa.

Predmetom tejto štúdie teda nebude hodnotenie vojnového slovenského štátu z historického, filozofického, morálneho či iného stanoviska a ani implikácie vyplývajúce z medzinárodno-právnej reflexie dejinných faktov pre súčasné analýzy slovenskej otázky počas druhej svetovej vojny.

2. HISTORICKÉ VÝCHODISKÁ

Slovenský štát formálno-právne vznikol na základe toho, že 14. 3. 1939 vyhlásil Snem Slovenskej krajiny zákon č. 1/1939 Sl. z. o samostatnom Slovenskom štáte.¹ Notifikáciu vzniku nového štátu vykonalo ministerstvo zahraničných vecí Slovenského štátu prostredníctvom svojho ministra F. Ďurčanského² listom zo 14. 3. 1939 (označený ako „*spis číslo: 1/1939*“) odoslaným 16. 3. 1939 ministerstvám zahraničných vecí 45 štátov, z toho 40 vtedajším členom Spoločnosti národov, štyrom bývalým členom Spoločnosti národov: Brazília, Japonsko, Nemecko, Paraguaj a jednému nečlenovi tejto organizácie: Vatikán (Petruf 2011, 323–324). Iný prameň uvádza, že nóta s oznámením vzniku Slovenského štátu bola okrem uvedeného počtu štátov neskôr odoslaná aj Sekretariátu Spoločnosti národov a ôsmim ďalším štátom (Afganistan, Honduras, Guatemala, Nikaragua, Kostarika, Uruguaj, USA, Mandžusko), teda celkom 53 štátom (Němeček 2008, 492–493). Pre porovnanie uvádzame, že k marcu 1939 mala Spoločnosť národov 52 členských štátov (už bez Česko-Slovenska). Vychádzajúc z členskej základne Spoločnosti národov existovalo k dátumu vzniku Slovenského štátu prinajmenšom 62 medzinárodnoprávne uznaných štátov, t. j. 60 štátov, ktoré v tom čase alebo niekedy predtým boli členmi Spoločnosti národov,³ Vatikán a USA. Z vtedy existujúcich členských štátov Spoločnosti národov Slovenský štát nepožiadala o uznanie desať štátov, a to Austráliu, Bulharsko, Dominikánsku republiku, Haiti (člen do r. 1942), Indiu, Južnú Afriku, Kanadu, Libériu, Nový Zéland a Thajsko. Štyri štáty z nich napriek tomu Slovenský štát uznali, a to Libéria, Kostarika, Bulharsko a Thajsko. Pre zaujímavosť, ako prvé uznalo Slovenský štát Maďarsko už 14. 3. 1939.

Pramene sa rôznia v uvádzaní počtu štátov, ktoré uznali Slovenský štát. Najčastejšie sa možno stretnúť s počtom 27 štátov, no existujú zdroje o uznaniach od 24 (Pástor 2008, 91), 26 (Malý a kol. 2010, 474), 28 (Ďurčanský 1954, 249) či 31 (Ďurica 1996, 148–168) štátov. Jednotliví autori neuvádzajú vždy úplný výpočet štátov, ktoré uznali Slovenský štát, a preto nie je možné podrobiť uvedené počty porovnaniu a analýze.⁴ Sporným môžu byť napríklad uznania od iných útvarov vzniknutých počas druhej svetovej vojny, napríklad od Mandžuska či Chorvátska, resp. uznania od Thajska a Barmy z r. 1943 uvádzané M. S. Ďuricom v citovanom prameni. Uvedené počty štátov by bolo možné doplniť o Nórsko.⁵

¹Dňom účinnosti ústavného zákona č. 185/1939 Sl. z. o ústave Slovenskej republiky z 21. 7. 1939, t. j. dňom 31. 7. 1939, došlo k zmene názvu Slovenského štátu na Slovenská republika. Pre jednoduchšie porozumenie a vyhnutie sa prípadnému zámieňaniu Slovenskej republiky z obdobia rokov 1939–1945 so súčasnou Slovenskou republikou, bude v texte tejto štúdie používaný pôvodný názov Slovenský štát aj pre obdobie po 31. 7. 1939.

²Bol absolventom Akadémie medzinárodného práva v Haagu, docentom a od r. 1940 do r. 1945 profesorom medzinárodného práva na Právnickej fakulte Slovenskej univerzity (dnes Univerzita Komenského) v Bratislave, kde nastúpil v r. 1933 ako asistent u prof. Tomsu.

³League Of Nations Photo Archive: *National Membership of the League of Nations*, <http://www.indiana.edu/~league/nationalmember.htm>, 3. 3. 2015. Členom Spoločnosti národov bolo celkom 63 rôznych štátov. K 16. 3. 1939 boli podľa zoznamu členov Spoločnosti národov v označenom prameni za (fakticky) neexistujúce štáty označené Etiópia, Rakúsko a Československo.

⁴Napríklad L. Lipták vymenúva 28 štátov a k nim pridáva skratku „atď.“ (Lipták 2000, 181).

⁵Nórske ministerstvo zahraničných vecí totiž pripravilo 5. 4. 1940 list obsahujúci konštatovanie o nadviazaní oficiálnych vzťahov so Slovenským štátom, ktorý však pre okupáciu Nórska Ne-

Prirodzeným dôsledkom uznania sa dvoch štátov je spravidla nadviazanie diplomatických a konzulárnych stykov, ako aj uzatváranie rôznych bilaterálnych zmlúv. Slovenský štát mal nadviazané diplomatické styky s väčšinou štátov, ktoré ho uznali, pričom v „osemnástich z týchto štátov Slovensko zriadilo svoje diplomatické zastupiteľstvá a udržiavalo s nimi normálne medzištátne styky“ (Ďurica 1999, 23). V rovnaký čas súčasne však toľko slovenských vyslanectiev nikdy neexistovalo. F. Ďurčanský uvádza, že „došlo k nadviazaniu diplomatických stykov Slovenskej republiky s Bulharskom, Chorvátskom, Fínskom, Japonskom, Juhosláviou, Maďarskom, Nemeckom, Poľskom, Rumunskom, SSSR, Španielskom, Švajčiarskom, Talianskom a Vatikánom. Konzulárne styky nadviazala Slovenská republika s Belgickom, Dánskom, Francúzskom, Švédskom a Veľkou Britániou“ (Ďurčanský 1954, 249). Podľa P. Petrufa malo Slovensko koncom roku 1939 šesť vyslanectiev a dva konzulárne úrady, pričom v Bratislave boli zriadené vyslanectvá siedmich štátov a konzulárne úrady troch štátov; niekoľko týždňov pred napadnutím ZSSR Nemeckom jestvovalo v zahraničí deväť fungujúcich slovenských vyslanectiev a tri generálne konzuláty (Petruf 2011, 61). Do vypuknutia druhej svetovej vojny mali v Bratislave svoje konzulárne úrady aj Francúzsko a Spojené kráľovstvo Veľkej Británie a Severného Írska (ďalej len „UK“). ZSSR uznal Slovenskú republiku 16. 9. 1939, t. j. približne štyri mesiace po UK a dva mesiace po Francúzsku, a následne zriadil v Bratislave svoje vyslanectvo. Na rozdiel od uvedených veľmocí USA nikdy Slovenský štát neuznali.

Zapojenie sa štátu do života medzinárodného spoločenstva azda najvýraznejšie zviditeľňujú jeho zmluvné vzťahy s inými štátmi. Medzinárodné zmluvy uzatváral aj Slovenský štát,⁶ aj keď v podstate predovšetkým s Nemeckom a Maďarskom. V Slovenskom zákonníku bolo uverejnených niekoľko desiatok bilaterálnych medzinárodných zmlúv upravujúcich najčastejšie obchodné vzťahy a platobný styk, ale aj kultúrne otázky, sociálne poistenie, zamedzenie dvojitého zdanenia, občianskoprávne styky, železničnú dopravu, súkromné poistenie či pohraničný styk. M. S. Ďurica uvádza, že v Slovenskom zákonníku bolo uverejnených celkom 87 najdôležitejších zmlúv s inými štátmi – v r. 1939 desať, v r. 1940 sedem, v r. 1941 trinásť, v r. 1942 dvadsať, v r. 1943 dvadsaťosem a v r. 1944 deväť (Ďurica 1999, 23 a 54). Príkladný výpočet týchto zmlúv a štátov, s ktorými boli uzatvorené, obsahuje tabuľka 1.

meckom začatou 9. 4. 1940 pravdepodobne nestihol byť odoslaný. Nórsky minister zahraničných vecí H. Koht však ústne v rozhovore 30. 8. 1940 s H. Rípkom (štátnym tajomníkom čsl. exilového ministerstva zahraničných vecí v Londýne) a potom aj 9. 9. 1940 s L. Szathmárym (čsl. zástupcom pri nórskej vláde) uviedol, že Nórsko Slovenský štát uznalo (Jakubec 2013, 123–142).

⁶Slovenské znenia týchto medzinárodných zmlúv sú dostupné i v rôznych elektronických databázach, napríklad v ASPI, z ktorého sú extrahované údaje v Tabuľke 1 a Tabuľke 2.

Tabuľka 1. Dvojstranné medzinárodné zmluvy Slovenského štátu.

Table 1. Bilateral international treaties of the Slovak state.

Zmluvná strana	Názov zmluvy	Dátum uzatvorenia
Bulharsko	Obchodná dohoda medzi Slovenskou republikou a Bulharským kráľovstvom	12. 8. 1940
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a kráľovstvom Bulharským o spolupráci na poli kultúrnom a osvetovom	22. 10. 1941
Dánsko	Dohoda o predbežnej úprave vzájomného obchodného styku medzi Slovenskou republikou a Dánskym kráľovstvom	5. 8. 1941
Fínsko	Obchodná a plavebná zmluva medzi Slovenskou republikou a Fínskou republikou	19. 12. 1940
Chorvátsko	Obchodná zmluva medzi Slovenskou republikou a Nezávislým štátom Chorvátskom	16. 10. 1941
	Veterinárny dohovor medzi Slovenskou republikou a Nezávislým štátom Chorvátskom	16. 10. 1941
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nezávislým štátom Chorvátskom o upravení vzájomných občiansko-právnych stykov	2. 6. 1942
Maďarsko	Dohoda medzi vládami Slovenskej republiky a Maďarského kráľovstva vo veci úpravy pohraničného styku	13. 3. 1940
	Dohodnutie medzi slovenskou vládou a vládou maďarskou vo veci zahájenia dopravy slovenskými motorovými vozidlami po verejnej ceste Bratislava-Szenc-Nitra, ako aj po ceste Bratislava-Magyarbél-Sereď-Nitra	13. 3. 1940
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom o vzájomnom usporiadaní jednotlivých štátoobčianskych otázok	5. 2. 1941
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom vo veci vydávania administratívnych spisov	3. 3. 1941
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom vo veci usporiadania právnych pomerov maďarských peňažných ústavov na Slovensku a slovenských peňažných ústavov v Maďarsku	30. 5. 1941
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom vo veci aktívneho a pasívneho majetku Slovenskej Krajiny bývalej Česko-Slovenskej republiky, ako aj niektorých iných s tým súvisiacich finančných otázok	26. 7. 1941
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom o upravení občianskej právnej pomoci	11. 11. 1941
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom o úprave vydávania a právnej pomoci v trestných veciach	5. 3. 1942
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom vo veci sociálneho poistenia	22. 7. 1942
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom o úprave vzájomnej železničnej hraničnej a prípojovej dopravy	3. 10. 1942
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom o upravení postrku	12. 11. 1942
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Maďarským kráľovstvom o vybudovaní čerpacích staníc v Garányi a na Kövesmolyve, stavidiel a príslušných hlavných odpadov Vodného družstva na Ondave a družstva Felsőbodrogi Vízzabályozó Társulat	1. 6. 1943

(pokračovanie na ďalšej strane)

<i>(pokračovanie z predchozí strany)</i>		
Nemecko	Zmluva o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom	23. 3. 1939
	Obchodná zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou	22. 6. 1939
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o úprave štátnej príslušnosti národných príslušníkov oboch štátov	27. 12. 1939
	Dohoda o overovaní medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou	22. 2. 1940
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o štátnom dlhu a štátnom majetku bývalej Česko-Slovenskej republiky ako aj o niektorých iných s tým súvisiacich finančných otázkach	13. 4. 1940
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou ohľadom úradníkov, iných verejných zamestnancov a požívateľov odpočívnych platov bývalej Česko-Slovenskej republiky	30. 6. 1940
	Zmluva o vydávaní medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou	21. 9. 1940
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o usporiadaní práv a povinností, ktoré vyplývajú z podpory stavebného ruchu bývalou Česko-Slovenskou republikou	6. 12. 1940
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o vzájomnom uznaní rozhodnutí vo veciach rodinnoprávných a vyhlásení za mŕtveho	10. 4. 1941
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o vecných ulahčeniach v malom pohraničnom styku	3. 5. 1941
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o právnej ochrane a právnej pomoci v daňových veciach	21. 6. 1941
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o urovnaní tuzemského a cudzozemského zdanenia, najmä o zamedzení dvojitého zdanenia v odbore priamych daní	21. 6. 1941
	Dohoda o veciach pozostalostných medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou	23. 10. 1941
	Slovensko-nemecké dohodnutie o výmene súdnych depozitov	31. 1. 1941
	Zmluva medzi Slovenskou republikou a Nemeckou ríšou o stíhaní	20. 12. 1941
	Slovensko-nemecké dohodnutie o vzájomnosti v diplomatických a konzulárnych oslobodeniach v obore finančnom	28. 8. 1942
Dohoda medzi Slovenskou republikou a Veľkonemeckou ríšou o splnení brannej povinnosti slovenských štátnych príslušníkov nemeckej národnosti v nemeckej brannej moci – Waffen-SS a o splnení brannej povinnosti nemeckých štátnych príslušníkov slovenskej národnosti v slovenskej brannej moci	7. 6. 1944	
Rumunsko	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Rumunským kráľovstvom o zamedzení dvojitého zdanenia riečnych plavebných podnikov	4. 12. 1939
	Obchodná dohoda medzi Slovenskou republikou a Rumunským kráľovstvom	4. 12. 1939
	Kultúrna dohoda medzi Slovenskou republikou a Kráľovstvom rumunským	9. 5. 1943
Španielsko	Obchodná dohoda medzi Slovenskom a Španielskom	19. 5. 1943
Taliansko	Obchodná zmluva medzi Slovenskom a Taliansko-albánskou colnou úniou	21. 12. 1940
	Dohoda medzi Slovenskou republikou a Talianskym kráľovstvom o usporiadaní pomerov talianskych poisťovní a ich predtým česko-slovenských afilovaných spoločností pracujúcich v Slovenskej republike	19. 3. 1941

Okrem dvojstranných medzinárodných zmlúv sa Slovenský štát stal zmluvnou stranou aj niekoľkých mnohostranných medzinárodných zmlúv, z toho najviac (až sedem) predstavovali zmluvy dojednané v rámci Svetovej poštovej únie. Z tých mnohostranných zmlúv, ktoré neboli uzatvorené len medzi štátmi Osi, to boli ešte dva ženevské dohovory z r. 1929 z oblasti medzinárodného humanitárneho práva a dva madriidské dohovory týkajúce sa ochrany duševného vlastníctva. K mnohostranným zmlúvam možno zaradiť aj tri trojstranné zmluvy medzi Slovenským štátom, Maďarskom a Nemeckom o špeciálnych otázkach ich vzťahov a tiež dve základné zmluvy tzv. Osi, a to Pakt proti Kominterne a Pakt troch mocností. Špecifikáciu uvedených mnohostranných medzinárodných zmlúv obsahuje tabuľka 2.

Tabuľka 2. Mnohostranné medzinárodné zmluvy Slovenského štátu.

Table 2. Multilateral international treaties of the Slovak state.

Názov zmluvy	Dátum uzatvorenia	Dátum prístúpenia SŠ	Dátum účinnosti pre SŠ
Madridská dohoda o potlačovaní falošných údajov o pôvode tovaru	14. 4. 1891	18. 9. 1941	28. 7. 1943
Madridská dohoda o medzinárodnom zápise továrnych alebo obchodných známk	14. 4. 1891	10. 6. 1943	28. 7. 1943
Ženevská dohoda pre zlepšenie osudu ranených a chorých v poľných armádach	27. 7. 1929	15. 9. 1939	15. 3. 1940
Ženevská dohoda o zaobchádzaní s vojnovými zajatcami	27. 7. 1929	15. 9. 1939	15. 3. 1940
Pakt proti Komunistickej internacionále*	25. 11. 1936	25. 11. 1941	25. 11. 1941
Svetový poštový dohovor so záverečným protokolom, vykonávacím poriadkom a ustanoveniami o leteckej doprave listovnej pošty	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Dohoda o cenných listoch a cenných škatuliach so záverečným protokolom a vykonávacím poriadkom	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Dohoda o poštových balíkoch so záverečným protokolom, vykonávacím poriadkom a ustanoveniami o leteckej doprave poštových balíkov	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Dohoda o poštových poukázkach s poriadkom dohody a poštových poukázkach a dodatkom o službe poštových cestovných bonov	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Dohoda o poštových prevodoch s vykonávacím poriadkom	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Dohoda o poštových príkazoch s vykonávacím poriadkom	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Dohoda o predplácaní novín a časopisov poštou s vykonávacím poriadkom	23. 5. 1939	5. 8. 1941	25. 8. 1941
Protokol o prístúpení k Paktu troch mocností	27. 9. 1940	24. 11. 1940	24. 11. 1940
Dohode medzi Slovenskou republikou, Nemeckou ríšou a Maďarským kráľovstvom o účastinnej spoločnosti „Košicko-bohumínska dráha“	15. 11. 1940	x	20. 8. 1941

(pokračování na další straně)

<i>(pokračování z předchozí strany)</i>			
Dohoda medzi Slovenskou republikou, Nemeckou ríšou a Maďarským kráľovstvom o privilegovanej železničnej peážnej preprave cez Engerau (Petržalku) a Bratislavu-Nové Mesto	14. 6. 1941	x	15. 11. 1941
Dohoda medzi Slovenskou republikou, Nemeckou ríšou a Maďarským kráľovstvom o usporiadaní pomerov poisťovne „Star“ v Prahe	12. 8. 1942	x	24. 2. 1943

Nemenej relevantným prejavom začlenenia štátu do medzinárodného spoločenstva je jeho členstvo v medzištátnych organizáciách. Podľa dostupných prameňov sa Slovenský štát stal členom dvoch univerzalistických medzištátnych organizácií: Svetovej poštovej únie (a to pomerne skoro, už 25. 4. 1939) a Medzinárodnej telekomunikačnej únie (Považan 2014, 77) ako aj jednej regionálnej organizácie: Európskej poštovej a telekomunikačnej únie, založenej v r. 1942 (Lyal 2011, 94).

3. SLOVENSKÝ ŠTÁT A JEHO MOCENSKÉ PRESADENIE SA

Prvý prístup ku skúmaniu štátnosti Slovenského štátu môže predstavovať koncepcia najviac zohľadňujúca vyššie uvedené historické fakty. Ide o koncepciu vychádzajúcu z toho, že pre štátnosť nie sú podstatné len tri základné znaky štátu (stále obyvateľstvo, vymedzené územie a nezávislá vláda), ale aj jeho mocenské presadenie sa v medzinárodných stykoch. Štát sa podľa nej nestáva subjektom medzinárodného práva už samotnou skutočnosťou svojej existencie, ale tým, že „svoju štátnosť *díplomatically a mocensky presadí a udrží ju*“ (David, Sladký a Zbořil 2005, 124). Podmienka vzniku medzinárodnoprávnej subjektivity štátov spočívajúca v tom, že štát musí svoju štátnosť presadiť v medzinárodných vzťahoch, a že musí preukázať životaschopnosť nielen na dobu prechodnú, sa podľa niektorých autorov vyvinula v období druhej svetovej vojny, pričom práve situácia Slovenského štátu prispela k jej sformulovaniu (Gábris 2014, 58). Táto podmienka však s prihliadnutím na jej význam pri definovaní štátu vyvoláva nasledujúce otázky:

1. Je trvalosť definičným znakom štátu?
2. Aké obdobie je dostatočné alebo nevyhnutné pre mocenské presadenie sa štátu a pre to, aby bolo možné konštatovať, že štát si svoju štátnosť udržal?
3. Čo vlastne preukazuje, že štát sa už mocensky presadil?
4. Ak má entita mocensky presadzovať svoju štátnosť, neznamená to, že už štátom je?

Ad 1.

Žiadna definícia štátu nestanovuje podmienku minimálneho časového trvania štátu. U niektorých autorov časový aspekt pri vymedzení štátu nenájdeime vôbec a niektorí podmienku trvalosti štátu považujú za veľmi dôležitú a tvrdia, že štát je trvalo existujúcim útvarom (Seidl-Hohenveldern 2001, 131). Ak by sme vychádzali z významu slova trvalosť či trvalý (t. j. neprerušovaný v čase, nekončiaci), museli by

sme konštatovať, že s prihladením na život medzinárodného spoločenstva a jeho historický a politický vývoj je nepravdepodobné až nemysliteľné, aby každý štát existoval večne. V opačnom prípade by sme na svete za štáty považovali asi iba Egypt, Čínu, Indiu, Japonsko a možno ešte niekoľko málo ďalších príkladov. „Čas je prvkom štátnosti rovnako ako priestor. Stálosť však nie je nevyhnutná pre existenciu štátu ako právneho usporiadania“ (Brownlie 2013, 85). Inak by štátom boli iba útvary, ktoré by nikdy nezanikli. To by znamenalo, že by sme vlastne nemohli ani existujúce štáty označiť za štáty, pretože nemožno vopred vedieť, či a kedy zaniknú, t. j. nebudú potom trvalé, a teda nebudú štátmi. Preto možno súhlasiť s názorom, že štát v zmysle medzinárodného práva existuje, ak je daná triáda prvkov obyvateľstvo, územie a nezávislá moc a jednotka nimi disponujúca je zriaďovaná „s výhľadom na relatívnu trvalosť“ (Fischer a Köck 2004, 111). V dejinách medzinárodného spoločenstva nájdeme aj také situácie, že za štáty v klasickom zmysle slova boli považované i štáty s veľmi krátkym trvaním, ako napríklad Zanzibar (existoval od decembra 1963 do apríla 1964 a dokonca bol členom OSN), Federácia Mali (trvala od 20. 6. 1960 do 20. 8. 1960) či Britský Somaliland (jestvoval od 26. 6. 1960 len do 30. 6. 1960).

Zároveň je potrebné dodať, že ak aj nejaký útvar existuje dlhšiu dobu, povedzme desaťročia, neznamená to, že je automaticky štátom, ale že sa presadil z medzinárodného hľadiska prinajmenšom v tom zmysle, že fyzicky jestvuje (príklad Severo-cyperskej tureckej republiky).

Ad 2.

Tak, ako medzinárodné právo neurčuje minimálny počet obyvateľov štátu a minimálnu rozlohu štátneho územia, tak ani nestanovuje lehotu, v ktorej sa má štát mocensky presadiť alebo počas ktorej si má svoju štátnosť udržať. V medzinárodnom práve nenájdeme žiadne pravidlo, podľa ktorého by sa nejaký útvar stal štátom až po uplynutí nejakej stanovenej doby. Pre vznik štátu je nevyhnutnosťou naplniť tri základné pojmové znaky štátu (tzv. kritériá štátnosti) – účinná zvrchovaná vláda nad určitým územím a na ňom žijúcim stálym obyvateľstvom, pričom dĺžka časového intervalu, v ktorom sa tak stane, je nepodstatná. Za predpokladu, že mocenské presadenie sa štátu bude považované za podmienku štátnosti, správnu odpoveďou na túto otázku bude, že ide o také časové obdobie, v ktorom nastanú okolnosti, ktoré preukazujú mocenské presadenie sa štátu. Z toho vyplýva, že určujúcim nie je samotné plynutie času alebo nejaký časový interval, ale faktické realizovanie štátnosti v medzinárodných vzťahoch rôznymi spôsobmi bez toho, aby si výkon verejnej moci nad územím a obyvateľstvom daného útvaru nárokoval iný štát. „Teda trvalosť nie je kritériom štátnosti v zmysle nevyhnutného atribútu, no môže byť významným dôkazom o disponovaní týmito atribútmi“ (Crawford 2007, 91).

Ad 3.

Medzinárodné právo pojmovo nevymedzuje, čo si máme predstaviť pod mocenským presadením sa štátu a pod udržaním štátnosti. Taktiež autori uvažujúci o tom aspekte štátnosti neponúkajú odpoveď na položenú otázku. Spravidla vychádzajú zo štvrtého predpokladu uvedeného v článku I Montevidejského dohovoru o prá-

vach a povinnostiach štátov z r. 1933, a to spôsobilosti vstupovať do vzťahov s inými štátmi. Ponecháme bokom úvahu, či táto schopnosť je alebo má byť obšiahnutá v treťom znaku štátu (zvrchovaná vláda) alebo predstavuje samostatný prvok. Zrejme je, že ide o vonkajšie vzťahy štátu a nie o mocenské presadenie sa smerom dovnútra štátu. Medzinárodné právo upravuje viacero inštitútov, ktorými (nový) štát realizuje vlastnú štátnosť v medzinárodnom spoločenstve. Najtypickejšie a najčastejšie spôsoby a prejavy tejto realizácie sú uzatváranie bilaterálnych medzinárodných zmlúv, pristupovanie k multilaterálnym zmluvám, nadväzovanie diplomatických stykov a vymieňanie si diplomatických zástupcov s inými štátmi a vstupovanie do medzinárodných vládnych organizácií. Je otázne, do akej miery uskutočňovanie týchto inštitútov v praxi preukazuje mocenské presadenie sa štátu. Postačuje uzatvorenie jednej medzinárodnej zmluvy, nadviazanie diplomatických stykov s jedným štátom či zachovanie vlastnej fyzickej existencie počas nejakej doby na to, aby sa štát mocensky presadil? Za dôkaz splnenia aj tejto podmienky môže byť považované prijatie štátu do OSN, avšak ani to nie je smerodajné, pretože štáty nemajú povinnosť vstúpiť do žiadnej medzinárodnej organizácie. Z toho teda vyplýva, že posúdenie tejto otázky je subjektívne a v prípade štátu závisí od politického postoja k vzniknutej entite.

Ad 4.

Predchádzajúce tri otázky sa týkali pochopenia obsahu a významu podmienky mocenského presadenia štátnosti a jej udržania. Táto štvrtá otázka sa zameriava na logiku, podstatu a zmysluplnosť danej podmienky. Vznik štátu je na rozdiel od vzniku inej (právnickej) osoby v medzinárodnom práve - medzinárodnej vládnej organizácie – faktickou udalosťou a nemusí byť nevyhnutne spojený, aj keď spravidla je, s nejakými právnymi úkonmi. Znamená to, že kým príslušná entita v procese svojho etablovania sa za štát nenaplní všetky znaky štátu, nie je a nebude štátom, a teda svoju štátnosť ani nemôže presadzovať či realizovať. Štátnosť môže predsa realizovať a presadzovať len a výlučne len štát. A ak je štátnosť úspešne medzinárodnopoliticky a medzinárodnoprávne dosiahnutá, znamená to, že ju realizuje a presadzuje štát, a nie kvalitatívne iná osoba/entita/útvár. Dôsledkom toho nevyhnutne je, že na minimálne presadenie sa štátu v medzinárodných stykoch postačuje udržanie si vlastnej existencie. Inak by presadenie sa štátu viac záviselo od iných štátov ako od dotknutého štátu. Na základe toho je potrebné rozlišovať mieru medzinárodnej spolupráce a akceptácie štátu inými štátmi od mocenského presadenia sa štátu.

Sumarizujúc vyššie uvedené odpovede, mocenské presadenie sa štátnosti ako hľadisko hodnotenia existencie či neexistencie štátnosti je polemické prinaajmňom z dvoch hľadísk. Po prvé, hypotéza „o povinnosti“ štátu mocensky sa presadiť v medzinárodných vzťahoch, ak chce byť štát štátom či subjektom medzinárodného práva, nemá žiadny presný obsah, t. j. neobsahuje objektívne a ani merateľné kritériá, ktoré by aspirant mal naplniť. Preto ani nie je možné tvrdiť, v ktorom okamihu sa vlastne štát (či iná entita) mocensky presadí. Akokoľvek formulované kritériá mocenského presadenia sa vrátane medzinárodnoprávneho uznania či členstva v univerzalistickej medzinárodnej vládnej organizácii sú ľahko

politicky modifikovateľné a zároveň pre svoju vágnosť a všeobecnosť umožňujú, aby útvár, o ktorý ide, vyhlasoval, že sa už mocensky presadil. Niektoré názory uvádzajú, že „[d]o konca roku 1939 sa Slovenská republika etablovala v medzinárodných vzťahoch ako plnohodnotný subjekt medzinárodného práva“ (Mičianik 2003, 10). Aplikujú vyššie uvedené hľadiská na Slovenský štát možno konštatovať nasledovné. Na území Slovenska v skúmanom historickom období fakticky existoval štát vykonávajúci efektívnu správu svojho územia a obyvateľstva, a to v trvaní približne šesť rokov. Tento štát bol nepochybne uznaný približne jednou polovicou vtedajšieho medzinárodného spoločenstva, pričom v určitých obdobiach jeho existencie to boli aj veľmoci z oboch proti sebe stojacich mocenských zoskupení. Tento štát uzatvoril niekoľko desiatok dvojstranných medzinárodných zmlúv, pristúpil k niekoľkým mnohostranným medzinárodným zmluvám, nadväzoval diplomatické styky a konzulárne styky, vymieňal si s inými štátmi vyslancov a konzulov a stal sa členom dvoch do dnešných dní existujúcich univerzalistických medzinárodných vládnych organizácií. Z uvedeného vyplýva, že mnoho faktorov preukazujúcich akceptáciu Slovenského štátu v medzinárodných vzťahoch (najmä do r. 1941 alebo prinajmenšom úplne zjavne do septembra 1939) bolo splnených. A tak jediným zdôvodnením jeho neexistencie ako štátu by podľa hypotézy o medzinárodnoprávnej neexistencii Slovenského štátu z dôvodu jeho mocenského nepresadenia sa v medzinárodných vzťahoch zostával fakt, že po druhej svetovej vojne ďalej neexistoval. Lenže napadlo by niekoho tvrdiť, že Československo nebolo štátom z dôvodu, že po 31. 12. 1992 neexistovalo?

Po druhé, hypotéza, že nový štát musí svoju štátnosť mocensky presadiť, predsa musí znamenať, že takéto mocenské presadzovanie sa v medzinárodnom spoločenstve môže vykonávať iba štát. A teda, ak by sa aj aspirant neúspešne pokúšal o mocenské presadenie sa, aby prejavil svoju štátnosť vonkajším (medzinárodným) spôsobom, neznamená to, že automaticky nedisponuje ani vnútroštátnymi prejavmi svojej štátnosti, t. j. že vôbec nie je štátom, ale znamená to napríklad, že je „len“ štátom medzinárodne neuznaným. Vo vyššie uvedenom kontexte by to potom logicky a nevyhnutne znamenalo, že: (a) Slovenský štát bol štátom nielen s vnútornými, ale aj vonkajšími prejavmi štátnosti, keďže sa chcel mocensky presadiť, robil tomu zodpovedajúce akty a podarilo sa mu to – čo je však v rozpore s podstatou tejto hypotézy aplikovanej na Slovenský štát; alebo, že: (b) Slovenský štát bol štátom len s vnútornými prejavmi štátnosti, keďže sa chcel mocensky presadiť, robil tomu zodpovedajúce akty a nepodarilo sa mu to výlučne z dôvodu jeho skorého zániku – čo je taktiež v rozpore s uvedenou hypotézou, podľa ktorej by mal štát, ktorý sa nepresadil, existovať iba vo svojom vnútornom rozmere ako medzinárodne neuznaný štát, čo nebol prípad Slovenského štátu pre pomerne veľké množstvo medzinárodnoprávných úkonov iných štátov vo vzťahu k Slovenskému štátu. Ak totiž uznal tretí štát Slovenský štát za štát, konal v omyle či donútení? Inak by sme totiž *ex post* interpretovali uznanie od týchto štátov v presne opačnom smere, ako ich tieto štáty v minulosti urobili, a to bez ohľadu na to, či šlo o uznanie *de iure* alebo *de facto*. Z uvedeného vyplýva, že Slovenský štát sa mocensky presadil, a teda bol štátom.

4. SLOVENSKÝ ŠTÁT A TEÓRIE UZNANIA ŠTÁTU

Súčasnú medzinárodnú právo a ani medzinárodnú právo pred druhou svetovou vojnou neupravovalo presný postup či proces vzniku štátu, iba vymedzovalo nevyhnutné podmienky pre existenciu štátu. A tie boli aj vtedy rovnaké ako dnes. Ako uvádza L. Oppenheim, „[p]ravý štát – na rozdiel od kolónií a domínií – je tu vtedy, keď nejaký ľud je usadený na určitom území pod svojou vlastnou zvrchovanou vládou“ (Oppenheim 1924, 112). Naplnenie alebo nenaplnenie týchto podmienok predstavuje výsledok historických (politických) udalostí, čo znamená, že tieto podmienky, inými slovami kritériá štátnosti, majú objektívnu povahu. „*Ostatné štáty sa obmedzujú podľa medzinárodného práva na konštatovanie, či prvky skutočne existujú (zásada efektivity v medzinárodnom práve)*“ (Malenovský 2008, 108). Otázka, či má štát ako osoba v medzinárodnom práve výlučne objektívny charakter a existuje *ipso facto* od okamihu svojho vzniku, alebo podlieha subjektívnemu hodnoteniu už existujúcich subjektov medzinárodného práva, je predmetom úvah teoretikov medzinárodného práva už viac ako storočie. V minulosti v tradičnom medzinárodnom práve platilo, že pre medzinárodnoprávnu subjektivitu nového aktéra bolo nevyhnutné jeho uznanie jestvujúcimi štátmi. Šlo o tzv. konštitutívnu teóriu uznania štátu, ktorej podstata spočíva v tom, že štát ako osobu v medzinárodnom práve nekonštituuju stále obyvateľstvo, vymedzené územie a nezávislá vláda, ale až rozhodnutie už akceptovaných členov medzinárodného spoločenstva vo forme uznania nového štátu. Jedno z najslabších miest tejto teórie predstavuje to, že neurčuje, „*aký stupeň uznania sa požaduje, aby sa štát ‚konštituoval‘. Musí tu byť v medzinárodnom spoločenstve jednomyseľnosť alebo postačuje väčšina, podstatná menšina alebo iba jeden uznávajúci štát*“ (Dixon 2007, 129)? Keďže tieto otázky sú bez odpovede, je zjavné, že s prihliadnutím na politickú povahu uznania štátu táto teória relativizuje koncept štátu ako osoby v medzinárodnom práve, pretože neexistuje povinnosť štátov uznať entitu spĺňajúcu znaky štátu za štát. V minulosti „[p]oužívaním inštitútu kolektívneho uznania štátov (ktorý pretrval až do začiatku 20. storočia) členovia medzinárodného spoločenstva regulovali podľa vlastnej úvahy počet jeho plnohodnotných členov“ (Vršanský, Valuch a kol. 2012, 34). L. Oppenheim, zástanca tejto teórie, ešte v dvadsiatych rokoch 20. stor. tvrdil, že „[š]tát je a stáva sa medzinárodnou osobou len a výlučne len uznaním“ (Oppenheim 1924, 119), hoci výslovne uvádzal, že v internacionalistike sú aj reprezentanti iného názorového prúdu. Ten predstavuje deklaratórna teória uznania štátu, podľa ktorej status štátu ako osoby v medzinárodnom práve neurčuje jeho uznanie inými štátmi, ale samotné medzinárodné právo vymedzením kritérií štátnosti a skutočnosť, či sú tieto kritériá dosiahnuté. V prípade, že áno, uznanie iba deklaruje, že štát už existuje a disponuje právami a povinnosťami vyplývajúcimi z takéhoto postavenia. Deklaratórnu teóriu uznania v medzivojnovom období nenájdeme vyjadrenú iba v časti doktríny vtedajšieho medzinárodného práva, ale aj v aplikáčnej praxi v prípade Arbitráže Tinoco z r. 1923 (Veľká Británia proti Kostarike, 1 RIAA 369), alebo v súdnej praxi štátov vo Východnej a Strednej Európe, ktoré „*považovali svoje štáty za vzniknulé na základe faktického vyhlásenia nezávislosti a nie jednoducho za výsledok mierových zmlúv. Tribunal v jednom prípade poukázal*

na to, že uznanie Poľska vo Versaillskej zmluve bolo len deklarováním stavu existujúceho samým sebou“ (Shaw 2004, 371).

Vyššie uvedené hľadiská sú relevantné z dôvodu ich použitia na Slovenský štát a jeho uznanie, a to v zmysle rozhodnutia o tom, ktorá teória má byť aplikovaná vzhľadom na príslušné historické obdobie. Konštitutívna teória bola prevažujúcou do prelomu 19. a 20. stor. No ak by sme ju aj akceptovali ako východisko, potom by sme museli konštatovať, že Slovenský štát bol uznaný približne jednou polovicou vtedajšieho medzinárodného spoločenstva. Ak by sme zúžili výber štátov iba na európske, tak konštatujeme, že Slovenský štát bol uznaný približne 4/5 vtedajších európskych štátov. Znamenal by takýto rozsah uznania to, že Slovenský štát bol kooptovaný za člena medzinárodného spoločenstva? S prihliadnutím na fakt, že nemožno identifikovať pravidlo, podľa ktorého by sa entita stala štátom až okamihom uznania posledným existujúcim plne medzinárodne uznaným štátom (čo by automaticky malo ten význam, že každý jestvujúci štát má právo veta pri rozhodovaní o subjektivite nového aktéra), bolo by správnym záverom tvrdenie, že podstatná miera uznania zo strany medzinárodného spoločenstva je postačujúca. Za takúto mieru možno cca 80 % štátov považovať dozaista a cca 50 % veľmi pravdepodobne. Teda, ak by sme – čisto teoreticky a hypoteticky – aplikovali na Slovenský štát konštitutívne účinky uznania štátu, konštatovali by sme:

1. za predpokladu podmienky podstatnej menšiny alebo akéhokoľvek počtu uznávajúcich štátov, že Slovenský štát bol štátom, a to z dôvodu jeho konštituovania ako subjektu medzinárodného práva úplne nesporne počtom štátov predstavujúcich približne 40 % vtedajšieho medzinárodného spoločenstva (24 až 27 štátov zo 62 štátov),
2. za predpokladu podmienky absolútnej väčšiny alebo všetkých uznávajúcich štátov, že Slovenský štát nebol štátom, a to z dôvodu, že dosiahol nanajvýš 50 % uznanie (ak by sme uvažovali s najvyšším počtom uznaní zo strany 31 zo 62 štátov).

V slovenskej a českej vede medzinárodného práva je ustáleným názorom, že vznik štátu ako subjektu medzinárodného práva je od začiatku 20. stor. rozhodnou deklaratória teória. Podľa nej uznanie nevytvára štát ako subjekt medzinárodného práva, ale predstavuje dôkaz o tom, že príslušná entita podľa uznávajúceho štátu splnila podmienky pre to, aby bola štátom. Pre jej použitie vo vzťahu k Slovenskému štátu platí, že ak prinajmenšom 24 štátov sveta vyhlásilo uznaním *de iure* (t. j. úplným a neodvolateľným právnym uznaním), že Slovenský štát považujú za subjekt medzinárodného práva, znamená to, že tieto štáty konštatovali naplnenie kritérií štátnosti a akceptovali Slovenský štát ako člena medzinárodného spoločenstva. O čosi iný význam malo uznanie *de facto* urobené tromi štátmi (UK, Francúzskom a Belgickom), keďže ním došlo síce k uznaniu existencie nového štátu, avšak toto nemalo za následok priznanie plnej medzinárodnoprávnej spôsobilosti. Vo všeobecnosti platilo, že uznanie *de facto* bolo podmienené politickými faktormi, a to napríklad vtedy, keď „u uznávajúceho štátu chýba presvedčenie o trvácnosti nového štátu“ (Kol. 1958, 59). Bez ohľadu na dôvody takéhoto rozhodnutia uvedených troch štátov, aj ich uznania deklarovali, že nimi uznávaný útvar je štátom.

Možno súhlasiť s názorom, že „[č]ím zložitejšie je posúdenie územného útvaru ako štátu a čím silnejšie pochybnosti existujú o kvalite štátu, tým väčší význam má v medzinárodnom spoločenstve uznanie za štát“ (Herdegen 2013, 76). V medzinárodnom práve ani pred druhou svetovou vojnou neexistovala povinnosť štátov reagovať na vznik nového štátu uznaním alebo neuznaním. Uznanie štátu vždy bolo a je dobrovoľným politickým aktom uznávajúceho štátu, pričom medzinárodné vzťahy poznajú prípady odmietania uznania štátu i prípady uznania útvaru, ktorý ešte v čase uznania nenaplnil znaky štátnosti. Pokiaľ by bol Slovenský štát uznaný len Nemeckou ríšou a jej spojencami, bolo by hodnotenie tohto stavu jednoduchšie, a to ako výsledok jednostranného a silno politicky determinovaného záujmu jedného štátu alebo veľmi malej časti medzinárodného spoločenstva na presadení štátnosti nového útvaru s cieľom využiť ho na realizáciu príslušných mocenských plánov. Keďže k uznaniu Slovenského štátu došlo aj zo strany štátov tvoriacich protipól Osi (najmä Francúzsko, UK a ZSSR) a zo strany neutrálnych štátov, miera uznania Slovenského štátu naznačuje až potvrdzuje, že šlo o štát. Taktiež netreba zabúdať na to, že odmietnutie uznania nemusí mechanicky znamenať „*popieranie jestvovania štátu ako medzinárodného subjektu, ale len to, že [pozn. uznávajúci štát] nemá k nemu priateľský vzťah a že nevykonáva v záujme jeho nič, k čomu ho nezáväzuje medzinárodné právo*“ (Pallieri dle Ďurčanský 1954, 251) – teda neuznanie nie je automaticky popretím medzinárodnoprávnej existencie štátu, ale môže byť prejavom nezáujmu, nesúhlasu alebo nesympatie. „*Absencia uznania nemusí spočívať na žiadnom právnom základe, nemusí ísť o pokus spochybníť právnu otázku štátnosti ako takej*“ (Brownlie 2013, 99). Z toho vyplýva, že kým neuznávajúci štát neuvedie dôvody, pre ktoré neuznal dotknutý vzniknutý štát, nemožno postoj uznávajúceho štátu analyzovať a dokonca z chýbajúceho uznania čokoľvek vyvodiť. Teda približne 30 vtedajších štátov sveta, ktoré Slovenský štát neuznali, nemuseli zastávať názor, že Slovenský štát nie je štátom.

Aj napriek aplikovaniu deklaratórnej teórie uznania na Slovenský štát môže otázka štátnosti a medzinárodnoprávnej subjektivity Slovenského štátu zostávať sporná, a preto je potrebné prihliadať nielen na uznanie tohto štátu inými štátmi, ale zaoberať sa otázkou, či Slovenský štát spĺňal kritériá štátnosti a bol k dátumu svojho vzniku, resp. v nasledujúcom období naozaj štátom.

5. SLOVENSKÝ ŠTÁT A KRITÉRIÁ ŠTÁTNOSTI

Vo vzťahu k prvým dvom pojmovým znakom štátu nebýva sporným, že Slovenský štát už v čase svojho vzniku disponoval stálym obyvateľstvom a štátnym územím, hoci do značnej miery v oklieštenom rozsahu v porovnaní s počtom obyvateľov a rozlohou územia Slovenska v Československej republike. Podstatou tretieho znaku je nezávislosť vlády, a to nezávislosť jednak formálna a jednak faktická, ktorých existenciu či neexistenciu vo vzťahu k Slovenskému štátu možno skúmať prostredníctvom ich aplikácie na základe výkladu ich významu britským internacionalistom J. Crawfordom, autorom uznávaného diela o vzniku štátov. V ňom tento autor formálnou nezávislosťou označuje stav, kedy sú právomoci vlády na určitom území zverené samostatným orgánom daného štátu (tzv. výlučná právomoc) a nezávislosťou faktickou zasa stav, kedy sú skutočné vládne funkcie v rukách daného štátu

aspoň v minimálnom stupni na to, aby sa tento dal kvalifikovať ako nezávislý, pričom faktická nezávislosť je vždy relatívnou a jej hodnotenie je vecou politiky (Crawford 2007, 67 a 72).

Z hľadiska formálnej nezávislosti boli pomery vo vnútri Slovenského štátu usporiadané tak, že žiadny iný štát nebol oprávnený vykonávať na slovenskom území vládne funkcie bez predchádzajúceho súhlasu orgánov Slovenského štátu. Slovenský štát/Slovenská republika „*bola nositeľom všetkých formálnych atribútov vnútornej a medzinárodnoprávnej suverenity*“ (Vojáček a Schelle 2007, 291). Zrejmyými dôkazmi o štátnosti (a formálnymi kritériami nezávislosti) sú podľa I. Brownlieho výkonné a ďalšie orgány, riadenie zahraničných vzťahov entity jej vlastnými orgánmi, vlastný súdny a právny systém a najmä vlastné právo o štátnom občianstve (Brownlie 2013, 82). Ako uvádza J. Crawford, formálnu nezávislosť neodstraňuje množstvo situácií, ktoré na druhej strane môžu narušovať faktickú nezávislosť (Crawford 2007, 67–71). Aplikujúc tieto situácie na Slovenský štát, právo Nemeckej ríše zriaďovať v západnej časti Slovenského štátu vojenské objekty či zmluvný záväzok Slovenského štátu viesť svoju zahraničnú politiku v úzkej zhode s nemeckou vládou formálnu nezávislosť Slovenského štátu neodstránili. Druhú dôležitú skupinu tvoria situácie, ktoré odstraňujú faktickú nezávislosť (často bez dosahu na formálnu nezávislosť). Ide o podstatnú protiprávnosť vzniku štátu, o entity vytvorené pod vojenskou okupáciou a o podstatnú vonkajšiu (cudziu) kontrolu štátu, pod ktorou rozumieme okrem iného tzv. bábkové štáty a bábkové vlády (Crawford 2007, 74–88).

Vzhľadom na vývoj v Československu v pomníčovskom období je zrejmé, že v prípade Slovenského štátu možno vylúčiť vytvorenie štátu v dôsledku vojenskej okupácie, avšak do úvahy prichádza skúmanie, či v procese vzniku Slovenského štátu (ne)došlo k podstatnej protiprávnosti z pohľadu medzinárodného práva a či (ne)bol Slovenský štát bábkovým štátom.

Odpoveď na prvú otázku závisí od toho, či takéto kritérium možno aplikovať aj na vznik štátu v roku 1939 a či možno identifikovať nejaké základné pravidlo medzinárodného práva, ktoré bolo vznikom Slovenského štátu porušené. V tradičnom medzinárodnom práve bol vznik štátu posudzovaný z hľadiska princípu efektivity: ak boli splnené všetky podmienky štátnosti a príslušné územie s príslušným obyvateľstvom bolo pod účinnou kontrolou a správou nezávislej vlády, došlo k vzniku nového štátu. Problém súladnosti procesu vzniku štátu s medzinárodným právom nevystával, pretože nebolo žiadnych pravidiel medzinárodného práva, ktoré by tým mohli byť dotknuté. Zmena nastáva v dôsledku vzniku princípu zákazu použitia sily alebo hrozby silou v medzinárodných stykoch ako základného piliera súčasného všeobecného medzinárodného práva. Je nepochybným, že uvedený princíp v podobe, v akej ho poznáme dnes, je súčasťou medzinárodného práva od r. 1945. Podľa rozsudku Medzinárodného vojenského tribunálu v Norimbergu z 1. 10. 1946 bolo použitie ozbrojenej sily (útočná vojna) v rozpore s medzinárodným právom už pred začiatkom druhej svetovej vojny. O hrozbe silou z pohľadu vtedajšieho medzinárodného práva však označený rozsudok neobsahuje žiadnu výslovnú zmienku. „*Podľa názoru Tribunálu slávnostné zrieknutie sa vojny ako prostriedku štátnej politiky nevyhnutne zahŕňa predpoklad, že takáto vojna je podľa medzinárodného práva protiprávnou*“ (International Military Tribunal (Nuremberg) 1946, 53). Ak má byť

zrieknutie sa vojny ako prostriedku štátnej politiky zmysluplným pravidlom, malo by zahŕňať nielen zrieknutie sa uchýlenia k vojne, ale aj zrieknutie sa hrozby vojnou. Existenciu takéhoto pravidla však v medzinárodnom práve v r. 1939 preukázať nemožno. Z pohľadu vzniku Slovenského štátu je relevantná otázka hrozby silou a nie použitia sily. Je neodskripiteľným faktom to, že zo strany nemeckých predstaviteľov voči slovenským dochádzalo pred vyhlásením samostatnosti Slovenského štátu k presvedčaniu, navádzaniu a tlaku na takýto postup či k vyslovovaniu želaní a podpory slovenskej štátnosti. Skôr takýmito výrazmi ako priamou hrozbou sily opisujú postoje Tretej ríše vo vzťahu k slovenským predstaviteľom počas niekoľkých mesiacov pred 14. 3. 1939 historici (Tulkisová a Nižňanský 2014, 41–51 alebo Bystrický 2014, 374–420), ale napríklad aj rozsudok Medzinárodného vojenského tribunálu v Norimbergu z 1. 10. 1946.

V tejto súvislosti je potrebné ešte zmieniť tzv. Stimsonovu doktrínu z r. 1931, podľa ktorej nemožno uznať žiadnu územnú zmenu, situáciu alebo zmluvu vzniknutú v dôsledku protiprávneho konania vrátane protiprávneho použitia ozbrojenej sily, čo by presne korešpondovalo téze, že podstatná protiprávnosť pri vzniku štátu má za následok eliminovanie skutočnej nezávislosti daného štátu. Stimsonova doktrína bola formulovaná USA ako reakcia na vytvorenie Mandžuska Japonskom, avšak do konca druhej svetovej vojny sa jej obsah nepresadil ako pravidlo medzinárodného práva, keďže došlo k uznaniu anexie Etiópie Talianskom (UK tak spravilo dokonca *de iure*; Malanczuk 1999, 152), „prevzatia“ Československa Nemeckom či anektovania troch pobaltských štátov a Besarábie Sovietskym zväzom (Shaw 2004, 391). Niektoré štáty zastávajúce názor, že nový štát nesmie porušiť základné pravidlá života medzinárodného spoločenstva, začali teda od 30. rokov 20. stor. odopierať uznanie dokonca aj takým novým štátom, ktoré nesporne ovládali obyvateľstvo a územie (Cassese 2005, 75). Zaujímavosťou je, že základnú myšlienku uvedenej doktríny o neuznaní obsahuje sovietska nóta nemeckému veľvyslancovi v Moskve z 18. 3. 1939, v ktorej je uvedené, že okupácia českých krajín nemeckými oddielmi a z toho vyplývajúce akcie nemeckej vlády sú svojvoľné, násilné a útočné, že obdobný charakter majú zmeny v stave Slovenska podriadeného Nemecku, a že sovietska vláda nemôže uznať včlenenie českých krajín a v tej či onej forme i Slovenska do Nemeckej ríše za právoplatné a súladné s medzinárodným právom, spravodlivosťou a zásadou sebaurčenia národov (Tomko a Kopšo 1974, 40–41). Paradoxným je, že neskôr ZSSR stanovisko zmenil a Slovenský štát uznal.

Na základe uvedeného možno konštatovať, že spôsob vzniku Slovenského štátu nebol v rozpore s vtedajším medzinárodným právom.

Druhou otázkou je, či bol Slovenský štát bábkovým štátom. Pod pojmom bábkový štát rozumieme „*formálneho suveréna pod efektívnou zahraničnou kontrolou obzvlášť v prípade, kedy je vytvorenie bábkového štátu mienené ako plášťik pre ilegality*“ (Crawford 2007, 78). Zahraničná kontrola je pomerne zložito uchopiteľný pojem. K tomu, aby spochybnila otázku štátnosti, by mala byť takou intenzívnou, že „*potláča rozhodovací proces entity v širokom spektre záležitostí vysokej politiky, a to systematicky a ustavične*“, pričom rôzne formy politického a ekonomického vydirania slabších štátov spravidla zostávajú nepovšimnuté alebo môžu byť vnímané ako „*radý*“ (Brownlie 2013, 82). Vznik bábkových štátov často nastáva v dôsledku použitia sily alebo jej hrozby. Pre to, aby bolo možné označiť nejaký útvar za

bábkový štát, treba okrem hrozby či použitia cudzej sily zohľadniť nasledovné faktory: protiprávny vznik, vnútenie entity väčšine obyvateľstva a odmietnutie entity obyvateľstvom, podriadenie entity cudziemu rozhodovaniu a obsadenie významných mocenských pozícií príslušníkmi kontrolujúceho štátu (Crawford 2007, 80–81). Častými príkladmi bábkových štátov uvádzanými z obdobia druhej svetovej vojny sú Mandžusko, Chorvátsko a Slovenský štát. Pre zaujímavosť, v citovanom diele J. Crawford venuje každému z prvých dvoch príkladov analýzu v rozsahu jednej strany, pričom Slovenský štát spomína na necelých štyroch riadkoch slovami, že šlo o formálne nezávislú časť Československa pod nemeckou ochranou s určitým stupňom uznania, o ktorého bábkovom charaktere môže byť málo pochybností (Crawford 2007, 79). Vyššie uvedená stručnosť a chýbajúca podrobnejšia analýza štátnosti Slovenského štátu/Slovenskej republiky má podľa nášho názoru dva podstatné dôvody: k vzniku tohto štátu nedošlo použitím vojenskej sily a miera vplyvu Nemecka na tento štát bola (značne) nižšia ako v prípade vplyvu Nemecka na Nezávislý štát Chorvátsko či Japonska na Mandžusko.

„Slovenský štát vznikol pred počiatkom druhej svetovej vojny a jeho vznik na rozdiel od vzniku Československa nesúvisel ani s priebehom vojnového konfliktu, ani s vojenským víťazstvom či porážkou, ani s občianskou vojnou. Slovenský štát vznikol bez boja, pokojnou, mierovou cestou“ (Petruf 2012, 77). Na druhej strane nemožno ignorovať udalosti bezprostredne predchádzajúce vyhláseniu Slovenského štátu, najmä nátlak nemeckých predstaviteľov na slovenských predstaviteľov (nielen A. Hitlera na J. Tisu). Z dôvodu nedostatku aktívnej vôle poslancov snemu a nedostatku jeho právomoci rozhodnúť o nezávislosti Slovenského štátu ako samostatného subjektu medzinárodného práva niektorí autori tvrdia, že „vyhlásenie Slovenského štátu teda možno kvalifikovať ako konanie v stave nutnej obrany a krajnej núdze, z donútenia medzinárodnopolitickými okolnosťami“ (Švecová a Gábriš 2009, 156). V tomto rozmere možno vznik Slovenského štátu vnímať tak, že k nemu došlo okrem iného (teda nie iba výlučne) v dôsledku zrejmeho tlaku vonkajších okolností, avšak bez toho, aby šlo o výsledok nejakej priamej hrozby ozbrojenou silou. Z ďalších hľadísk vymedzujúcich bábkový štát boli v prípade Slovenského štátu splnené vznik protiprávnou cestou (nie z hľadiska medzinárodného práva, ale z hľadiska vnútroštátneho československého práva, ktoré neumožňovalo vtedajšiemu slovenskému parlamentu rozhodnúť o samostatnosti a nezávislosti Slovenska) a podriadenie sa Slovenského štátu cudziemu vplyvu (najmä z dôvodu uzatvorenia Zmluvy o ochrannom pomere medzi Nemeckou ríšou a Slovenským štátom ako aj ďalších zmlúv hlavne vojenskej a hospodárskej povahy, vykonaním zmien vo vláde v júni 1940 po intervencii z nemeckej strany či postoja k tzv. židovskej otázke). Otázka vnútenia samostatného slovenského štátu domácejmu obyvateľstvu závisí od uhla pohľadu. Snem Slovenskej krajiny, ktorý rozhodol o vzniku štátu, síce vzišiel z volieb, no na základe jednotnej kandidátnej listiny. Ďalšie udalosti po 14.3.1939 nasvedčujú tomu, že Slovenský štát/Slovenská republika bola väčšinou obyvateľstva skôr akceptovaná ako odmietaná. Obdobný problém vyvstáva pri hodnotení toho, či Slovenské národné povstanie predstavuje prejav odporu voči štátu ako takému alebo iba voči jeho politickému režimu. Čo sa týka zastávania významných oficiálnych mocenských pozícií Slovenského štátu nemeckými príslušníkmi, k tomu nedošlo. Boli však zriadené pozície tzv. poradcov

(beraterov), prostredníctvom ktorých dochádzalo k priamejšiemu a bezprostrednejšiemu prenikaniu nemeckého vplyvu na politiku Slovenského štátu.

Vysloviť konečné a jednoznačné stanovisko ohľadom faktickej nezávislosti mnohých štátov je zložité. Rovnako je to v prípade Slovenského štátu. Prvý rozmer problému je medzinárodnoprávny: (a) kritériom štátnosti je síce nezávislosť, avšak táto už nemá presné normatívne vyjadrenie, resp. hladiská, podľa ktorých by bola nezávislosť vyjadriteľná alebo merateľná; (b) internacionalisti a prax štátov predovšetkým v minulosti, určite aj v období pred druhou svetovou vojnou, za štáty ako subjekty medzinárodného práva považovali aj entity, ktoré nemali úplnú faktickú nezávislosť – šlo napríklad o protektoráty alebo tzv. závislé štáty. Ako uvádza I. Brownlie, o závislý štát ide aj vtedy, ak „*štát, ktorý v skutočnosti trpí zásahmi iného štátu a politicky môže byť ‚klientskym‘ štátom, ale kvantitatívne nie je pod úplnou a stálou kontrolou ‚patróna‘*“ (Brownlie 2013, 83). Aj z toho vyplýva, že faktická nezávislosť nie je posudzovaná reštriktívne či príliš prísne, pretože inak by entita s takouto mierou (ne)závislosti nemohla byť štátom. Napokon, výraz bábkový štát v sebe zahŕňa to, že ide o štát, čo evokuje, že minimálne kritériá pre nezávislú vládu spĺňa aj takáto entita, pretože inak by nebola označená za štát (hoci bábkový). Druhý rozmer problému reprezentuje medzinárodnopolitické hľadisko vnímania faktickej nezávislosti, t. j. posudzovanie faktickej nezávislosti inými štátmi a následná ich reakcia v podobe existencie alebo neexistencie spolupráce či vôbec komunikácie s dotknutým štátom. Pre porovnanie situácie Slovenského štátu možno spomenúť prípad Nemeckej demokratickej republiky (ďalej len „NDR“), ktorá nebola sprvu západnými štátmi uznaná a nebola nimi považovaná za nezávislý štát aj z dôvodu nedostatku politickej nezávislosti svojej vlády a z dôvodu, že bola pod praktickou sovietskou kontrolou – avšak po uzatvorení Štvorstrannej dohody o Berlíne z 3. 9. 1971 došlo k zmene tohto postoja vrátane uznania NDR a jej prijatia do OSN, hoci je viac ako otáznne, či sa politické vzťahy medzi NDR a ZSSR podstatne zmenili (Warbrick 2006, 240). Obdobnou z hľadiska miery faktickej nezávislosti bola situácia štátov tzv. Východného bloku do roku 1989 vrátane Československa (najmä po 21. auguste 1968). Šlo o štáty medzinárodne uznané, hoci mali politicky obmedzenú faktickú nezávislosť. Azda najmladším a nemenej komplikovaným príkladom zo súčasnosti je Kosovo, najmä počas prvých rokov po vyhlásení nezávislosti 17. 2. 2008, keďže okrem samosprávnych kosovských orgánov verejnú moc v Kosove dlho vykonávali aj inštitúcie medzinárodnej správy Kosova. Možno v prípade, ak by bolo Valné zhromaždenie OSN na návrh Srbska formulovalo inak otázku pre Medzinárodný súdny dvor OSN týkajúcu sa vyhlásenia nezávislosti Kosova, mali by sme dnes jasnejšie nielen v postavení tohto útvaru vo vzťahu ku kritériám štátnosti, ale aj k problému samotného vzniku štátu v medzinárodnom práve vo všeobecnosti. Medzinárodný súdny dvor OSN totiž v posudku Súlad jednostranného vyhlásenia nezávislosti Kosova s medzinárodným právom z 22. 7. 2010 uviedol, že predmetom konania nie je okrem iného otázka, či „*Kosovo dosiahlo alebo nedosiahlo štátnosť*“ (International Court of Justice 2010a, 24). Podľa J. Crawforda je značná miera uznania silným dôkazom štátnosti a absencia uznania zasa dôkazom o opaku, pričom „*všeobecné uznanie môže mať tiež nápravný účinok vo vzťahu k nedostatkom v spoločnosti, ktorým nový štát vznikol*“ (International Court of Justice 2010b, 48). Ak má

všeobecné medzinárodné uznanie spôsobilosť negovať jeden spôsob odstránenia faktickej nezávislosti (t. j. podstatnú protiprávnosť pri vzniku nového štátu), musí mať obdobný nápravný účinok aj v prípade iného spôsobu odstránenia faktickej nezávislosti nového štátu, t. j. podstatnej cudzej kontroly štátu. Keďže Slovenský štát nedosiahol všeobecnú mieru svojho uznania vtedajším medzinárodným spoločenstvom, nemožno vysloviť jednoznačný záver o tom, že bol všeobecne považovaný za fakticky nezávislý štát. Na druhej strane miera jeho uznania zasa vylučuje jednoznačný záver o tom, že vôbec nebol štátom.

6. SLOVENSKÝ ŠTÁT A KONTINUITA ČESKOSLOVENSKA

S otázkou existencie Slovenského štátu býva často spájaná koncepcia o povojnovej kontinuite predvojnového Československa. Súvisí to s rôznymi pohľadmi na Slovenský štát a jeho trvanie. Názory sú v zásade tri: (a) Slovenský štát v roku 1945 nezanikol ani v dôsledku úplnej vojenskej porážky s ohľadom na existenciu slovenských diplomatických misí v zahraničí a posledný dekrét prezidenta o zriadení zastupiteľského zboru (Jančok 2015) či z dôvodu, že uznanie Slovenského štátu nemožno odvolať a naďalej existuje orgán poverený predsedníctvom Snemu Slovenskej republiky podľa čl. 37 ods. 2 Ústavy Slovenskej republiky dočasným vedením vládnych vecí, a to Slovenský oslobodzovací výbor (Ďurčanský 1954, 250–258), (b) Slovenský štát existoval až do kapitulácie slovenskej vlády 8. 5. 1945 do rúk predstaviteľov americkej armády v rakúskom Kremsmünsteri (Letz 2000, 210), (c) Slovenský štát medzinárodnoprávne neexistoval z dôvodu kontinuity Československa v dôsledku neplatnosti Mníchovskej dohody a všetkých s ňou súvisiacich aktov vrátane vyhlásenia samostatnosti Slovenského štátu.

Argumentácia zástancov prvého názoru o trvaní Slovenského štátu aj po máji 1945 je veľmi podobná základnej téze E. Beneša o trvaní Československa počas druhej svetovej vojny. Bolo by možné rozsiahlo analyzovať tento názorový prúd, avšak s prihliadnutím na vývoj po r. 1993 a jednoznačné stanovisko súčasnej Slovenskej republiky pred jej vznikom 1. 1. 1993 a po jej vzniku, že nie je pokračovateľom Slovenského štátu a ani nenadväzuje na tradíciu tohto štátu, by to bolo nadbytočné. Teda s uvedeným názorom nemožno súhlasiť, pretože Slovenský štát zanikol fakticky i právne a nemá nástupnícky štát a ani pokračovateľa, t. j. štát, ktorý by bol s ním identický.

Hodnotenie druhej názorovej línie nezávisí paradoxne od analýzy významu kapitulácieho aktu, ktorý bol svojím spôsobom unikátny a do značnej miery z obsahového hľadiska polemický,⁷ ale od hodnotenia skutočnosti, či Slovenský štát existoval ako štát. Vo svojej podstate možno otázku položiť tak, či v máji 1945 na území Slovenska zanikol štát alebo iný útvar. Je totiž nepochybné, že po máji 1945 neexistovala žiadna vláda Slovenského štátu a obyvateľstvo Slovenska a slovenský národ sa pripojili k obnovenému Československu, z čoho je zrejmé, že Slovenský

⁷ Kapitulácia bola urobená do rúk predstaviteľov armády, ktorá neobsadila územie Slovenska, neobsahuje vojenskú kapituláciu a predseda vlády ňou podrobuje seba a svoju rodinu, členov svojej vlády a ich rodiny a vládnu politiku veliacemu generálovi XX. korpu III. Americkej armády s tým, že prosí o ochranu pre celú „slovenskú kolóniu“ v Kremsmünsteri a pre spolurodákov na územiach obsadených spojeneckými armádami.

štát ako entita fyzicky zanikol. Otázka, či moment konca Slovenského štátu predstavuje kapitulácia z 8. 5. 1945 alebo nejaký skorší akt (opustenie územia Slovenska členmi slovenskej vlády) či neskorší akt (súhlas J. Tisu s kapituláčnym aktom), je sekundárnou.

Autorom a zaniateným zástancom tretieho postoja bol E. Beneš, v poradí druhý československý prezident, ktorý sa podľa abdikáčného listu z 5. 10. 1938 dobrovoľne vzdal tejto funkcie, odletel do Londýna (neskôr do Chicaga) a zablahoževal neskoršiemu prezidentovi E. Háchovi k zvoleniu do funkcie 17. 11. 1939. Postavenie E. Beneša ako súkromnej osoby a nie ako predstaviteľa výkonnej moci Československa konštatovala v máji 1939 Rada Spoločnosti národov, ktorá uznesením odmietla jeho podnet na prerokovanie otázky likvidácie Československa (League of Nations 1939, 249). Faktom je, že po 15. 3. 1939 s výnimkou niekoľko málo zastupiteľských úradov v zahraničí (napríklad v Londýne, Washingtone či Moskve) nejestvovali žiadne československé orgány. Z dobovej korešpondencie medzi predstaviteľmi UK a USA a E. Benešom vyplýva, že československé vyslanectvá tieto štáty nepožadovali uzatvoriť z dôvodu, že rešpektujú kontinuitu Československa aj po jeho fyzickom zániku, ale z dôvodu, že ide o prejav ich protestu proti zmenám spôsobeným v Československu nacistickým Nemeckom, ktoré považovali za porušenie Mníchovskej dohody. Formovanie inštitúcií československého zahraničného odboja začalo až 17. 10. 1939 v Paríži vytvorením Československého národného výboru, ktorý bol postupne uznaný Francúzskom, UK, Novým Zélandom, Juhoafrickou republikou a Austráliou, avšak bez toho, aby bol považovaný za reprezentanta československého štátu. Prejavom toho bola skutočnosť, že jej členovia „*nedostali pozvanie na schôdzu Zhromaždenia a Rady Spoločnosti národov ani k rozšíreniu Najvyššej spojeneckej vojnovnej rady*“ (Vojáček a Schelle 2007, 303). Až v dôsledku zmien v priebehu druhej svetovej vojny sa inštitúciám tzv. dočasného štátneho zriadenia vytvoreným Československým národným výborom postupne začalo dariť presadzovať sa ako československá exilová vláda a boli v tomto postavení uznané Spojencami. Rovnako úspešnou sa stala snaha E. Beneša o presadenie toho, že jeho mandát prezidenta neskončil, a že naďalej vykonáva funkciu československého prezidenta. Základnou myšlienkou uvedeného bola koncepcia kontinuity tzv. dočasného štátneho zriadenia s predvojnovým (predmníchovským) Československom. Šlo o legitímne snaženie, keďže otázka kontinuity (identity) štátu prichádza do úvahy jednak v prípade, ak v štáte dočasne neexistujú najvyššie štátne orgány a štátnu moc reprezentujú akty miestnych orgánov štátnej moci, a jednak v prípade násilných zmien pomerov v štáte (Outrata 1960, 111–112), čo v prípade okupácie Čiech a Moravy nepochybne nastalo. Čo je zarážajúce, v učebniciach medzinárodného práva verejného od slovenských a českých internacionalistov nenachádzame ani stručný pohľad na tému kontinuity Československa, hoci prípady iných štátov niekedy zmieňované sú (napríklad Etiópia, Albánsko, Rakúsko, Nemecko).

Ak aj prijmeme ústrednú tézu tejto koncepcie o neplatnosti Mníchovskej dohody a všetkých následných aktov, stále platí, že vznik štátu je v prvom rade historickou (faktickou) udalosťou. Vznik štátu sám o sebe nemôže byť neplatný. Štát sa nekreuje na základe právneho aktu, ale na základe faktických okolností a vlastnej fyzickej existencie. Taktiež pre to, aby Československo po druhej svetovej vojne znova začalo vykonávať zvrchovanosť nad svojím územím a obyvateľstvom, potre-

bovalo vytvoriť štruktúru vlastných orgánov štátnej moci a túto prostredníctvom nich realizovať. Preto sa vo vede medzinárodného práva možno stretnúť s názorom o obnovení Československa s výslovným uvedením, že k nemu došlo až po druhej svetovej vojne (Šumilov 2007, 42). Spomenúť možno názor uznávaného talianskeho internacionalistu A. Casseseho, podľa ktorého podstata existencie tzv. vlád v exile počas druhej svetovej vojny, t. j. koncepcia kontinuity štátu, spočíva v tom, že ide o „*politicky motivovanú právnu fikciu*“, pri ktorej „*prežitie*“ štátu je zaručené nádejou na znovuzískanie kontroly nad pôvodným svojím územím (Cassese 2005, 73). Nemenej zaujímavým je jeho výpočet tzv. vlád v exile v Londýne reprezentujúcich Poľsko, Nórsko, Holandsko, Belgicko, Luxembursko, Južosláviu a Grécko (teda Československo neuvádza a ani sa k nemu osobitne nevyjadruje). Pravdepodobne z toho dôvodu, že Československý národný výbor nebol v skutočnosti z Prahy do exilu odídenu vládou, ale novou štruktúrou snažiacou sa reprezentovať Čechov a Slovákov v dobe neexistencie spoločného štátu a neskôr sa presadzujúcou spolu s ďalšími inštitúciami ako legitímny orgán na výkon štátnej moci na území fakticky neexistujúceho Československa.

V otázke kontinuity (identity) štátu je potrebné rozlišovať, o akú situáciu ide. Prípady zásadných ústavných zmien, zmien politických režimov, revolúcií či prevratov je potrebné odlišiť od situácií okupácie alebo anexie iným štátom či zmien týkajúcich sa štátneho územia alebo obyvateľstva. Prvá skupina prípadov patrí do sféry vnútorných záležitostí daného štátu a nemá žiadne vonkajšie účinky vo vzťahu k subjektivite štátu či jeho medzinárodnoprávnej povahe – pôjde stále o jeden a ten istý štát. Druhá skupina prípadov predstavuje zložitejšiu problematiku. Nami skúmaná téma patrí k nej, a preto sa budeme zaoberať výlučne situáciami, ak štát dočasne fakticky neexistuje z akéhokolvek dôvodu vonkajšieho zásahu. Zastávame názor, že existencia štátu má svoj právny a faktický rozmer. Dočasné zabránenie faktickej existencii štátu externými okolnosťami nevyklučuje obnovu pôvodného stavu, a to najmä v situáciách, kedy externé okolnosti nastali v dôsledku porušenia medzinárodného práva. Na druhej strane obdobie dočasnej faktickej neexistencie štátu neznamená, že v danom čase a priestore existuje vákuum, keďže faktické mocenské pomery vo vzťahu k danému územiu a obyvateľstvu sú nejakým spôsobom usporiadané – napríklad v dôsledku okupácie, anexie či vzniku nového štátu. V prípade odstránenia dočasného usporiadania pomerov na príslušnom území, t. j. zánikom okupácie, anexie či nového štátu, dochádza k obnoveniu faktickej kontroly pôvodného štátu nad svojím územím a obyvateľstvom. Toto však nepopiera zaniknuté dovtedajšie usporiadanie pomerov na príslušnom území. Tým, že sa obnoví pôvodný štát a začne voči svojmu územiu a obyvateľstvu vykonávať štátnu moc a faktickú kontrolu, nedochádza k stavu, že predtým neexistovala okupácia, anexia či iný štát. Koncepcia o kontinuite štátu zdôvodňuje pokračovanie existencie dočasne fakticky zaniknutého štátu ako subjektu a jeho identitu so štátom pred obdobím jeho neexistencie, no neruší fakticky jestvujúci stav v čase jeho neexistencie, pretože je to nemožné. Vo vzťahu k Československu sa koncepcia kontinuity týka jeho existencie a právneho postavenia po druhej svetovej vojne, no neneguje a nemôže negovať obdobie druhej svetovej vojny a udalosti, ktoré počas nej nastali. Táto koncepcia zdôvodňuje, že Československá republika po r. 1945 je identická s Československou republikou pred r. 1938, pričom sa svojím obsahom

nedotýka existencie Slovenského štátu. Znamená to, že kontinuita Československa neruší subjektivitu Slovenského štátu, rovnako ako napríklad kontinuita pobaltských štátov neruší skutočnosť ich *de facto* alebo *de iure* takmer všetkými štátmi uznaného anektovania ZSSR v období r. 1940–1991.

7. ZÁVER

Takmer v každej etape života medzinárodného spoločenstva sa vyskytujú prípady útvarov so zložitým či nejasným postavením. Do konca 19. stor. bola otázka štátnosti v podstate záležitosťou mocenskou, politickou a založenou na kritériu efektivity. Postupne aj do tejto oblasti začala prenikať medzinárodnoprávna úprava, čo túto otázku urobilo ešte zložitejšou. Dôvod je ten, že sú síce vymedzené jasné kritériá štátnosti, avšak hodnotenie ich naplnenia je subjektívne a neraz podmienené záujmami členov medzinárodného spoločenstva.

V takomto kontexte sa nachádza nielen otázka štátnosti napríklad Kosova či Palestíny, ale aj Slovenského štátu. V tejto štúdii je predložená analýza uvedenej otázky z viacerých uhlov pohľadu, pričom jej základ tvoria historické fakty spojené s existenciou Slovenského štátu ako subjektu medzinárodných vzťahov a medzinárodného práva.

Štátnosť každého štátu možno skúmať z niekoľkých hľadísk. Pri štátoch s kratšou dobou trvania sa pomerne prirodzene ako prvý ponúka faktor ich mocenského presadenia. Dospeli sme k záveru, že dĺžka existencie štátu nie je synonymom mocenského presadenia sa, resp., že nie je správny záver, že štát, ktorý zanikol relatívne krátko po svojom vzniku, sa mocensky nepresadil. V spojení s tým, že samotné mocenské presadenie sa nemá definíciu, je hodnotenie štátnosti Slovenského štátu z tohto uhla pohľadu výsostne individuálne a subjektívne, čo môže viesť k tomu, že bude skôr vecou sympatie ako objektívneho posúdenia. Podľa nášho názoru historické reálie preukazujú, že v zložitých predvojnových a vojnových pomeroch sa Slovenskému štátu podarilo získať nezanedbateľnú mieru medzinárodnej akceptácie vrátane zapojenia sa do štandardných foriem bilaterálnych a multilaterálnych vzťahov s inými štátmi. Faktom tiež je, že po vypuknutí druhej svetovej vojny miera uplatňovania sa Slovenského štátu klesala a zvýrazňovala sa jeho silná inklinácia k Nemecku. Jedným z prejavov mocenského presadenia sa štátu je jeho uznanie za štát, čo malo aj v minulosti praktický význam pre život nového štátu. Účinky uznania hodnotia dve teórie. V období pred druhou svetovou vojnou bola konštitutívna teória uznania štátu nahradená deklaratórnou, podľa ktorej sa nový útvar nestáva štátom uznaním inými štátmi, ale naplnením všetkých znakov štátu. Uznanie za štát teda potvrdzuje, že podľa uznávajúceho štátu splnil uznaný štát všetky kritériá štátnosti. V prípade Slovenského štátu bola miera jeho uznania pomerne vysoká, a to nielen s prihliadnutím na rozsah uznania iných útvarov vzniknutých približne v rovnakom čase, ale aj s so zreteľom na vojnové okolnosti sťažujúce až znemožňujúce bežnú diplomatickú komunikáciu. Keďže uznania zo strany iných štátov nekonštituovali Slovenský štát, pre posúdenie otázky jeho štátnosti je určujúce naplnenie kritérií štátnosti. Z formálneho hľadiska niet pochýb, že Slovenský štát disponoval všetkými znakmi samostatného štátu. Proces jeho vzniku nebol v rozpore s vtedajším medzinárodným právom, a to z dôvodu, že nevznikol

ako dôsledok použitia sily a zákaz hrozby silou vo vtedajšom medzinárodnom práve obsiahnutý nebol. Jeho vznikom, resp. zánikom Československa sa nezaoberala ani Spoločnosť národov, a to napríklad na rozdiel od vzniku Mandžuska, kedy bola ustanovená osobitná komisia na vyšetrovanie okolností jeho vzniku, ktorá konštatovala porušenie medzinárodného práva a skutočnosť, že Mandžusko je súčasťou Číny (správa tejto komisie bola jednomyseľne schválená Zhromaždením Spoločnosti národov 24. 2. 1933).

Najpolemickejším aspektom štátnosti Slovenského štátu je otázka jeho skutočnej nezávislosti. Keďže však nejestvujú žiadne faktory, ktoré by vyjadrovali mieru faktickej nezávislosti štátov, zostáva toto posúdenie na subjektívnom stanovisku. Vo vzťahu k Slovenskému štátu možno konštatovať, že bol štátom s významnou mierou závislosti na Nemecku, ktorý bol na druhej strane približne polovicou medzinárodného spoločenstva uznaný za nezávislý štát. Skutočnosť jeho existencie a začlenenia do systému medzinárodných vzťahov predvojnového a vojnového obdobia neneguje ani koncepcia o kontinuite Československa. Jej podstatou bolo zdôvodnenie identity obnoveného Československa s predvojnovým Československom, a nie popretie existencie Slovenského štátu či dokonca jeho zrušenie.

Z vnútroštátneho rozmeru existencie Slovenského štátu nepredstavuje spornú otázku, pretože obnovené Československo prevzalo jeho právny poriadok nariadením č. 1/1944 Zb. nar. SNR. Z medzinárodnoprávneho uhla pohľadu môže byť postavenie Slovenského štátu otáznе, no s prihliadnutím na princíp efektivity, mieru uznania inými štátmi a nepochybný vnútorný rozmer štátnosti Slovenského štátu vyslovujeme záver, že aj z tohto uhla pohľadu šlo o štát.

POUŽITÉ ZDROJE

LITERATÚRA

- BROWNLIE, Ian (2013): *Princípy medzinárodného verejného práva*. Bratislava: Eurókaodex, s. r. o. a Paneurópska vysoká škola.
- BYSTRICKÝ, Valerián (2014): *Zahraničnopolitické súvislosti vzniku Slovenského štátu 14. marca 1939*. Bratislava: Veda, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied.
- CASSESE, Antonio (2005): *International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- CRAWFORD, James (2007): *The Creation of States in International Law*. Oxford: Clarendon Press.
- DAVID, Vladislav, SLADKÝ, Pavel a ZBOŘIL, František (2005): *Mezinárodní právo veřejné*. Praha: Linde.
- DIXON, Martin (2007): *Textbook on International Law*. Oxford: Oxford University Press.
- ĎURČANSKÝ, Ferdinand (1954): *Právo Slovákov na samostatnosť vo svetle dokumentov. Biela kniha. II. diel*. Buenos Aires: Dorrego.
- ĎURICA, Milan Stanislav (1996): *Dejiny Slovenska a Slovákov*. Bratislava: SPN.
- ĎURICA, Milan Stanislav (1999): *Slovenská republika 1939–1945*. Bratislava: Lúč.
- FISCHER, Peter a KÖCK, Heribert Franz (2004): *Völkerrecht. Das Recht der universellen Staatengemeinschaft*. Wien: Linde Verlag.

- GÁBRIŠ, Tomáš (2014): Medzinárodnoprávne aspekty vzniku, existencie a zániku Slovenského štátu (1939–1945) a kontinuita Československej republiky. In: Fiamová, Martina a kol.: *Slovenský štát 1919–1945: predstavy a realita*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 55–65.
- HERDEGEN, Matthias (2013): *Völkerecht*. München: C. H. Beck.
- JAKUBEC, Pavol (2013): K otázke uznania Slovenského štátu (Slovenskej republiky) Nórsnym kráľovstvom, 1939–1940. *Historický časopis*, roč. 61, č. 1, s. 123–142.
- JANČOK, Slavomír (2015): Zdroje legitimacy štátnej moci na Slovensku v perspective dvadsiateho storočia (<http://jozefitso.sk/jt/k-zivotu/40-duch-doby/291-zdroje-legitimity-statnej-moci-na-slovensku-v-perspektive-xx-storocia>, 9. 7. 2015).
- KOL. (1958): *Mezinárodní právo veřejné*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- LETZ, Róbert (2000): Pokus o nastolenie moci ľudovej demokracie na Slovensku. In: Bobák, Ján: *Slovenská republika (1939–1945)*. Matica slovenská: Turčianske Teplice, s. 202–211.
- LIPTÁK, Lubomír (2000): *Slovensko v 20. storočí*. Bratislava: Kalligram.
- LYALL, Francis (2011): *International communications: the International Telecommunication Union and the Universal Postal Union*. Farnham: Ashgate.
- MALANCZUK, Peter (1999): *Akehurst's Modern Introduction to International Law*. London a New York: Routledge.
- MALENOVSKÝ, Jiří (2008): *Mezinárodní právo veřejné, jeho obecná část a poměr k jiným právním systémům, zvláště k právu českému*. Brno: Masarykova univerzita a Doplněk.
- MALÝ, Karel a kol. (2010): *Dějiny českého a československého práva do roku 1945*. Praha: Leges.
- MICĽANIK, Pavel (2003): Geopolitické postavenie Slovenska v rokoch 1939–1941. *Politické vedy*, roč. 6, č. 2, s. 7–30.
- NĚMEČEK, Jan (2008): *Soumrak a úsvit československé diplomacie: 15. březen 1939 a československé zastupitelské úřady*. Praha: Academia.
- OPPENHEIM, Lassa Francis Lawrence (1924): *Mezinárodní právo. Svazek I. Mír*. Praha: Orbis.
- OUTRATA, Vladimír (1960): *Mezinárodní právo veřejné*. Praha: Orbis.
- PÁSTOR, Zoltán (2000): *Dejiny Slovenska*. Banská Bystrica: Fakulta politických vied a medzinárodných vzťahov UMB.
- PETRUF, Pavol (2011): *Zahraničná politika Slovenskej republiky 1939–1945*. Bratislava: Historický ústav SAV.
- PETRUF, Pavol (2012): *Vztahy medzi Slovenskom a Francúzskom 1939–1944* (http://www.cefres.cz/pdf/c6/petruf_1995_vztahy_slovensko_francuzsko.pdf, 31. 3. 2015).
- POVAŽAN, Michal (2014): Slovakia 1939-1945: Statehood and International Recognition (de iure or de facto statehood?). *UNISCI Discussion Papers*, č. 36, s. 77 (http://mercury.ethz.ch/serviceengine/Files/ISN/187365/ichaptersection_singledocument/5a9c5caf-53d4-48b6-a9cf-e57363fb9922/en/4.pdf, 4. 4. 2015)
- SEIDL-HOHENVELDERN, Ignaz (2001): *Mezinárodní právo veřejné*. Praha: ASPI.
- SHAW, Malcolm (2004): *International Law*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ŠUMILOV, Vladimir Michajlovič (2007): *Meždunarodnoje pravo*. Moskva: TK Velbi.
- ŠVECOVÁ, Adriana a GÁBRIŠ, Tomáš (2009): *Dejiny štátu, správy a súdnictva na Slovensku*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

TOMKO, Ján a KOPŠO, Anton (1974): *Medzinárodné právo a politika v dokumentoch*. Bratislava: OBZOR.

TULKISOVÁ, Jana a NIŽŇANSKÝ, Eduard (2014): Nacistické Nemecko a vznik Slovenského štátu. In: Fiamová, Martina a kol.: *Slovenský štát 1919–1945: predstavy a realita*. Bratislava: Historický ústav SAV, s. 37–54.

VOJÁČEK, Ladislav a SCHELLE, Karel (2007): *Slovenské právni dějiny*. Plzeň: Vydavatelství a nakladatelství Aleš Čeněk.

VRŠANSKÝ, Peter a VALUCH, Jozef a kol. (2012): *Medzinárodné právo verejné. Všeobecná časť*. Bratislava: Eurokódex.

WARBRICK, Colin (2006): States and Recognition in International Law. In: Evans, Malcolm D.: *International Law*. New York: Oxford University Press, s. 217–275.

PRAMENE

International Court Of Justice (2010a): *Accordance with International Law of the Unilateral Declaration of Independence in Respect of Kosovo* (<http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15987.pdf>, 1. 7. 2015).

International Court Of Justice (2010b): *Verbatim Record. Public sitting held on Thursday 10 December 2009, at 10 a.m., at the Peace Palace* (<http://www.icj-cij.org/docket/files/141/15734.pdf>, 7. 7. 2015).

International Military Tribunal (Nuremberg) (1946): *Judgment of 1 October 1946* (http://crimeofaggression.info/documents/6/1946_Nuremberg_Judgement.pdf, 10. 6. 2015).

League Of Nations (1939): *Official Journal. May – June 1939, 105th Session of the Council. First Meeting (22/V1939)* (<http://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/leagon20&div=46&id=&page=>, 3. 6. 2015).

INTERNETOVÉ ZDROJE

League Of Nations Photo Archive: *National Membership of the League of Nations*, <http://www.indiana.edu/~league/nationalmember.htm>, 3. 3. 2015.

SUMMARY

In the past, the problem of statehood was only a matter of policy based on the principle of effectivity. This sphere was permeated by provisions of international law on the criteria of statehood in the beginning of the 20th century. Although these criteria are clear, assessing how well they were fulfilled in particular cases is often subjective and determined by the interests of the members of the international community. In this context, it is not only an issue of statehood of entities such as Kosovo or Palestine, but of the Slovak State as well.

The statehood of every state can be examined from several perspectives. The first can be the enforcement of statehood in international relations, especially in the case of states with a shorter span of persistence. Our conclusion is that the enforcement of statehood lacks any precise definition and does not mean the duration of a state. In our view, the historical realities show that in complex pre-war and wartime conditions, the Slovak State obtained a significant degree of international acceptance, including participation in standard forms of bilateral and multilateral relations with other countries. Also, after

the outbreak of WWII, it is a fact that the international cooperation of the Slovak State declined and its inclination toward Germany strengthened. Surely, one of the manifestations of the state's enforcement in international relations is its recognition as a state. Effects of recognition are evaluated by two theories. In the period before WWII, the constitutive theory of recognition was replaced by the declaratory theory. According to this theory a new entity does not become a state through its recognition by other states, but by meeting all the criteria of a state. In the case of the Slovak State, its recognition was relatively widespread not only with regard to the number of recognitions, but also with regard to the circumstances of war that disabled all normal diplomatic communication. Since recognitions did not constitute the Slovak State, the fulfilment of the criteria of statehood is most relevant for the assessment of its statehood. In formal terms, there is no doubt that the Slovak State possessed all the characteristics of a state. The process of its creation was not in conflict with international law of the time, because it was not a result of the use of force and the prohibition of the threat of force was not encompassed in international law at the time. The origin of the Slovak State was not dealt with by the authorities of the League of Nations, contrary to the case of Manchukuo, in which the violation of international law was established. The most polemical aspect of statehood of the Slovak State, however, is the question of its real independence. However, as there are no factors that reflect the degree of de facto independence of states, this assessment remains up to subjective opinion. In relation to the Slovak State, it can be concluded that this state was significantly dependent on Germany. On the other hand, roughly half of the international community recognized the Slovak State as an independent state. The fact of its existence and integration into the system of international relations before and during WWII did not negate the concept of the legal continuity of Czechoslovakia. Its essence was to justify the identity of restored Czechoslovakia with pre-war Czechoslovakia, neither denying the existence of the Slovak State nor calling for its abolition. From a national point of view the existence of the Slovak State is not a contentious issue because its legal order was assumed by the renewed Czechoslovakia through Regulation No. 1/1944 Coll. of the Slovak National Council. From an international legal perspective, however, the position of the Slovak State can be questionable. But, taking into account the principle of effectivity, the degree of recognition of the Slovak State by other states, and the undoubted internal dimension of the statehood of the Slovak State, we have also conclude that, in this sense, it was a state.

s. 103–108

ROZHOVOR

Miroslav Scheinost /
Lukáš Dirga

ROZHOVOR S DR. MIROSLAVEM SCHEINOSTEM, ŘEDITELEM INSTITUTU PRO KRIMINOLOGII A SOCIÁLNÍ PREVENCÍ

Lukáš Dirga*

PhDr. Miroslav Scheinost je ředitelem Institutu pro kriminologii a sociální prevenci. Zaměřuje se na výzkum organizované kriminality, kriminality cizinců, nelegální migrace, trestní politiky a prevence. Je předsedou České kriminologické společnosti.

* * *

Vážený pane řediteli, můžete nám krátce přiblížit Institut pro kriminologii a sociální prevenci?

Institut pro kriminologii a sociální prevenci byl založen v roce 1960, tehdy pod názvem Výzkumný ústav kriminalistiky. V době svého vzniku byl společným výzkumným zařízením tří resortů: Ministerstva spravedlnosti, Ministerstva vnitra a Generální prokuratury. Po počáteční etapě upřesňování jeho základní orientace byl záhy přejmenován na Výzkumný ústav kriminologický a od roku 1966 byl zařazen pouze pod Generální prokuraturu.

Vznik ústavu umožnil rozvoj empirického výzkumu kriminality a s ní spojených problémů. Tento výzkum je zaměřený především na kriminalitu mládeže, osobnost pachatele, skupinovou trestnou činnost apod.

V roce 1990 došlo ke změně názvu na současný Institut pro kriminologii a sociální prevenci, což mělo především akcentovat prevenci jako efektivní nástroj kontroly kriminality a současně naznačit provázanost mezi kriminologií jako teoretickou i empirickou disciplínou a prevencí a trestní politikou jako jejím aplikovaným vyústěním.

V roce 1994 v souvislosti se zásadní změnou postavení prokuratury v justičním systému ČR a její přeměnou na státní zastupitelství, přešel IKSP do působnosti Ministerstva spravedlnosti ČR, které je až dosud jeho zřizovatelem. Jeho činnost vychází z plánů schvalovaných Ministerstvem spravedlnosti a je zaměřena na střednědobé výzkumy v oblasti trestní politiky a fungování justice, závažné kriminality, stavu a trendů obecné kriminality, prevence kriminality a penologie. Zabýváme se především zkoumáním projevů a příčin kriminality a s ní sdružených sociálně patologických jevů, rovněž studijní, analytickou a výzkumnou činností v oblasti práva a justice, dále otázkami trestní a bezpečnostní politiky a kontroly zločinnosti jak z hledisek trestní represe, tak i z hledisek prevence, zacházení s pachateli a další penologickou problematikou. Až dosud jsme stále jediným pracovištěm, které se těmito otázkami zabývá soustavně jakožto svojí hlavní činností.

*Mgr. Lukáš Dirga, Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, dirga@ksa.zcu.cz.

Zmínil jste, že jednou z významných oblastí působení IKSP je penologie, jak se Vy osobně díváte na současný český penologický výzkum?

Asi se trochu vrátím do minulosti. Již v šedesátých letech, kdy byl založen Výzkumný ústav kriminologický, se stalo zřejmé, že je potřeba se zabývat také problematikou zacházení s pachateli a otázkami výkonu trestu. Na pořad se dostaly také otázky postpenitenciární péče.

Proto bylo tak významné působení Výzkumného ústavu penologického, které umožnilo penologický výzkum systematicky rozvíjet.

Výzkumný ústav penologický působil pod vedením doc. JUDr. Jiřího Čepeláka v letech 1966 až 1980, byl součástí tehdejšího Sboru nápravné výchovy a rozvíjel činnost v oboru penitenciární teorie i praxe. Bohužel VÚPEN byl v roce 1980 zrušen jako tzv. nepotřebný a obnovit samostatné pracoviště penologického výzkumu se i přes některé kroky po roce 1990 až dosud plně nepodařilo. Opakovaně se potvrzuje, že výzkumná pracoviště se snadno ruší, ale o to obtížněji se obnovují či zakládají.

Neexistence specializovaného penologického výzkumného pracoviště samozřejmě významně limituje kapacitu a rozsah penologického výzkumu v ČR. Je samozřejmé, že penologickou problematiku nelze pominout, a my v IKSP se snažíme potřebu penologického výzkumu a penologických poznatků ve spolupráci s kolegy z Vězeňské služby alespoň částečně v rámci naší kapacity pokrývat, ale všichni společně víme, že otázky a problémy, které by bylo třeba z penologického pohledu zkoumat, tuto kapacitu přesahují. Je pozitivní, že v rámci možností se realizují solidní dílčí výzkumné projekty ve vztahu k vězeňství a penologické problematice i na jiných pracovištích, jako jsou Akademie Vězeňské služby, Policejní akademie a další univerzitní pracoviště, kde se tato tematika objevuje v magisterských a doktorandských pracích, nicméně absence určitého kmenového pracoviště, které by mohlo fungovat jako koncepční i metodologický „lídr“ penologického výzkumu, je citelná.

Jaké jsou podle Vás hlavní nedostatky, či naopak přednosti českého penologického výzkumu?

Přednost vidím možná paradoxně v tom, že limitovaná výzkumná kapacita většínou nutí zaměřovat projekty na skutečně významné problémy vězeňství, jako jsou drogy, zacházení s vězni apod. Nedostatek samozřejmě spatřuji naopak v tom, že ani takové zásadní problémy nemohou být dostatečně výzkumně pokryty.

IKSP nepochybně přispívá k rozvoji českého penologického výzkumu. Můžete nám přiblížit některé projekty z této oblasti?

IKSP se penologickou problematikou v rámci své výzkumné kapacity pochopitelně zabývá, ať už v samostatných výzkumných projektech nebo v rámci projektů dalších. Je to přirozeně dáno také tím, že i výzkumy, které se nezaměřují primárně na vězeňství, penologické aspekty nutně obsahují.

V našem předchozím střednědobém plánu výzkumných úkolů na léta 2012–2015 bych chtěl z tohoto hlediska upozornit zejména na některé projekty, které penologickou problematiku zahrnovaly:

Teoretické a trestněpolitické aspekty reformy trestního práva v oblasti trestních sankcí, kde byla předmětem výzkumu analýza a vyhodnocení právní úpravy trestněprávních sankcí po změnách, ke kterým došlo v důsledku přijetí nového trestního zákoníku v kontextu sankční politiky uplatňované v České republice po roce 1989. Výzkum se zaměřil na vliv nového trestního zákoníku na ukládání a účinnost trestů zejména z pohledu uplatňování alternativních trestů, na skladbu odsouzených a trestů, dopady na velikost a skladbu vězeňské populace, na zhodnocení zkušeností a názorů pracovníků justičních orgánů na sankční politiku.

Vývoj kriminality v ČR – každoroční sledování a analýza (včetně sledování, skladby pachatelů a obětí atd.). Základem této každoroční analýzy je zhodnocení stavu a změn na úrovni kriminality v ČR obecně, změn struktury a intenzity kriminality včetně změn teritoriálních, pohybů stavu a skladby známých pachatelů. Součástí sledování a analýzy je i problematika obětí trestné činnosti a problematika penologická; např. analýza trendů kriminality v roce 2014 obsahovala i pohled na proměny českého vězeňství v posledním deceniu.

Kriminální kariéra dětí, nové jevy v kriminalitě a prekriminalitě dětí, uplatňování Systému včasné intervence – tento výzkumný projekt se zabýval otázkami vhodného resocializačního a následně preventivního postupu u dětí, které se již dopustily detekovaného provinění či jinak trestné činnosti.

Specificky se penologickou problematikou v minulosti zabývaly dva výzkumné projekty:

Analýza změn struktury, trendů a charakteristik vývoje vězeňské populace. Výzkum se zaměřil na vývoj skladby a charakteristik vězeňské populace a s ohledem na tyto charakteristiky a na možnosti uplatnění určitých způsobů vnitřní diferenciaci osob ve výkonu trestu odnětí svobody, zohledňujících především předcházení jejich recidivě. Dílčí úkol byl zaměřen na oběti násilí z řad vězňených osob.

Nebezpečnost a násilí ve výkonu trestu a vazby. Tento úkol byl zaměřen na pachatele násilí, nebezpečné a konfliktní osoby ve výkonu trestu (osoby ve výkonu trestu s uloženou zabezpečovací detencí, osoby vedené na indexu nebezpečných a zvláště nebezpečných osob, osoby označené jako možný pachatel násilí apod.). Cílem bylo získat informace a popis skupiny takto identifikovaných osob, analyzovat skutečnosti rozhodné pro zařazení do seznamu v příslušné kategorii a také analýza násilných incidentů.

Pracujete na institutu v současné době na nějakých vězeňských výzkumech? Můžete je případně přiblížit?

Náš nový střednědobý plán výzkumných úkolů na léta 2016–2019 rovněž obsahuje některé výzkumné projekty, specificky zaměřené na vězeňství. Chtěl bych uvést zejména následující:

Zacházení s uživateli drog ve vězení. Výzkum bude zaměřen na možnosti „protidrogového“ působení na osoby v prostředí výkonu trestu odnětí svobody a na opatření k omezení míry užívání (nelegálních) drog mezi vězňenými osobami, dále

na stav a vývoj drogové scény v českých věznicích za účelem zhodnocení stávajících opatření, identifikaci nedostatků v českém systému zacházení s uživateli drog ve věznicích, a navržení doporučení k jejich odstranění či zmírnění.

Ochranné léčení a zabezpečovací detence jako nástroje ochrany společnosti před nebezpečnými pachateli. Výzkum bude zaměřen na právní úpravu a praktickou realizaci institutů ochranného léčení a zabezpečovací detence jako opatření na ochranu společnosti před nebezpečnými pachateli. Cílem bude získat kriminologické poznatky o osobách, kterým jsou tato opatření v ČR ukládána, o povaze/zaměření jejich kriminálního jednání, zejména o jejich recidivě či nebezpečnosti.

Pojďme nyní obrátit pozornost k mezinárodnímu kontextu. Co považujete za ústřední téma současných vězeňských výzkumů na mezinárodní scéně?

Kdybych měl vyjít z témat, o nichž se referovalo na poslední evropské kriminologické konferenci v Portu v roce 2015, je takovým ústředním bodem penologických výzkumů problematika intervencí, resp. působení na vězně s cílem jejich reintegrace do společnosti. S ohledem na to je pozornost následně věnována specifickým skupinám vězňů, jako jsou cizinci, ženy, Romové, starší osoby, zranitelné typy vězňů. S tím je spojen i výzkum vězeňského personálu a vězeňského klimatu.

Domníváte se, že české vězeňské výzkumy reagují adekvátně na současné mezinárodní trendy v oblasti výzkumu vězeňského prostředí?

Obecně platí, že české vězeňské výzkumy reagují na tyto trendy v rámci možné kapacity výzkumných pracovníků, kteří se penologickému výzkumu věnují. U nás je tradičně věnována značná pozornost otázce drog ve vězení, případně násilí ve vězení, ale také účinnosti vězeňských programů zacházení. Nemyslím si, že by to bylo v nějakém diametrálním rozporu se současnými trendy penologického výzkumu z mezinárodního hlediska.

V současné době se často skloňuje na mezinárodní i české scéně pojem humanizace vězeňství. Jaký je Váš názor na toto téma?

Téma humanizace vězeňství se neskloňuje jen v současné době. Jako cíl a úkol je uváděno již od počátku devadesátých let po změně politického uspořádání u nás. Je jasné, že odsouzení k trestu odnětí svobody představuje krajní a zásadní omezení práv odsouzeného. Jestliže chápeme trestní právo jako nástroj ultima ratio k řešení problémů, pak trest odnětí svobody je krajním vyústěním tohoto nástroje. Hovoříme-li o humanizaci vězeňství, jde především o to, aby se toto krajní omezení vykonávalo způsobem, který nesnižuje lidskou důstojnost potrestaných, nevystavuje je krutému či ponižujícímu zacházení a během výkonu trestu je činěno maximum pro opětovné začlenění potrestaných do společnosti. Veřejnost si bohužel často pod pojmem humanizace vězeňství představuje současné české věznice jako jakési „lázně“ pro odsouzené, což je opravdu vzdáleno od skutečnosti, ale myslím, že ve smyslu výše uvedeného pojetí humanizace se v uplynulých cca dvaceti letech udělalo hodně. Je do značné míry otázkou podmínek – prostorových, technických,

kvalifikačních atd., atd. – jak bude moci trend humanizace ve svrchu uvedeném pojetí pokračovat.

Co naopak považujete za největší problém českého vězeňství, na který je nutné zaměřit odbornou pozornost?

Za největší problém považuji nárůst recidivy v penologickém pojetí, tj. počtu odsouzených, kteří jsou k výkonu trestu odnětí svobody odsuzováni opakovaně. Je evidentní, že reintegrace a resocializace vězňů neprobíhá uspokojivě. Na druhé straně je zřejmé, že řešení tohoto problému není zdaleka jen v silách vězeňství.

Jak tedy vnímáte současnou debatu týkající se vzrůstající míry kriminální recidivy a zvyšující se vězeňské populace v kontextu České republiky?

Je dobře, že tato debata intenzivně probíhá a že jsou hledány cesty a způsoby, jak tento trend zvrátit. Je do určité míry paradoxní, že v situaci, kdy evidovaná kriminalita po řadu let klesá, nám narůstá vězeňská populace. Nicméně jedná se o složitý komplex problémů, který hranice vězeňství značně přesahuje a týká se nejen sankční, resp. trestní politiky, ale zasahuje, resp. není řešitelný bez širšího přístupu v politice sociální.

Co je podle Vás možné považovat za hlavní příčiny recidivy v českém kontextu?

Musím jen opakovat, že se jedná o celý komplex vzájemně souvisejících příčin, ale uvedme alespoň některé:

V České republice jsou nejčastěji recidivisté trestně stíháni za krádeže, zanedbání povinné výživy, maření výkonu úředního rozhodnutí, ohrožení pod vlivem návykové látky, podvody, úmyslné ublížení na zdraví, loupeže a výtržnictví.

Z výzkumů dále vyplývá, že nejčastěji recidivují osoby, jejichž první odsouzení spadá mezi 15.–18. rok jejich věku, což potvrzuje oprávněnost spojování kriminální recidivy s raným věkem spáchání prvních trestných činů v životě jedince. Platí tedy, že většina pachatelů, kteří zahájí své delikventní chování v raném věku, kriminální dráhu opouští mnohem později než ti, kteří zahájili kriminální kariéru až v dospělosti. Tady se zřejmě nejvýrazněji projevují nedostatky v preventivní práci, zejména ve vztahu k dětem a mladistvým, u nichž jsou zjišťovány první projevy asociálního chování, na které není včas a adekvátně reagováno.

Dalšími jsou pak nemožnost nalézt zaměstnání – nezaměstnanost odsouzených a propuštěných osob; finanční problémy, resp. obecně značná zadluženost odsouzených (včetně dluhů za náklady z výkonu trestu, za náklady trestního řízení, neschopnost platit náhradu škody poškozenému); návrat do závadného prostředí; neochota změnit styl života, nedostatek či ztráta motivace k resocializaci; ztráta bydliště, rodinného a sociálního zázemí; velmi nízký počet resocializačních programů zaměřených na podporu zaměstnávání či nalezení vhodného bydliště, nedostatek spolupracujících institucí.

Existuje podle Vás nějaké řešení, jak recidivě a nárůstu vězeňské populace předcházet?

Stručně řečeno, nemůžeme se spoléhat jen na odstrašující a izolační funkci trestu, ale reagovat je třeba koncepční trestní politikou s vyváženou prevencí i represí, provázanou se sociální politikou.

Jak nahlížíte na novou Koncepti vězeňství do roku 2025, kterou v nedávné době schválila vláda České republiky a která se tématu recidivy dotýká?

Koncepce je přiměřeně ambiciózní, reaguje na problémy vězeňství, navrhované cíle a nástroje k jejich dosažení jsou formulovány ve většině případů dosti konkrétně. Předpokládám, že jak ze strany Vězeňské služby, tak ze strany Ministerstva spravedlnosti ČR bude probíhat důsledná kontrola plnění stanovených cílů. Osobně mne těší, že se v Koncepti neopomněl ani penologický výzkum a že jsou činěny kroky k ustavení penologického výzkumného pracoviště.

Jak v této souvislosti vidíte budoucnost českého vězeňství?

To je otázka spíše pro prognostika, jímž se necítím býti. Ale české vězeňství nepochybně bude muset reagovat na problémy, s nimiž se potýká a které nelze přehlížet nebo podceňovat. Nelze si asi stavět přehnané cíle a očekávat, že do pěti let budou česká penitenciární zařízení na úrovni např. skandinávských či nizozemských. Ale objektivní tlak na zlepšení efektivity vězeňství ve smyslu zacházení s odsouzenými a reintegračního působení tady nepochybně bude, bude sílit a doufám, že bude doprovázen i vědomím, že k tomu musí být vytvářeny potřebné podmínky.

Poslední otázkou mi dovoluňte se vrátit k penologickému výzkumu. Jak vnímáte, ve světle výše uvedeného, budoucnost českého penologického výzkumu?

Pokud bych měl soudit podle objektivní potřeby této výzkumné práce, tak by se měl velmi široce rozvíjet. Ale budme skromnější a realističtí – bude-li zřízeno stále penologické výzkumné pracoviště, bude to velmi významný krok kupředu.

Děkuji Vám za rozhovor.

s. 111–129

RECENZE

Emil Višňovský (ed.) – Jakub Jirsa (ed.) –
John Henry Newman /
Marián Sekerák

David Skarbek /
Alena Lochmannová

Renata Cornejo, Slawomir Piontek, Izabela
Sellmer & Sandra Vlasta /
Jan Kubica

David Klimeš /
Jakub Chabr

VIŠŇOVSKÝ, Emil (ed.) (2014): *Univerzita, spoločnosť, filozofia: realita versus hodnoty. S pôvodnou štúdiou Axela Honnetha*. Bratislava: Iris.

JIRSA, Jakub (ed.) (2015): *Idea university*. Praha: Academia.

NEWMAN, John Henry (2015): *Idea univerzity. Ivanka pri Dunaji: Kolégium Antona Neuwirtha*.

Stav univerzitného vzdelávania provokuje už aj v akademickej verejnosti k čoraz početnejším reakciám. Už to nie sú len ojedinelé blogové príspevky na internete či príležitostné štúdie vo vedeckých časopisoch, ktoré referujú o meniaccej sa úrovni vysokoškolského pedagogického a výskumného procesu. Pribúda aj ucelených monografií venovaných tejto problematike. Tento trend je badateľný tak vo svete, ako aj v českom i slovenskom prostredí. Za posledných približne deväť rokov vznikol celý rad kníh, ktoré do väčšej alebo menšej hĺbky analyzujú premenu vysokej školy ako inštitúcie v našom neoliberalnom a postmodernom veku (napr. Keller a Tvrďý 2008; Kaščák a Pulala 2012; Šima a Pabian 2013; Pabian et al. 2014; Hvorecký 2015; Stöckelová 2009; Dvořáčková et al. 2014), pričom v jednom prípade išlo v tejto oblasti dokonca o český preklad dnes už klasickej práce blahoslaveného J. H. Newmana „Idea univerzity“ (Newman 2014) a v dvoch prípadoch o české preklady diela K. P. Liessmanna (2012 a 2015). K nim v uplynulých dvoch rokoch pribudli ešte tri ďalšie tituly, ktoré budú predmetom tejto recenzie.

Z chronologického hľadiska prvým z nich je kolektívne knižné dielo autorov a autoriek zväčša bratislavskej akademickej proveniencie (výnimku tvorí zrejme len Axel Honneth so svojou úvodnou staťou) s názvom *Uni-*

verzita, spoločnosť, filozofia: realita versus hodnoty. Vzhľadom na obmedzený priestor, ktorý ponúka žánrer recenzie sa obmedzme pri bližšom pohľade na toto dielo len na vybrané eseje z tejto zbierky. Ide totiž vo svojej podstate o súbor statí, viac alebo menej vedeckého charakteru, ktoré spája myšlienka uvažovania nad univerzitným prehľbovaním a odovzďavaním vedomostí, hoci v prípade poslednej z nich (autorom je František Škvrnda) hovoríme o krátkom pohľade na charakter antického vyššieho vzdelávania. Už úvodná Honnethova stať (z nemčiny ju preložil Ján Demčíšák) môže vyvolávať provokatívne reakcie. Autor tam totiž vyzýva k obnove takmer zabudnutej funkcie filozofie, ktorou je výchova k demokratickému občianstvu. Obviňuje tzv. „*kultúrno-konzervatívny výklad*“ vzdelávacej politiky, podľa ktorého striktná neutralita štátu nepripúšťa demokraciu bez „*permanentného prílevu existujúcich tradícií*“ (s. 19). Logicky tak za zhubný a negatívny považuje taký druh školskej výchovy, ktorý nabáda k poslušnosti voči autoritám a morálnemu konformizmu (porov. s. 16–17). Tento jeho poznatok vyznie provokatívne nižšie, a to vo svetle ďalších dvoch recenzovaných titulov.

Viacere nasledujúce pôvodné slovenské state viac-menej unisono kritizujú súčasné neoliberálne trendy v uni-

verzitnom vzdelávaní. Tak napríklad Emil Višňovský si berie na paškál „komodifikáciu“ a „marketizáciu“ akademickej práce a analógiu „producer/konzument“ vo vzťahu učiteľa a študenta (pozri s. 43) ako objektívne fakty života dnešných univerzít. Ivan Buraj sa zas netají subjektívnym charakterom svojich úvah, keď zisťujeme, čo ho „na tom všetkom neprestajne udivuje a obzvlášť hnevá“ (s. 54). Tým „všetkým“ je v jeho prípade najmä akademický elektronický systém (AiS2), ktorý nepovažuje za zvlášť priateľský voči používateľom a nemá ďaleko od mocenského penálneho nástroja, ktorý má „ambíciu totálne všetko podchytiť, evidovať a riadiť“ (s. 58, zvýraznenie v orig.). Ako podobne reštriktívne voči pedagógom a pedagogičkám chápe rôzne papierové „smernice, príkazy, opatrenia rektora a ďalšie vnútorné predpisy“ (s. 66) Lenka Bohuňická vo svojom príspevku o etike v akademickom prostredí. Kritiku „neoliberalnej politickej racionality“ (s. 87) a kultúry auditu (pozri s. 74 a nasl.) vo vysokoškolskom vzdelávaní nájde v stiahčiteľných z pera Lubice Kobovej, Zuzany Kiczkovej a Miroslava Tížika. Nad „intelektuálnou kultúrou“ zas svojsky uvažuje Erich Mistrík.

Úvahu nad akademickou spoluprácou v spoločenských a humanitných vedách ponúka Mariana Szapuová, zatiaľ čo Peter Sýkora analyzuje systém grantového financovania vedy na Slovensku. Poznomenaniahodné je, že hoci viacerí autori a autorky priamo kritizujú tak súčasne nastavenie grantových schém, ako aj kritérium úspešnosti ich získavania jednotlivými vedeckými kolektívami, takmer všetky eseje boli financované z konkrétnych projektov. A to bez ohľadu na to, či išlo o filozofické diela, texty postavené

na empirickom výskume (Kiczková – výskumné rozhovory, Sýkora – prepočty konkrétnych prostriedkov vynaložených na vedu), alebo len o subjektívne „všeobecné ťažkosti si“ nad aktuálnym stavom univerzitného vzdelávania a výskumu. Z 11 publikovaných esejí len pod tromi z nich nebola uvedená dedikácia konkrétnemu grantu, z toho v jednom z týchto prípadov išlo o Honnethovu úvodnú stať.

Z hľadiska geografického pôvodu i šírky skúseností autorského kolektívu, ako aj časového rozpätia, v ktorom boli texty napísané, je podobným akademickým pokusom, akým je ten bratislavský, aj kniha *Idea university*, ktorú editoval Jakub Jirsa, výskumník z Ústavu filozofie a religionistiky Filozofickej fakulty Univerzity Karlovej v Prahe. Obsahuje jedenásť statí starších i súčasných autorov, z ktorých každý sa vyjadruje k niektorým aspektom univerzitného vzdelávania, ktoré vo svojej dobe považoval (považuje) za naliehavé a hodné intenzívnejšej pozornosti. Ako sa píše na prebale knihy, ide na jednej strane o historické texty venované ideí univerzity a liberálnemu vzdelávaniu a zároveň o state reagujúce na krízu univerzít na začiatku 21. storočia. Pre druhú skupinu je, podobne ako v prípade esejí bratislavských autorov a autoriek, typická kritika neoliberalnej paradigmy. Tento prístup vhodne reprezentujú slová Jacksona Learsa: „Najväčšie nebezpečenstvo tkvie v uplatňovaní trhom diktovaného manažérskeho prístupu: ide o tendenciu podriaďovať univerzity kvantitatívnym štandardom efektivity a produktivity, zmeniť vzdelávanie na komoditu, premeniť centrá otvoreného bádania na výskumné laboratória mamutích firiem a školiace strediská zamestnancov“ (s. 107).

Súčasní autori venujú náležitú a kritickú pozornosť aktuálnym fenoménom, akými sú napríklad rastúci tlak na prepájanie výskumnej a vzdelávacej úlohy univerzít, prudká inflácia vedeckej produkcie v podobe článkov v odborných periodikách, nárast podielu externých študentov, slabá vzájomná prepojenosť v prípade spoločenskovedných odborov, chabé základy elementárnej gramotnosti u absolventov stredných škôl, orientácia univerzít na spĺňanie spoločenskej objednávky v charaktere poskytovaných študijných odborov atď.

Autori, ktorých by sme mohli zaradiť medzi klasikov, sa venujú prevažne uvažovaniu nad funkciami, ktoré univerzita ako inštitúcia plní, akými sú najmä poznávanie, výučba a bádanie. Ako výstižné a reprezentatívne pre túto heterogénnu skupinu autorov sa javia slová Michaela Oakeshotta o tom, že *„čas strávený na univerzite ho [študenta, pozn. M. S.] možno nepripravil zvlášť dôkladne na to, aby si zarobil na živobytie, ale naučil sa tu čosi, čo mu pomôže viesť zmyslupnnejší život“* (s. 79). Práve v tom tkvie ale obraz o univerzite, ktorý z dnešného pohľadu pôsobí ako obsoletný a neadekvátny. Pretože dnes mainstreamom presadzovaná idea univerzity spočíva v orientácii na praktickú uplatniteľnosť nadobudnutých znalostí absolventov na tzv. trhu práce; nejaké „vyššie ciele“, ako napríklad spomínaný „zmyslupnnejší život“, sa pri utilitárnej orientácii na prax a speňažiteľnosť poznatkov neberú do úvahy. A to nielen pre ich ťažkú empirickú uchopiteľnosť a nemerateľnosť.

Od tohto bodu sa nevyhnutne odvíja aj pohľad na Newmanovu *Ideu univerzity*, ktorej podstatná časť vyšla po prvýkrát v slovenskom preklade Matúša Sitára. Na jednej strane musíme prinaj-

menšom pripustiť, že niektoré myšlienky tohto filozofujúceho katolíckeho teológa sú aj dnes inšpiratívne. Napríklad tie o spoločensky očakávanej schopnosti „intelektuálne založeného človeka“ byť expertom na všetky možné závažné otázky (pozri s. 35), či také, ktoré nám pripomínajú, že už v 19. storočí boli univerzity obviňované z neužitočnosti (pozri s. 38). Na druhej strane, len ťažko možno zajmú dnešných, zväčša sekulárnych čitateľov rozsiahle pasáže venované dokazovaniu toho, aká prepotrebná je univerzitne pestovaná teológia či apoteóza pápežskej neomylnosti (pozri s. 45), akokoľvek tieto časti čítame s prihliadnutím k duchu doby, v ktorej boli napísané (obdobie zhruba 20 rokov pred nemeckým Kulturkampfom a spormi o neomylnosť pápeža z čias I. vatikánskeho koncilu). Máločo nám dnes asi povedia úvahy nad tým, akých gentlemanov by univerzity mali vypúšťať do sveta, číniac tak zadosť svojmu údajnému hlavnému poslaniu (pozri s. 106). Úplne v rozpore so súčasným trendom budovania tzv. výskumných univerzít je nepriame Newmanovo odporúčanie oddeľovať akt „objavovania“ od procesu „vyučovania“ (pozri s. 31). Nehovoriac už o ťažej čitateľskej stráviteľnosti týkajúcej sa kvetnatého viktoriánskeho štýlu, akým sa autor vyjadruje, najmä dlhým a ťažkopádnym súvetiam, ktoré môžeme v niektorých prípadoch rátať na deväť (s. 103) alebo dokonca až štrnásť riadkov (s. 121).

V tomto kontexte sa ako čitateľsky o čosi atraktívnejšie môžu javiť doplnkové state piatich slovenských autorov (filozofov a teológov), ktorí si za východiskový materiál pre vlastné texty vybrali práve Newmanovo dielo. Kým napríklad Marian Kuna postavil kardinálovu ideu univerzity povedľa

tej, ktorú vo svojich dielach ponúkol súčasný filozof A. MacIntyre, a kým Jozef Fekete urobil niečo podobné, ale s Heideggerom, Martin Luterán v podstate zreplikoval ponosy svojich kolegov a kolegýň z vyššie spomínaného bratislavského zborníka voči dnes dominujúcej predstave univerzity, ktorá má pripravovať predovšetkým expertov do praxe. Zároveň ponúkol model akejsi neuniverzitnej univerzity, teda takej vysokoškolskej ustanovizne, ktorá by fungovala na báze vzájomných kritických debát študentov mimo štandardnej kamennej inštitúcie. Matúš Sitár vo svojej eseji, naopak, kontemploval nad Nekonečnom, ktoré jediné nám má dať odpoveď na krízu života.

S azda najprovokatívnejšou, ale podobne ako v Newmanovom prípade v Biblii zakorenenou predstavou o univerzite, prichádza katolícky kňaz Ján Dolný. Ten totiž vystupuje s kritikou nielen z teistických, ale priamo z konzervatívnych pozícií, keď kritizuje „technokratické“ zmýšľanie dnešných vysokých škôl, ktoré údajne nahradili filozofiu rodovými štúdiami. Pre neho ide v tomto prípade o nevítané „završenie sekularizmu, v ktorom je časť povýšená na celok, čo je v úplnom protiklade s ideou univerzálneho poznávanie“ (s. 185). Potvrdzuje tým vlastne celkový uhol pohľadu, aký na univerzitu ponúkajú nielen jeho kolegovia, samotný J. H. Newman, ale v podstate aj celý vyššie spomínaný český zborník, ktorého editor Jakub Jirsa „nezastiera záujem o [...] konzervatívny prúd v uvažovaní o univerzite a jej úlohe v spoločnosti“ (s. 10). Tento prístup pomerne ostro kontrastuje s bratislavským zborníkom, ktorý len ťažko možno považovať za dielo písané v konzervatívnom duchu.

Spoločným znakom všetkých troch recenzovaných titulov je kritický duch, v akom sú písané, a to napriek značne veľkému časovému rozpätiu, v ktorom konkrétne texty vznikli, najmä pokiaľ ide o práce Newmana či Humboldta na jednej strane a súčasných autorov a autoriek na strane druhej. Spoločne pre ne tiež platí, že neponúkajú prakticky žiadne konkrétne návrhy riešení, až na malé výnimky, akou je spomínaná Luteránova myšlienka neuniverzitnej univerzity (tento termín navrhujem pre jeho koncepciu ako autor recenzie). Mnohokrát ide v podstate len o otvorené vyjadrenie nespokojnosti s panujúcimi pomermi, o intelektuálnu revoltu bez dôsledkov. Zároveň je ich jednotnou črtou aj to, že sa venujú primárne spoločenským a humanitným vedám, pričom tzv. hard sciences ostávajú skôr opomenuté.

Napriek týmto výhradám možno všetky spomínané diela vnímať ako zaujímavý a nepochybne dôležitý príspevok k aktuálnej diskusii o stave vysokého školstva (nielen) u nás. Provokatívnou otázkou však je, či už pre filozofov konečne nenastal čas, aby svet, v ktorom žijú, prestali len rôzne vysvetľovať, ale aby ho už aj začali meniť.

Dalšie použité zdroje

DVOŘÁČKOVÁ, Jana, PABIAN, Petr, SMITH, Simon, STÖCKELOVÁ, Tereza, ŠIMA, Karel a VIRTOVÁ, Tereza (2014): *Politika a každodennost na českých vysokých školách: Etnografické pohledy na vzdělávání a výzkum*. Praha: SLON.

HVORECKÝ, Jozef (2015): *Testament vedca*. Bratislava: Premedia.

KAŠČÁK, Ondrej a PUPALA, Branislav (2012): *Škola zlatých golierov: Vzdelávanie v ére neoliberalizmu*. Praha: SLON.

- KELLER, Jan a TVRDÝ, Lubor (2008): *Vzdělanostní společnost? Chrám, výťah a pojišťovna*. Praha: SLON.
- LISSMANN, Konrad Paul (2012): *Teorie nevzdělanosti: Omyly společnosti vědení*. Praha: Academia.
- LISSMANN, Konrad Paul (2015): *Hodina duchů: Praxe nevzdělanosti – Polemický spis*. Praha: Academia.
- NEWMAN, John Henry (2014): *Idea univerzity*. Praha: Krystal.
- STÖCKELOVÁ, Tereza (2009): *Akademické poznávání, vykazování a podnikání. Etnografie měnící se české vědy*. Praha: SLON.
- ŠIMA, Karel a PABIAN, Petr (2013): *Ztracený Humboldtův ráj. Ideologie jednoty výzkumu a výuky ve vysokém školství*. Praha: SLON.

Marián Sekerák*

SKARBEK, David (2014): *The Social Order of the Underworld – How Prison Gangs Govern the American Penal System*. Oxford: Oxford University Press.

Vězení je specifickým prostředím, institucí, která je řízena na základě formálních pravidel, prostředí, v němž se vyskytují dvě skupiny od sebe oddělených jedinců s rozdílnými zájmy, tedy odsouzení a dozorcí. Z hlediska místní příslušnosti se specifika vězeňského systému od sebe vzájemně pochopitelně odlišují. Mohlo by být očekáváno, že vězeňské prostředí je z hlediska formalizace a neustálé kontroly prostředím zcela bezpečným pro odsouzené ve smyslu jejich rehabilitace. Nicméně někdy je kapacita silnějším faktorem a formální autorita nedokáže efektivně pokrýt množství odsouzených, kteří ve vězení pobývají. Spojené státy jsou prostředím s největším počtem vězňů na osobu v rámci běžné populace. Možná právě tento fakt přispěl ke skutečnosti, že vězeňské prostředí ve Spojených státech se stalo místem plným násilí, v rámci něhož byli odsouzení zanecháni na pospas tomuto prostředí, kde vedle formálně ustanovené autority funguje také neformální vězeňský řád,

v rámci něhož obecně přijímané normy týkající se chování odsouzeného v totální instituci již více neplatí. Proto často odsouzení hledají ochranu sebe samých v rámci participace na životě skupiny uvnitř skupiny odsouzených, entity světa ve světě, a připojují se k vězeňským gangům. Uvažovali bychom o vězeňských ganzích jako o chaotických a neorganizovaných skupinách, byli bychom možná překvapeni, nakolik sofistikované organizované a, co se aktivit týče, regulované tyto skupiny jsou. Za zajímavou, podnětnou a inovativní považují publikaci Davida Skarbeka, která představuje pokus o systematizaci seberegulujících procesů v rámci vězeňského prostředí, analýzu vztahu mezi neoficiálně ustavenými vězeňskými institucemi, a která je současně pokusem o nastínění struktury organizace zločineckých podniků podsvětí.

Autor ve své knize ukazuje, jakým způsobem vytvářejí vězeňské gangy pořádek mezi odsouzenými, jakým způ-

*PhDr. Marián Sekerák, Katedra politologie, Institut politologických studií, Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze, marian.sekerak@gmail.com.

sobem modelují pravidla vězeňského života a formují nedovolené mechanismy v rámci ilegálních aktivit. Svě úvahy opírá Skarbek především o ekonomickou teorii, kterou často používá jako nástroj pro analýzu kultury odsouzených, jejich hierarchie, a pokouší se vysvětlit, proč se vězeňské gangy formují, jakým způsobem je ovlivňuje existence formálně ustavených institucí, a proč mají vězeňské gangy značný vliv i na trestnou činnost realizovanou mimo vězeňské zdi. Kniha je tak skutečně fascinujícím vhlédem do zdánlivě iracionálního života odsouzených v prostředí Spojených států.

Odsouzení mají v rámci vězeňského prostředí pouze omezený přístup k řadě formálně ustavených správních institucí, které jsou součástí našich běžných životů, konkrétně právních a sociálních institucí, které pomáhají nastolit sociální řád a regulovat ekonomickou aktivitu skrze ochranu práv jedince, které pomáhají k legálnímu vynucení práv a oprávněných zájmů. Tyto instituce hrají zcela zásadní roli v každé společnosti, neboť pomáhají nastolit a udržovat řád. Nicméně právě proto, že odsouzení jsou často zapojeni do aktivit přesahujících formální vězeňská pravidla, nemohou se spolehnout na řídicí mechanismy správních organizací na formální úrovni. Je-li uzavřena smlouva vně vězeňského prostředí, existují zde zcela přirozené právní opory pro zajištění jejího plnění v případě, že jedna ze stran je v prodlení. Pokud je uzavřena dohoda mezi odsouzenými týkající se směny statků či služeb v rámci vězeňského prostředí, a to mimo oficiální možnost přístupu k těmto statkům a službám, pak v případě selhání této dohody neexistuje žádný formální nástroj vynucení žádoucího jednání. Aby uspokojili odsouzení tuto svoji potřebu pro regulaci, začali vytvářet

vlastní, samosprávné instituce. Autor poukazuje na tři základní funkce těchto neformálních samosprávných institucí. V první řadě tyto instituce definují a vymáhají vlastnická práva. Vlastnické právo ve vězeňském prostředí je „*exkluzivní pravomoc vybrat si, jak bude zdroj použit*“. Toto právo určuje, kdo má právo zdroj užívat, vydělávat peníze v rámci jeho užití, přenášet toto právo na další subjekty a vynucovat si plnění (s. 4). V druhé řadě jsou to právě samosprávné instituce, které napomáhají jedincům získat výhody z realizovaného obchodu. Komoditní směna se tak stává jednodušší. Ač se to tak nemusí na první pohled zdát, z pozice jednotlivce může být někdy problematické nalézt subjekt, který bude ke směně přístupný, přičemž zde hraje důležitou roli jeho reputace a kvalita nabízeného zboží či poskytovaných služeb. Nicméně pokud jedinci vědí, že zde existuje v rámci obchodu skrze samosprávnou instituci případná možnost řešení neshody či následné nespokojenosti týkající se vzájemné směny, pak je pro ně jednodušší do takto nejistého vztahu vstoupit. Třetí funkcí samosprávných institucí ve vězeňském prostředí je „*napomoci jedincům jednat kolektivně*“ (s. 6).

Kniha se v obecné rovině zabývá mimozákonnými samosprávnými institucemi, které si odsouzení sami vytvářejí, tedy gangy. Jejich vznik opírá autor o dva teoretické koncepty, a to teorii deprivace a teorii potřeb. Teorie deprivace vnímá existenci samosprávy vězeňského života jako přímý důsledek jedincovy zkušenosti v rámci uvěznění, kdy prožívá nedostatek svobody, statků a služeb, heterosexuálních vztahů, autonomie i bezpečí. Na druhé straně teorie potřeb hovoří o tom, že pro porozumění vězeňskému sociálnímu řádu je nezbytné porozumět před-

vězeňské zkušenosti a predispozicím, které si s sebou přinášejí odsouzení do vězení, neboť vězeňská kultura, ať už se jedná o její vazbu na sociální třídu či drogové prostředí, je pouhým rozšířením kultury vnějšího světa. Autor tak tvrdí, že „*vězeňské komunitě můžeme porozumět pouze tehdy, podíváme-li se za vězeňské zdi*“, tedy ve smyslu majoritní společnosti (s. 7).

Důležitou roli při ustavování neformálních autorit ve vězeňském prostředí hraje existence nepsaného vězeňského řádu. Jestliže vězeň žije v souladu s těmito nepsanými pravidly, pak je ostatními respektován. Narušuje-li soustavně a staví se proti těmto pravidlům, pak se často dostává do statusově nižší role. Vězeňský řád má tak přímý vliv na sociokulturní pozici jedince uvnitř vězeňské komunity, stejně jako předvězeňský život odsouzeného. Skarbek uvádí příklad znásilnění dítěte, které je aktem zařazujícím jedince velmi nízko v rámci vězeňské hierarchie, přičemž takový vězeň bude ve vězení pravděpodobně čelit předpokládané hrozbě napadení ze strany ostatních odsouzených. Naopak vrazi jsou dle autora zpravidla ve vězeňském řádu postaveni výše, ačkoli vliv zde má i povaha jejich činu, neboť jestliže se jednalo o násilné chování či byla-li v případě vraždy obětí žena, pak se opět odsouzený ocitá na dně vězeňské společnosti.

Autor uvádí, že s respektem vůči nepsanému vězeňskému řádu mají problém zpravidla mladí odsouzení, kteří pro ustanovené normy představují problém. Aby bylo možné tomuto problému porozumět, byli dotazováni „starší“ odsouzení, kteří hovořili o své zkušenosti s touto problematikou za mřížemi. Jeden z odsouzených popsal mladé současné vězně jako tzv. „generaci Pepsi“ (s. 40) zřejmě ve snaze přirov-

nat tuto generaci k nápoji, kterým když zatřesete, tak vybublá. Mladí vězni podle něj mají potřebu něco dokázat, zpravidla, jak jsou silní a tvrdí muži, jsou mnohem násilnější a spontánnější, přičemž pravidlo „*uvažuj předtím, než jednáš*“ (TBYAS – think before act and speak) pro ně neplatí (s. 40). Stejně tak mladí jedinci jsou ti, kteří mají problém s respektem vůči starším odsouzeným, kteří mají za sebou dlouhou vězeňskou historii a zpravidla v rámci vězeňského systému požívají výhod svého vysokého statusu. Autor tento fakt, který je záležitostí až posledních desetiletí, připisuje do jisté míry proměnám demografických charakteristik v rámci amerických věznic, kdy americké věznice jsou v současnosti větší, stejně jako je zde více mladých odsouzených různých národností a etnických příslušností. Nepsaný vězeňský řád tak sice stále existuje, ale jak autor upozorňuje, pro tuto mladou vězeňskou generaci, kterou je soustavně porušován, se stává do jisté míry neefektivní. A to je důvod, proč musejí odsouzení hledat jiné způsoby jak sami sebe ochránit, jak ochránit své vlastnictví vzácných statků a jak ochránit existenci vězeňského ekonomického systému. Cestou a způsobem této ochrany se pak staly vězeňské gangy (s. 42).

Ještě před rokem 1970 vězeňský nepsaný řád měl svůj význam a hrál významnou roli při organizaci vězeňského života. Jak již bylo naznačeno, skrze demografické změny se změnila struktura vězeňského prostředí a vězeňský nepsaný řád začal selhávat. I přesto, že dodnes řada odsouzených nepsaná vězeňská pravidla respektuje, není možné se na tento nepsaný řád zcela spoléhat při organizaci vězeňského života a ilegálních aktivit v rámci něj realizovaných. A proto se odsouzení obrátili

na vězeňské gangy, do nichž začali vstupovat, jakožto do samosprávných uskupení, která jim zajistí ochranu vězeňského sociálního systému. Stejně jako mafie a ostatní podobné skupiny, vězeňské gangy vznikly primárně s cílem zajištění ochrany (s. 47). Ve skutečnosti to, co činí gangy a jim podobná uskupení unikátními, není jejich podíl na organizaci zločinu, ale to že dokáží zločin řídit. Jsou to gangy, které stanovují pravidla a umožňují podílet se na nelegálním trhu. V roce 1957 byl mladým hispánským vězněm založen první kalifornský gang – The Mexican Mafia (s. 52). Na jeho příkladu demonstuje Skarbek roli gangů a mafií uvnitř vězení. Podle dostupných informací byl tento gang formován s cílem ochrany, jak již bylo naznačeno, ochrana je hodnotou, která zpravidla stojí na počátku formování gangů, ať se již jedná o ochranu majetku, oprávněných zájmů či života a zdraví. Tato potřeba je počátkem každého gangu. Zakládající členové tohoto gangu byli relativně mladí a byli členy Los Angeleských pouličních gangů. Většina členů se ovšem vzdala své identity členů pouličního gangu v důsledku kolektivní potřeby dílčí ochrany, přičemž vedle ochrany samotné začal gang budovat vlastní vězeňský business a získával tak moc nad ostatními odsouzenými. Na počátku 60. let byli zakládající členové tohoto gangu rozdělení a převezeni do různých věznic (San Quentin, Soledad, Folsom). Namísto toho, aby došlo k přerušení jejich aktivit, naopak tento krok pomohl k rekrutaci nových členů a rozšíření působnosti gangu. Později měli někteří členové gangu pocit, že jeho jméno není dostatečným vyjádřením latinského dědictví, a tak se vžilo jméno gangu La Eme (jako španělské písmeno M). Rekrutace členů pokračovala

a v roce 1965 už La Eme kontroloval téměř každou kalifornskou státní věznici. La Eme zcela změnil pojetí gangu. Autor odkazuje ve svém díle na Roberta Morrilla, který byl součástí první organizace zabývající se potlačováním aktivity gangů ve Spojených státech, který tvrdil, že původní pojetí gangu bylo pojetí menší skupiny jedinců se společnými zájmy, která nikdy neměla větší význam než význam blízkého přátelství a společných obchodů. La Eme toto pojetí zcela změnil. Od člena gangu byla vyžadována věrnost a členství bylo chápáno jako doživotní závazek (s. 53). A právě La Eme se stal popudem pro další gangy, které vznikly posléze. La Eme byl najednou pro ostatní odsouzené hrozbou, a tak v odpovědi na tuto situaci začali formovat vlastní samosprávná uskupení. Tak vznikla například La Nuestra Familia s prvotním cílem „*ochraňovat a bránit své členy proti jakékoli vnější agresi, speciálně ze strany La Eme*“ (s. 54). La Eme a La Nuestra Familia tak byly první vězeňské gangy, které se formovaly v prostředí kalifornského vězení, nicméně rozhodně nebyly poslední.

Autor poukazuje na fakt, že soudobá podoba vězení je značně odlišná od podoby vězení ve 20. století (s. 56), neboť většina činností je motivována ekonomickými pohnutkami. Vězení se stala rozsáhlým trhem, poptávka po kontrabandu je mnohem větší, než bývala dříve. Více lidí znamená více příležitostí pro nelegální vězeňský obchod. A jsou to právě vězeňské gangy, které mají prominentní roli na poli vězeňského drogového trhu. Staly se tak subjektem, který „*kontroluje celou vězeňskou ekonomiku a vězeňský trh*“ (s. 62). Díky vězeňským gangům jsou dnes ve vězení dostupné statky jako drogy, alkohol, sexuální služby, mobilní telefony a řada

dalších kontrabandů, které v rámci oficiálního systému odsouzeným dostupné nejsou (s. 103).

Správa a řízení těchto aktivit vyžadují i na straně gangů důslednou vnitřní organizaci. Je třeba stanovit, kdo může být členem gangu a jaká role mu bude přináležet, je třeba si své členy důsledně vybírat, jsou to právě členové gangu, kteří modelují jeho reputaci, neboť v takto komunitně organizovaném systému platí, že jednání jednoho z členů vytváří závazek pro celou skupinu. Vězeňské gangy si velmi dobře uvědomují svoji důležitost ve smyslu vytváření pravidel pro jedince, kteří majoritní pravidla neuznávají, a to dokonce i mimo vězeňský svět. A i tehdy, budeme-li předpokládat, že každý ve vězeňském prostředí je chamtivý a násilný, „*stále zde existují silné ekonomické síly, které fungují ve smyslu omezení brutality, pronásledování a chaosu*“, přičemž vězeňské gangy jsou dle autora ty subjekty, které těmito silami disponují (s. 130).

Ve společnosti často panuje názor, že vězeňské gangy, které majoritní společnost zná především z nadnesené reality amerických filmů, jsou neorganizované jednotky, které jsou založeny na rasovém či násilném podtextu. David Skarbek ve své knize ukázal, že vězeňské gangy vznikají zpravidla na úplně jiné podstatě, tedy na podstatě ochrany určitých hodnot. Vězeňské gangy dnes poskytují odsouzeným efek-

tivní samosprávný nástroj, který jim nebyla schopna zajistit majoritní autorita, neboť v důsledku nárůstu odsouzených ve Spojených státech došlo v konotacích demografických proměn k selhání ochranného mechanismu vězeňského prostředí, vězeňský nepsaný řád ztratil na významu a odsouzení začali pocítovat potřebu vlastní ochrany skrze jinou samosprávnou instituci.

Skarbekova publikace *The Social Order of the Underworld* je důkazem toho, že po letech útlumu pozornosti věnované výzkumu vězeňského prostředí je nyní tento zájem pozvolna obnovován, je upozorňováno na problémy, které byly dlouhou dobu opomíjeny a vězeňský život je odkrýváno ve všech svých aspektech, a to nejen v prostředí Spojených států, ale celosvětově. Tím se otevírá značný potenciál pro analýzu organizace vězeňství a každodenní vězeňské praxe. Ač autor založil svoji knihu na dostupných datech a studiu dokumentů, nikoli na vlastním etnografickém výzkumu, domnívám se, že kniha je velmi inspirativním čtením a povedeným pokusem o odhalení kořenů a podstaty existence vězeňských gangů ve smyslu racionalizace potřeby odsouzených být součástí těchto samosprávných skupin, který přináší podnětné myšlenky, jež dávají čtenáři nový náhled a novou perspektivu existence a neformální moci vězeňských gangů.

Alena Lochmannová*

*Ing. Alena Lochmannová, Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, oudovaa@ktb.zcu.cz.

CORNEJO, Renata, PIONTEK, Sławomir, SELLMER, Izabela a VLASTA, Sandra (2014): *Wie viele Sprachen spricht die Literatur? Deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa*. Wien: Praesens Verlag.

Editori této monografie v úvodu ve shodě s Brigid Hainesovou (2007) konstatují, že doposud se literární věda zabývala především německo-tureckými autory a autorkami a jejich kolegy ze střední a východní Evropy nechávala stranou zájmu. Michaela Bürger-Kofigis (2009) píše o *rozšíření německé literatury na východ* a představuje tak novou generaci autorů střední a východní Evropy. V posledních letech vznikly dílčí studie o německých písících autorech z této oblasti. Renata Cornejo (2010) napsala pojednání o německých písících autorech českého původu po roce 1968, Agnieszka Palej (2004) tematizovala autory polského původu, kteří působí v německém jazykovém prostoru. Významným počinem v mapování literatury autorů střední a východní Evropy je rovněž publikace řady *Aus-siger Beiträge* s titulem *National – postnational – transnational? Neuere Perspektiven auf die deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa* (Nacionální – postnacionální – transnacionální? Novější perspektivy současné německy psané literatury ze střední a východní Evropy) v redakci R. Cornejo, S. Piontky a S. Vlasty z roku 2012.

Vzhledem k problematičnosti pojmu *Migrationsliteratur* docházejí editoři k závěru, že bytí je literatura migrantů podporována mnohými institucemi ve formě ocenění autorů, autorských čtení a propagace, dochází na druhé straně k vzniku *ghett migrantské literatury*, ze kterých se autoři snaží dostat. Proto probíhají v současné době emancipační snahy, jejichž výsledkem má být zánik

této literatury, který údajně přijde v okamžiku, kdy tato literatura ztratí veškeré biografické a tematické usouvztáženění s tematikou migrace a splyne s německy psanou literaturou.

Tato úvaha má svou logiku a vzhledem k situaci na knižním trhu německy psané literatury rovněž své opodstatnění. Opomíjí ovšem skutečnost, že do německého kulturního prostoru přicházejí zvláště v posledních několika měsících tisíce migrantů a někteří z nich budou jistě ve svých textech reflektovat právě na (auto)biografickém pozadí svá *migrantská* témata. Je pravda, že monografie vznikla v roce 2014 a jednotlivé texty patrně v předchozích dvou až třech letech. Na druhé straně je však nepopiratelné, že intenzivní snahy především ilegálních migrantů proniknout do západní Evropy, bytí v podstatně menším rozsahu než v současné době, jsou zjevně nejméně v uplynulých deseti letech.

Editoři také zmiňují tvrzení W. Schmitze a D. Köllingové (2014), že výše zmíněným splynutím vznikne v Německu *nová literatura* a kladou si zároveň otázku, v čem může to *nové* spočívat. Tuto otázku má zodpovědět právě předložená monografie.

Po přehledném úvodu následuje nejprve část teoretická s názvem *Positionen* (stanoviska) a dále část se studii – *Studien* – k jednotlivým autorům a jejich vybraným dílům.

Stanoviska

Renomovaný německý germanista Manfred Weinberg se snaží ve svém pojednání/stanovisku *Was heißt und zu*

*welchem Ende liest man Migrantenliteratur? Mit Anmerkungen zum Werk Libuše Moníkové*s (Co znamená pojem literatura migrantů a co se v ní dočteme? S poznámkami k dílu Libuše Moníkové) vyrovnat s definitivě problematického pojmu. Hned v úvodu svého textu se, podle mého mínění, právem pozastavuje nad tím, že se dnes velmi dobře prodávají knihy s explicitně migrantskou literaturou, tedy tituly s cize znějícím jménem autora na obalu. Přitom však konstatuje, že převažuje zájem čtenářů o autory tureckého původu a o autory z dalších vzdálenějších kultur, ale zájem o střední a východní Evropu je minimální (s. 15). Toto tvrzení výstižně ilustruje citáty z eseje Libuše Moníkové *Zwetschgen. Über Deutschland* (Švestky. O Německu), ve kterém autorka kritizuje nezájem skupiny německých spisovatelů při návštěvě Čech zkusit říci česky alespoň dobrý den, děkuji a na shledanou. Jako další příklad neznalosti prostředí zmiňuje Moníková bývalého levičáka, který v Praze mluví ostentativně rusky, jako by chtěl místní potěšit (s. 15).

Weinberg v této souvislosti kritizuje německé renomované noviny *Süddeutsche Zeitung*, které uvádějí vlastní jména ze slovanských jazyků bez diakritiky a stejně tak i další média (rozhlas a televize), která prezentují jejich chybnou výslovnost (s. 15–16).

K tomuto jevu musím podotknout, že velmi podobná situace je také na české straně. Poslouchám dlouhodobě a pravidelně Český rozhlas – stanici *Vltava*, která u nás bezesporu představuje elitní médium vysoké kultury, ovšem výslovnost známých i méně známých autorů z německého prostředí je v pořadech této stanice většinou chybná. Křestní jméno rakouského básníka George Trakla je čteno an-

glicky a příjmení německé spisovatelky Jenny Erpenbeck je podivně komoleno. V poslední době mě zarazilo při upoutávce na jinak velmi zajímavý program o Drážďanech, že hlasatelka vyslovila název chrámu Frauenkirche jako *Frauenkirsche*, takže místo *Kostela Panny Marie* z toho vyšla jakási *Ženská třešeň*. Obě strany česko-německého pomezí tedy mají co dohánět.

Jak bylo již výše zmíněno, nevidím důvod považovat *biografičnost* za nepatřičnou dimenzi *literatury migrantů*. Migranti přicházeli, přicházejí a budou přicházet do Německa, a tedy budou vznikat autobiograficky laděné texty. Podobně tak není na místě považovat *biografičnost* za klišé, případně za *nálepku* podporující prodej.

Andrea Meixnerová zastává ve svém textu *Zwischen Ost-West-Reise und Entwicklungsroman? Zum Potenzial der sogenannten Migrationsliteratur* (Mezi cestou z Východu na Západ a vývojovým románem? K potenciálu tak zvané migrační literatury) k literatuře migrantů podobně kritické stanovisko jako Weinberg. Jako příklad uvádí povídku autorky Yoko Tawada, rodilé Japonky, která žije od 80. let v Německu a píše německy. V povídce *Ein Brief an Olympia* (Dopis Olympii) popisuje pokus jedné informatičky naprogramovat androida – *úspěšného exilového spisovatele z Východu*, který by splnil přání literární veřejnosti a napsal autobiografický román o autorově mládí prožitém v diktatuře a jeho životě po migraci. Meixnerová dodává, že typ takového románu nebo povídky skutečně existuje a kolem roku 2000 dosáhl bezesporu velké popularity (s. 37).

Autorka přisuzuje mnoha příběhům migrantů označení *Entwicklungsroman* (vývojový román) s poukazem na to,

že hlavní postava příběhu prožívá přechod z dětství do dospělosti a dále zmiňuje podle Katrin Sorko (2007) zakotvení těchto textů v dimenzích *Familienroman* (rodinný román), který nalezneme rovněž u české germanistky Naděždy Heinrichové a jejího kolegy Jiřího Sirůčka (2011) (s. 47).

Ironizující pohled na *typický* příběh migranta z Východu, který se usadil na Západě, včetně velkého zájmu čtenářů, se mi jeví jako manýra a (nebo) jako přehnaná obava ze schematicnosti takového druhu literatury migrantů.

Walter Schmitz a Daniela Köllingová upozorňují v textu *Gibt es eine Literatur der Migration? Zur Konzeption eines Handbuchs zur Literatur der Migration in den deutschsprachigen Ländern seit 1945* (Existuje literatura migrace? Ke koncepci příručky o literatuře migrace v německy mluvících zemích od roku 1945) na možné *pasti* při definici daného jevu. Autoři zjistili při práci na chystané publikaci, že autobiografický rys textů se může jevit jako velmi rozmanitý. Jako příklad uvádějí patrně nejúspěšnějšího autora *migrantské literatury* Rafika Schamiho, náležejícího k syrské křesťanské menšině, který žije od 70. let v Německu a od 80. let je pevně zakotven v německém literárním životě. Vedle něho zmiňují Feriduna Zaimoglu, autora *druhé generace*, který trvá na silném sociolektu tzv. *Kanak Sprach*, přičemž *Kanake* je sociální typus nepřizpůsobivého tureckého migranta a Zaimoglu se cítí jako literát jeho mluvčím.

Schmitz a Köllingová vidí *literaturu migrace* jako *každou* literaturu, tedy jako prostor, spojující stanoviska a expresivitu autora jako *kritickou komunikaci* a dodávají k tomu specifikum *literatury zkušenosti* (s. 65). Proti této

definici oproti Weinbergovu pojetí nelze nic namítnout.

Wolf Dieter Otto říká v úvodu svého pojednání *Nation und kulturelles Gedächtnis. Der Migrationsdiskurs als Herausforderung des nationalen Selbstverständnisses in Deutschland* (Národ a kulturní paměť. Migrační diskurz jako výzva pro národní sebeuvědomění v Německu), že pojmy *nacionální*, *postnacionální* a *transnacionální* znamenají pro německé humanitní a kulturní vědy *rozhodný zlom* při rozšiřování horizontů a rozměrů kulturních prostor (s. 77).

Údajný rozdíl mezi etnickým Němcem a migrantem v Německu vyvolává otázku, jak jsou Němci *v praxi* skutečně tolerantní, a tedy jak jsou vlastně schopni *vstřebat* cizí kulturní vlivy přicházející spolu s migranty. K tomu zbývá jen dodat, že tato otázka je v Německu a vlastně v mnoha dalších evropských zemích v posledních měsících více než aktuální.

Na závěr teoretické části monografie, kterou uzavírá Ottův příspěvek, můžeme říci, že tento autor, zabývající se interkulturní germanistikou se zaměřením na výzkum cizosti, tolerance a interkulturní literaturou, je v podstatě jediný teoretik z výše uvedené skupiny s nezaujatým a ničím tendenčně nezatíženým pohledem na *literaturu migrantů*.

Studie

Polská germanistka Agnieszka Palej v textu *Konflikte und Synergien im transkulturellen Raum: Sabrina Janeschs Roman 'Katzenberge'* (2010) (Konflikty a synergie v transkulturním prostoru: Román Sabriny Janeschové Katzenberge) představuje velmi vhodný příklad *migrantské autorky* německo-polského původu, která se narodila v roce 1985 v Německu polské matce

a německému otci. Její románový debut je částečně autobiografický – vypravěčka je stejného původu jako autorka a popisuje své dojmy z návštěvy vlasti svého dědečka – Západní Ukrajiny (Haliče). Tento byl po roce 1945 Sověty násilně vystěhován do Horního Slezska, aby se usadil na selském dvoře, který nedobrovolně opustili Hornoslezané německého původu. (s. 97–99).

Palej správně konstatuje, že mísení kultur může vyvolat v kulturně multiplikovaném prostoru jisté konflikty, které však mohou být literárně vhodně fikcionalizovány. To vše má ještě přirozenou vazbu na autorčin interkulturní a transkulturní původ.

Německá germanistka Elke Mehnert se snaží ve svém pojednání *Wladimir Kaminer – der „gute Russe“ aus Berlin* (Wladimir Kaminer – „dobrý Rus“ z Berlína) prokázat autorovu *popovost* a povrchnost, přičemž sama uvádí, že jeho povídkový debut *Russendisko* (2000) měl kromě velkého úspěchu u čtenářů také kladný ohlas u kritiky (s. 111).

V této souvislosti je zajímavá poznámka autorky o kritickém ohlasu v českém prostředí, kde je tato kniha označena za oblíbenou u *fanoušků lehčího žánru* (s. 112). K tomu možno dodat, že této *nálepce* odpovídá také české vydání *Ruského diska* (2011) nakladatelstvím Dauphin v edici Pop (Edice populárního psaní, knihy zábavy a odpočinku). Tento způsob prezentace snad může být pochopitelný ze strany nakladatele jako snaha zaujmout co největší okruh čtenářů. Podle mého názoru však tato literatura není jen zábavná, ale autor svým svěžím stylem, dobrým postřehem a neotřelým vtípem popisuje z pohledu migranta prostředí německého hlavního města, kde se usadil v roce 1990 jako kontingentní uprchlík

rusko-židovského původu z tehdejšího Sovětského Svazu.

Autorka na závěr chválí autorovu plíli a myšlenkové bohatství a označuje ho za *stavitele mostů* mezi Rusy, Židy a Němci (s. 121–122).

Německý germanista Klaus Schenk přináší ve své stati *Hybride Konstellationen in Wort und Bild bei Herta Müller* (Hybridní konstelace slova a obrazu u Herty Müllerové) velmi zajímavé pojetí autorčiných obrazových a textových koláží. Vychází z toho, že v rané tvorbě, tematizující autorčin odchod z Rumunska do Německa, je pocit cizosti zprostředkováván obrazností jazyka, a tak dochází k silné provázanosti vizuality a cizosti (s. 125).

Slovní (textové) a obrazové koláže, které autorka vytváří z novin a časopisů podle Schenka podtrhují odcizení v jejím způsobu psaní. Podle mého názoru autor své teze výstižně dokládá na celé škále grafických ukázek z tvorby Müllerové, které vhodně ilustrují vlastní text. Autor dále dochází k tomu, že fiktivní *prostor vyprávění* se transformuje u autorky do *vyprávěného prostoru obrazu* (s. 129), a tak se stává její psaní *hybridním* (s. 131).

Německý germanista Horst Fassel nám v příspěvku *Schock und Anpassung. Schweizer Autoren und Immigranten auf der Suche nach Gemeinsamkeiten* (Šok a přizpůsobení. Švýcarští autoři a imigranti při hledání společných rysů) představuje dvě švýcarské autorky – migrantky Ágotu Kristófs (1935–2011) a Aglaju Veteranyi (1962–2002).

Kristófs emigrovala v jednadvaceti letech z Maďarska do frankofonní části Švýcarska a po jejím úmrtí ji francouzská televize označila za *duchovní sestru* Franze Kafky. Fassel zkoumá autorčinu tvorbu se zaměřením na její

vztah k nové a případně také ke staré vlasti a dochází k tomu, že Švýcarsko je pro ni útočištěm a symbolem pořádku (s. 161), zatímco Maďarsko zůstává vtělením zla (s. 167).

Vzhledem k zaměření Fasselovy stati je pochopitelné, že se nechce zabývat případnou podobností autorčiny tvorby s dílem F. Kafky. V textu však postrádám alespoň zmínku o tom, do jaké míry souvisel (případně nesouvisel) autorčin odchod z Maďarska s tamními událostmi v roce 1956, kdy zemi opustila. Tato otázka se, podle mého názoru nabízí v souvislosti s leitmotivem výše zmíněné trilogie – jedno z *dvojčat* opouští vlast, ale dvakrát se vrací, aby našlo *bratra*, který (jak se v závěru ukáže) byl pouze vypravěčovým fiktivním alter egem (s. 157).

Aglaža Veteranyi (1962–2002) přišla do Švýcarska z Rumunska v pěti letech, ale (podle vlastního tvrzení) až ve dvaceti letech se ztotožnila se svým okolím, když se realizovala jako herečka a autorka (s. 161). Ve svých autobiograficky laděných románech tematizuje nejen strach z neznáma v nové vlasti, ale zpětně také strach z Ceausescovy diktatury (s. 162).

V románovém debutu *Warum das Kind in der Polenta kocht* (1999) (Proč se dítě vaří v kaši) si dvě sestry, žijící v cirkusové rodině, která emigrovala do Švýcarska, připadají jako *cikánky*, a Fassel tento příměr považuje za obvyklé klišé. K tomuto nezbyvá než dodat, jak jinak by se měly tyto dívky cítit (s. 165).

Polská germanistka Izabela Sellmer nám ve své stati *Verlorenes und Wiedergefundenes im Roman 'Tauben fliegen auf' von Melinda Nadj Abonji* (Ztracené a znovunalezené v románu Melindy Nadj Abonji 'Holubi vzlétají') velmi zaslíbeně představuje německy

píšící švýcarskou autorku Melindu Nadj Abonji (1968), narozenou ve Vojvodině – maďarsky mluvící oblasti bývalé Jugoslávie, která následovala v pěti letech své rodiče do Švýcarska.

Můžeme říci, že se jedná o autorku ve vztahu k migrantské tematice velmi zajímavou a podle obecných měřítek nejen k této tematice, protože získala za svůj výše zmíněný román podle B. Spoerri (2012) Švýcarskou a Německou knižní cenu, tedy ocenění, které obvykle získávají etničtí Švýcaři a Němci. *Obvyklá* ocenění pro autory s migrantskou minulostí je totiž Adalbert-von-Chamisso-Preis.

Česká germanistka Jana Hrdličková napsala velmi přínosnou stať „*Je mehr Heimat ich erwarte, um so mehr Fremde treffe ich an.*“ *Die Slowakei und die Schweiz der Irena Brežná* („Čím více vlasti očekávám, o to více narážím na cizinu.“ Slovensko a Švýcarsko Ireny Brežné). Pozorně srovnává autorčino pojetí vlasti a ciziny v jejích dvou autobiograficky laděných románech *Die beste aller Welten* (2008) (Nejlepší ze všech světů) a *Die undankbare Fremde* (2012) (Nevdačná cudzinka).

Irena Brežná (1950), narozená v Bratislavě, vyrůstala v Trenčíně a v roce 1968 emigrovala s rodiči do Švýcarska. Jedenáctiletá vypravěčka Jana v prvním románu zkoumá *nejlepší ze světů* 50. let v Československu a mimo jiné zjišťuje, že *bratrský národ* Čechů je oproti Slovákům vtípnější, méně patetický a čeští muži jsou podstatně *emanipovanější* než slovenští (s. 181).

Jana se objevuje také ve druhém románu jako emigrantka ve Švýcarsku a vedle ní se objevuje ještě další, dospělá vypravěčka, která rovněž nepochází ze Švýcarska (s. 184–185). Obě kriticky sledují poměry ve Švýcarsku, především nerovnoprávný vztah mužů k ženám,

kteř jsou většinou v domácnosti, a jsou tedy na nich finančně závislé (s. 186). Jana však nakonec dojde k závěru, že Švýcarsko je pro migranty přece jen *lepší světem než socialistické Slovensko a místo ideální vlasti* nalezne něco lepšího – sebe a svou vlastní sílu (s. 191).

Rumunská germanistka Daniela Ionescu-Bonani nám představuje ve svém velmi přínosném příspěvku *Transkultureller Raum und biographische Rückkopplung. Eine Analyse anhand der Romane 'Der kurze Weg nach Hause' und 'Der blinde Masseur' von Catalin Dorian Florescu* (Transkulturní prostor a biografická zpětná vazba. Analýza na základě románů Catalina Doriana Florescu 'Krátká cesta domů' a 'Slepý masér'). Florescu považovaný dnes za jednoho z nejdůležitějších německy píšících autorů, emigroval jako mladík v 80. letech s rodiči z Rumunska do Švýcarska a ve výše zmíněných románech tematizuje cestu hlavní postavy zpět do staré vlasti, tedy do Rumunska (s. 193).

Uvedl bych jednu výhradu k autorově kritice *exportu* nevěst z Východu na Západ, ke kterému často jejich rodiny v podstatě nutí s poukazem na to, že jedině se západními manžely budou mít lepší budoucnost. Autor tento princip na jiném místě považuje za oboustranně výhodnou vzájemnou *pomoc* (s. 197–198).

V poslední studii „*Abgebissen, nicht abgerissen*“ – *Identitätsverhandlungen auf der Reise in Julia Rabinowichs Roman 'Spaltkopf' (2008)* („Odkousnuto, nikoliv odtrženo“ – Probírání identit na cestě v románu Julii Rabinowich 'Rozštěpená hlava') se rakouská germanistka Sandra Vlasta velmi zaslíbeně zabývá autobiografickým románem autorky rusko-židovského původu, narozené v roce 1971 v Leningradě,

kteřá přišla v roce 1977 s rodinou do Vídně (s. 207).

Ve stejné situaci je také vypravěčka autorčiny románové prvotiny, která popisuje cestu z Leningradu do Vídně a konečně zase *zpět* do Ruska, přičemž navštěvuje rovněž například Irsko a Skotsko. Cesta, případně cestování se tak jeví jako leitmotiv textu a podle Vlasty tak dochází ke kulturnímu transferu (s. 208).

Tato monografie si zaslouhuje pozornost nejen proto, že je takto souhrnných publikací poměrně málo, ale také pro cílevědomé úsilí editorů a autorů zachytit teoreticky i prakticky literární tvorbu přispívající ke kulturnímu obohacení a vzájemnému lepšímu porozumění etnicky stále pestřejšímu evropskému i mimoevropskému prostoru.

Graficky vhodně upravené texty publikace jsou doplněny bohatou bibliografií a na závěr jsou připojeny medailony autorů. Texty jsou srozumitelné odbornému i laickému publiku.

Další použité zdroje

- CORNEJO, Renata (2010): *Heimat im Wort. Zum Sprachwechsel der deutsch schreibenden tschechischen Autorinnen und Autoren nach 1968. Eine Bestandaufnahme*. Wien: Praesens Verlag.
- CORNEJO, Renata, PIONTEK, Slawomir a VLASTA, Sandra (2012): *Aussiger Beiträge. National – postnational – transnational? Neuere Perspektiven auf die deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta.
- MONÍKOVÁ, Libuše (1994): *Prager Fenster: Essays*. München: Carl Hanser.
- PALEJ, Agnieszka (2004): *Interkulturelle Wechselbeziehungen zwischen Polen und Österreich im 20. Jahrhun-*

dert anhand der Werke von Thaddäus Rittner, Adam Zielinski und Radek Knapp. Wrocław: Atut.

SCHMITZ, Walter a KÖLLING, Daniela (2014): Gibt es eine Literatur der Migration? Zur Konzeption eines Handbuchs zur Literatur der Migration in den deutschsprachigen Ländern seit 1945. In: Cornejo, Renata, Piontek, Slawomir, Sellmer, Izabela a Vlasta, Sandra (eds.): *Wie viele Sprachen spricht die Literatur? Deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa*. Wien: Praesens Verlag, s. 55–76.

SORKO, Katrin (2007): *Die Literatur der Systemmigration. Diskurs und*

Form. München: Martin Meidenbauer. SPOERRI, Bettina (2012): Eine mnemografische Landschaft mitten in Europa – eine narrativ-analytische Lektüre von Melinda Nadj Abonjis Tauben fliegen auf. In: Cornejo, Renata, Piontek, Slawomir a Vlasta, Sandra (eds.): *Aussiger Beiträge. National – postnational – transnational? Neuere Perspektiven auf die deutschsprachige Gegenwartsliteratur aus Mittel- und Osteuropa*. Ústí nad Labem: Univerzita J. E. Purkyně, Filozofická fakulta, s. 65–80.

Jan Kubica*

KLIMEŠ, David (2015): *Jak zábavné je informovat. Infotainment čili infozábava v teorii, praxi a českém kontextu*. Praha: Karolinum.

David Klimeš je jedním z mála českých akademiků (a zároveň profesionální novinář, komentátor Hospodářských novin – poměrně zásadní fakt), kteří se snaží o uchopení konceptu infotainmentu čili infozábavy. Hodnotu studie *Jak zábavné je informovat. Infotainment čili infozábava v teorii, praxi a českém kontextu* tak lze vidět i ve snaze otevřít debatu, naznačit možné trajektorie výzkumné agendy a přiblížit rozdílné koncepce spjaté s infozábavou. Relevanci tématu zmiňuje i předmluva Tomáše Trampoty nazvaná Zábava jako stigmatizovaný modus komunikace. „*Ze zábavňování mediálních obsahů, které mají sloužit k informování o aktuálním dění, je důležité a aktuální téma, má totiž zásadní vliv na to, co a koho vnímá veřejnost jako zásadní a důležité, na to, jak nahlížíme svět*

kolem nás, ale také jak vypadá náš zevnitřně hodnotový systém“ (s. 10).

Vakuum, které Klimeš popisuje v souvislosti s výzkumem infozábavy v českém akademickém diskurzu („*Reflexe tématu infozábavy a pronikání zábavy do zpravodajství v českém prostředí je stále na svém počátku*“; s. 81), je stavem, jež charakterizuje i jiné domény, například doménu státní regulace. V jedné z podkapitol tak autor popisuje na několika zajímavých příkladech potíže regulátorů (zejména Rady pro rozhlasové a televizní vysílání) s tím, jak se vypořádat s elementy a průniky zábavy v žánrech a pořadech, v nichž by se *normálně* (ve smyslu vyhovění legislativě a zásad objektivit a vyváženosti, jež provozovatel vysílání má povinnost zajistit) objevovat neměla.

*Mgr. Jan Kubica, Ph.D., Ústav cizích jazyků, německá sekce, Pedagogická fakulta, Univerzita Palackého v Olomouci, jan.kubica@upol.cz.

Ještě než se pokusím k textu připojit několik kritičtějších poznámek, je na místě zmínit jeho strukturu. V úvodu Klimeš čtenáře vtahuje do problematiky anekdotickým, silným případem proměn zpravodajství o důležité a opakované politické události – o českých prezidentských volbách. Stežejním materiálem pro analýzu empirických dat (kapitola 2) jsou pak texty (tisku, televize) vztahující se k podobným politickým událostem, jež se vyznačují stálostí podmínek – k novoročnímu projevu prezidenta republiky a schvalování státního rozpočtu. Mezi úvodem a metodologicko-analytickou částí Klimeš zdatně shrnuje množství teoretických variací na téma infozábava (kapitola 1), a navíc tuto debatu třídí (s přihlédnutím k jejich slučitelnosti) do čtyř různých přístupů. V těch je infozábava konceptualizována jako: 1) potýkání informační a zábavní role médií; 2) důsledek komercializace; 3) výzva racionálně-kritické veřejné sféry a 4) produkt měnicích se vztahů médií a politiky. Po hlavní analytické části následuje ještě kapitola 3, jejímž předmětem je reflexe tématu na třech frontách – 1) v diskurzu politickém (v něm téměř neexistuje, což je samo o sobě překvapivé zjištění, uvážíme-li, jak často se v médiích objevují jiné promluvy politiků – související s údajnou zaujatostí, zkorumpovaností či s konspiracemi médií); 2) v diskurzu státní regulace a 3) v „meta-diskurzu“ samotných novinářů. Jaké významové souvislosti plynou z reflexe tématu v publicistickém diskurzu (např. výskyt různých výrazů spjatých s infozábavou v různých médiích) Klimeš (s. 96) rovněž přehledně shrnuje. V závěru se pak Klimeš přiklání k pochopení infozábavy jakožto funkce emocionální veřejné zprávy.

Kromě již zmíněného přínosu v podobě uceleného teoretického přehledu (který výrazně přesahuje samotné téma infozábavy) s množstvím zmínek konkrétních předmětů výzkumů, je text intuitivně strukturován. Dalším pojivem textu je i nástin historických proměn české mediální krajiny po roce 1989. Akademik/novinář Klimeš navíc čtenáře sám dokáže zaujmout či dokonce pobavit (byť zábava, jakožto *receptní fenomén*, často plyne ze čtení citací historických promluv konkrétních českých novinářů či politiků, nemusí tak být nutně úmyslem autora). Text navíc nabízí množství zajímavých poznatků, která vychází z empirických dat Klimešova vzorku. Infozábavní prvky v tématech, jako je schvalování státního rozpočtu, např. téměř vždy souvisí s narážkou „*na sporný charakter či intelekt osoby či osob v politice*“ (s. 102).

Kvalitní text je obecně schopen generovat polemiky. Takový je i text Klimešův. Jelikož se navíc týká zásadního společenského tématu, otevírá se rovněž prostor pro několik kritičtějších poznámek. Studie nečerpá z nijak rozsáhlé empirické báze – vychází z analýzy několika textů vztahujících se pouze k několika tématům, jde však o silné případy. To není samo o sobě výtkou. Čtenář či čtenářka však v samotném finále textu mohou pocítit rozporuplnost, zaskočení. Jednak ve smyslu jisté disproporce mezi množstvím Klimešem analyzovaných empirických dat a jeho dalekosáhlými závěry v podobě doporučení pro státní regulatory, byť ta dávají smysl a jsou ve finále motivována snahou pokusit se kvalitní regulaci zlepšit též kvalitou informování. Jestliže ale mezi vytyčené cíle patřilo „*shrnout teoretické uvažování o pronikání zábavy především do zpravodajství a vytvořit odpovídající*

koncept infozábavy, skrze který by bylo užitečné jednotlivé infozábavní jevy analyzovat“ (s. 15), respektive nabídnout text mediologům, studentům, politikům či novinářům (s. 16), pak závěrečné návrhy směřující k vyjasnění pole působnosti médií (s. 106) a příslibu zpětného zostření hranic pro zpravodajství (resp. zostřené vnímání zpravodajského paradigmatu), které by se mělo pohybovat v racionálně-kritické veřejné sféře – skrze omezení infozábavy na funkci emocionální veřejné sféry a její podřazení do racionálně-kritické veřejné sféry (s. 108), působí přinejmenším překvapivě.

Jestliže v teoretické i analytické části je Klimeš poměrně důsledným konstruktivistou („*Z konstruktivistického pohledu je zpravodajské paradigma jen jednou z možností, jak strukturovat mediální realitu, aby byla brána za skutečnost*“; s. 19), v závěru již neváhá navrhnout např. „*výhradně objektivní, vyvážené a pravdivé zpravodajství na titulní stránce*“ (citace se váže k návrhům na vyjasnění sekvence příspěvků, např. v novinách, jejichž zamýšlený efekt se týká publika a má být především kognitivní – vyjasnit očekávání, kde bude „informace“, kde bude „zábava“; s. 108). Čtenáři se tak chce spekulovat, že je Klimeš občas přichycen v konfliktu rolí mezi akademikem a novinářem, jehož hlas, zájmy a hodnoty akademik čas od času nechává, možná nevědomě, do textu vstupovat.

Pokud je tedy třeba textu něco vytknout, mohl by to být rozhodně nedostatek reflexe autorových vlastních pozic (s jistou nadsázkou jsou absence a rezultující střet rolí a zájmů srovnatelné s rolemi ministra financí/majitele podstatné části českých médií či obecně je můžeme srovnat s problémem pozice vlastníka médií či mediálního profesionála a jeho vlast-

ních zájmů – a to s ohledem na jeho produkci, volbu témat, viz Bourdieu 1998). Další prostor pro polemiky skýtá již naznačený nepoměr mezi empirickým výzkumem a závěrečnými doporučeními pro regulaci. Jelikož Klimeš několikrát v textu opakuje, že zábava je nutně recepčním a na kontextu závislým fenoménem (a je ji tudíž třeba lokalizovat do kontextů mediálních publik, resp. jejich interpretací či reakcí), může být jako nedostatek vnímáno též výhradní upřednostnění dimenze obsahů mediální produkce, respektive absence analytické dimenze reakcí publik – různě společensky situovaných diváků zpráv, čtenářek novin atd.

Jako vhodně interdisciplinární doplnění k hlubšímu porozumění jevu infozábavy se tak jeví přístupy a metody kulturních studií či sociální/kulturní antropologie (v jejím rámci se pomalu etabluje podobor antropologie médií), které by recepční povahu zábavy byly schopny etnograficky prozkoumat i v místech samotného konzumu médií publiky, tedy se zapojením skutečných členů a členek těchto publik (Bird 1992, 253–254; Moores 1993, 1–10). Příslibem by pak mohlo být i rozšíření debaty o masové komunikaci mezi „obyčejné lidi“ (obyčejnost a viditelnost/přítomnost „obyčejných“ lidí v médiích sama o sobě závisí na velmi partikulární [ne]obyčejnosti, jak ukázal v pronikavé analýze Turner 2010), zohlednit jejich interpretace a hlasy, nikoli je pouze předpokládat, odhadovat či extrapolovat z analýz mediálních obsahů. I přes tyto výtky je třeba Klimešovu knihu ocenit a vnímat jako dobrý základ pro porozumění tuzemským médiím, jejichž pole (v bourdieuvském smyslu) zřetelně ovlivňuje mnohá další společenská pole, zejména to politické. Debata o kate-

goriích „zábava“ a „informace“, resp. o vztazích mezi nimi, může být jednou z dílčích debat v rámci kritického uvažování o moci a roli médií v české společnosti.

Další použité zdroje

BIRD, Elizabeth (1992): *Travels in Nowhere Land: Ethnography and the “Impossible” Audience*. *Critical Studies in Mass Communication*, roč. 9, č. 3, s. 250–260.

BOURDIEU, Pierre (1998): *On Television and Journalism*. London: Pluto Press.

MOORES, Shaun (1993): *Interpreting Audiences. The Ethnography of Media Consumption*. London: Sage Publications.

TURNER, Graeme (2010): *Ordinary People and the Media. The Demotic Turn*. London: Sage Publications.

*Jakub Chabr**

*Mgr. Jakub Chabr, Katedra antropologie, Fakulta filozofická, Západočeská univerzita v Plzni, jakub.chabr@gmail.com.

REDAKCE ČASOPISU

Šéfredaktor

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D.
vareka@kar.zcu.cz

Redaktor

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D.
vnaxera@kap.zcu.cz

Členové redakční rady

Prof. RNDr. Ivo Budil, Ph.D., DSc. (Katedra historických věd, FF ZČU; Metropolitní univerzita Praha)

Doc. PhDr. Nikolaj Demjančuk, CSc. (Katedra filozofie, FF ZČU)

Prof. John Garrard, Ph.D. (ESPACH, University of Salford)

Doc. Pavel Hošek, Th.D. (Evangelická teologická fakulta UK, Praha)

Prof. PhDr. Hynek Jeřábek, CSc. (Katedra sociologie, FF ZČU)

Doc. PhDr. Petr Koťátko, CSc. (Filosofický ústav AV ČR, Praha)

Doc. PhDr. Jana Lasicová, Ph.D. (Fakulta politických věd a mezinárodních vztahů UMB, Banská Bystrica)

Prof. PhDr. Milena Lenderová, CSc. (Historický ústav Filozofické fakulty, Jihočeská univerzita)

Prof. RNDr. Jaroslav Malina, DrSc. (Ústav antropologie Přírodovědecké fakulty MU, Brno)

Prof. PhDr. Evžen Neustupný, CSc. (Katedra archeologie, FF ZČU)

Doc. Vladimír Penčev, Ph.D. (Ústav pro folklor Bulharské akademie věd, Blagoevgrad, Bulharsko)

Prof. PhDr. Milada Polišínská, Ph.D. (Anglo-americká vysoká škola, o.p.s., Praha)

Prof. PhDr. Aleš Skřivan, CSc. (Ústav světových dějin, FF UK, Praha)

Členové redakčního kruhu

Doc. PhDr. Marie Fenclová, CSc. (Katedra románských jazyků, FF ZČU,
fenclova@kro.zcu.cz)

Prof. PhDr. Petr Charvát, DrSc. (Katedra blízkovýchodních studií, FF ZČU,
pcharvat@kbs.zcu.cz)

Doc. PhDr. Marek Jakoubek, Ph.D. (Katedra antropologie, FF ZČU a Ústav etnologie, Filozofická fakulta UK, jakoubek@ksa.zcu.cz)

Mgr. Miloš Kratochvíl, Ph.D. (Katedra filozofie, FF ZČU, kratomi@kfi.zcu.cz)

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D. (Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU,
vnaxera@kap.zcu.cz)

Doc. PhDr. Přemysl Rosůlek, Ph.D. (Katedra politologie a mezinárodních vztahů, FF ZČU, rosulek@kap.zcu.cz)

Doc. PhDr. Miroslav Šedivý, Ph.D. (Katedra historických věd, FF ZČU,
sedivym@khv.zcu.cz)

Doc. PhDr. Jan Váně, Ph.D. (Katedra sociologie, FF ZČU, vanejan@kss.zcu.cz)

Doc. PhDr. Pavel Vařeka, Ph.D. (Katedra archeologie, FF ZČU, vareka@kar.zcu.cz)

Veškeré informace o časopisu včetně propozic pro autory a archivu on-line verze čísel časopisu naleznete na adrese časopisu: <http://ff.zcu.cz/research/edicni-cinnost/acta/>.

Acta FF ZČU, 2016, roč. 8, č. 1

Vydává Západočeská univerzita v Plzni

PhDr. Vladimír Naxera, Ph.D., editor, 2016

Registrace MKČR E 19585

Vychází třikrát ročně.

Odpovědný redaktor Vladimír Naxera

Technická redakce a sazba textu Libor Benda

Grafický design obálky Mladý ateliér, Tereza Kovářová & Michaela Dylová

Web: <http://ff.zcu.cz/research/edicni-cinnost/acta/>

ISSN (print) 1802-0364

ISSN (online) 2336-6346

